

10 КИЇВ • 1971

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Первинні партійні організації республіки на сучасному етапі
- Використання братніми соціалістичними країнами досвіду СРСР
- Тенденція до інтеграції наукового знання — закономірність
- Комсомол України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму
- Боротьба робітників Донбасу за союз з селянством
- Сіонізм на службі імперіалізму
- З історії колгоспного будівництва
- Невідомий план Запорізької Січі

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *И. Ф. Курас, В. Н. Немятый*. Первичные партийные организации на современном этапе коммунистического строительства. *И. Ф. Евсеев*. Использование братскими социалистическими странами опыта СССР в преобразовании сельского хозяйства. *Методология и методика исторических исследований*. *М. Г. Корнеева*. Тенденция к интеграции научного знания — закономерность развития современной исторической науки. Сообщения. *О. Ф. Штепа*. Комсомол Украины в борьбе за создание материально-технической базы коммунизма (1959—1965 гг.). *В. Н. Мазило*. Роль прессы Украины в мобилизации сил на отпор фашистским агрессорам в начальный период Великой Отечественной войны. *А. М. Максимов*. Борьба рабочих Донбасса за союз с крестьянством в 1905 г. *П. И. Воробей*. Из истории украинской прессы в России (1905—1914 гг.). *Л. Е. Беренштейн*. Шпионизм на службе империализма. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Охрана и использование памятников истории и культуры. Документальные очерки. Документы и материалы. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информации.

CONTENTS

Articles. *I. F. Kuras, V. N. Nemyaty*. Primary Party Organizations at a Modern Stage of Communism Building. *I. F. Evseev*. Application of the USSR Experience of Agriculture Transformation by Fraternal Socialist Countries. *Methodology and Methods of Historical Investigations*. *M. G. Korneeva*. A Tendency to Integration of Scientific Knowledge — Regularity in the Development of Modern Historical Science. Communications. *O. F. Shtepa*. Ukrainian Komsomol Struggle for Creation of Material and Technical Basis of Communism (1959—1965). *V. M. Mazilo*. The Role of Ukrainian Press in Mobilization of Forces for a Repulse to Fascist Aggressors in the Initial Period of the Great Patriotic War. *O. M. Maximov*. Struggle of the Donbass Workers for Alliance with Peasantry in 1905. *P. I. Vorobei*. From the History of Ukrainian Press in Russia (1905—1914). *L. Yu. Berenshtein*. Zionism in Imperialism Service. Notes. Returning to the Already Published. Protection and Use of Monuments of History and Culture. Documentary Essays. Documents and Materials. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 10 (127)

ЖОВТЕНЬ

1971

РІК ВИДАННЯ
П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ
ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

• СТАТТІ

- І. Ф. Курас, В. М. Нем'ятий — Первинні партійні організації республіки на сучасному етапі комуністичного будівництва 3
- І. Ф. Євсєєв — Використання братніми соціалістичними країнами досвіду СРСР у перетворенні сільського господарства 12

Методологія та методика історичних досліджень

- М. Г. Корнєєва — Тенденція до інтеграції наукового знання — закономірність розвитку сучасної історичної науки 21

ПОВІДОМЛЕННЯ

- О. Ф. Штепа — Комсомол України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму (1959—1965 рр.) 26
- В. М. Мазило (Вінниця) — Роль преси України в мобілізації сил на відсіч фашистським агресорам у початковий період Великої Вітчизняної війни 32
- О. М. Максимов (Донецьк) — Боротьба робітників Донбасу за союз з селянством у 1905 р. 36
- П. І. Воробей (Одеса) — З історії української преси в Росії (1905—1914 рр.) 48
- Л. Ю. Беренштейн — Сіонізм на службі імперіалізму 56

ЗАМІТКИ

- М. М. Миколенко (Дніпропетровськ) — Участь гірників України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму 66
- С. Г. Кащенко (Сімферополь) — З історії колгоспного будівництва на Україні в 1919 р. 73
- П. Л. Варгатюк (Кривий Ріг) — Про видання в Катеринославі восени 1914 р. нелегальної більшовицької газети 78
- І. П. Клименко (Ніжин), М. А. Лескевич (Ніжин) — Революційно-демократичний рух у Ніжинському історико-філологічному інституті на початку ХХ ст. 81
- О. М. Титова (Ленінград) — До питання про вищу жіночу освіту на Україні в другій половині ХІХ ст. 85
- І. О. Одохівська (Одеса) — З історії українсько-угорських зв'язків другої половини ХІХ ст. 91
- О. Й. Коцюба (Ніжин) — Про історичні погляди О. В. Марковича 96
- М. І. Гладких — Різні прояви пізньопалеолітичної культури в середньому Подніпров'ї 99

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- В. Д. Литвинов (Ніжин) — До історії Києво-Могилянської академії 103

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- В. О. Ленченко — Невідомий план Запорізької Січі 106

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- А. М. Членов (Москва) — Шестибожжя князя Володимира (Закінчення) 114

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Б. С. Бутник-Сіверський—Невідомий варіант статті А. В. Луначарського «Інтернаціонал» 118

НАШ КАЛЕНДАР

- В. П. Булкіна—Ветеран славної ленінської гвардії (До 90-річчя від дня народження О. В. Куусінена) 123
 М. Ф. Пияшев (Москва)—В. В. Воровський і Держвидав (До 100-річчя від дня народження) 126
 Є. Ф. Безродний—Вірний соратник В. І. Леніна (До 90-річчя з дня народження Я. А. Берзіна) 128
 П. Ф. Павловський—До 100-річчя Колегії Павла Галагана 129
 М. З. Суслопаров, Н. М. Шеліхова—Командир 27-ої піхотної (До 200-річчя від дня народження Д. П. Неверовського) 131

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Я. С. Калакура—Питання організаційно-партійної роботи КП України в післявоєнні роки у працях радянських істориків (1946—1970 рр.) 134

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Б. П. Ковалевський, В. С. Петренко—І. В. Шульга. Робітничий клас—колгоспному селянству (Комуністична партія України—організатор допомоги робітничого класу трудівникам села. 1951—1965 рр.) 142
 Н. І. Калюжко (Одеса), С. К. Мельник (Одеса)—Російський пролетаріат. Облик, боротьба, гегемонія 143
 С. М. Сирцова—В. М. Довгопол. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації 1926—1929 рр. 145
 П. М. Шморгун, О. Г. Михайлюк (Луцьк)—Т. І. Жуков. Більшовики у боротьбі за селянство у революції 1905—1907 рр. 148
 Д. П. Пойда (Дніпропетровськ)—М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму 148
 І. Ф. Черніков—Г. Л. Нікольников. Нариси з новітньої історії 150
 О. В. Хланта (Ужгород), С. Ю. Пруниця (Ужгород)—И. А. Петерс. СССР, Чехословакия и европейская политика накануне Мюнхена 152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- І. С. Винокур (Кам'янець-Подільський), Л. А. Коваленко (Кам'янець-Подільський)—Четверта Подільська історико-краєзнавча конференція 154
 Р. Ф. Гузій (Полтава)—80-річчя Полтавського краєзнавчого музею 156
 М. І. Ковбаса (Біла Церква)—Білоцерківському краєзнавчому—50 років 157
 М. А. Дітковський (Житомир), О. О. Павлов (Житомир)—Меморіальний музей у с. Верхівня 158
 Ф. П.—Нові відкриття українських археологів 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гаєвський** (заст. головного редактора), **І. О. Гуржій**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **П. М. Калениченко**, **І. П. Кожукало**, **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **І. В. Лупандін** (відповідальний секретар), **А. В. Санцевич** (заст. головного редактора), **В. А. Чирко**, **А. М. Шлепаков**, **А. Д. Ярошенко**

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4. Телефон: 29-71-31.

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова*

Коректор *С. А. Йова*

БФ 04142. Здано до набору 27.VIII 1971 р. Підписано до друку 14.X 1971 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,73. Зам. К-129. Тираж 8888. Ціна 40 коп.

Статті

І. Ф. КУРАС, В. М. НЕМ'ЯТИЙ

ПЕРВИННІ ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕСПУБЛІКИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

XXIV з'їзд КПРС накреслив конкретну, науково обгрунтовану програму дальшого будівництва комунізму в нашій країні. У Звітній доповіді Центрального Комітету і в резолюції з'їзду підкреслюється, що грандіозні завдання економічного, соціального і культурного розвитку країни, передбачені дев'ятим п'ятирічним планом, вимагають дальшого піднесення керівної ролі партії в суспільному житті, відповідальності кожного комуніста за стан справ у своїй організації і в партії в цілому, мобілізації всіх сил партії і народу.

Зростання керівної ролі партії в житті суспільства великою мірою залежить від боездатності первинних партійних організацій, які є основною ланкою зв'язку партії з масами, її першим організованим осередком, що діє безпосередньо в низовому колективі. Завдання цих парторганізацій, як писав В. І. Ленін, «...обмінюючись своїм досвідом, здійснюючи роботу агітації, пропаганди, організації, пристосовуючись до всіх чисто галузей громадського життя, до всіх чисто різновидностей і підрозділів трудящої маси, ...систематично виховувати такою різносторонньою роботою і самих себе, і партію, і клас, і маси»¹. А в рішенні XI з'їзду партії (березень — квітень 1922 р.) записано: «Осередок повинен... бути первинною клітинкою партійної організації, що безпосередньо і повсякденно зв'язує партію з масою»². Ленінські положення про партійні осередки як основу організаційної будови партії відігравали вирішальну роль у діяльності партії на всіх етапах її боротьби за комунізм і лежать в основі КПРС і в наш час.

Щоб успішно виконати конкретну програму чергового п'ятиріччя, говорив у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу Л. І. Брежнев, «необхідно, щоб форми і методи організаторської і політичної діяльності партійних організацій, їх керівництва господарським і культурним будівництвом якнайповніше відповідали духові нашого часу, тим великим завданням, які поставить перед партією і країною XXIV з'їзд КПРС»³.

Творчо розвиваючи ленінські принципи партійного будівництва,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 162.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К, 1954, стор. 605.

³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 105.

з'їзд підкреслив необхідність дальшого підвищення ролі первинних партійних організацій, розширення їх прав, удосконалення форм і методів організаторської і ідейно-виховної роботи, посилення впливу на всі ділянки економічного і соціально-політичного життя.

Прийняті з'їздом часткові зміни в Статуті КПРС про право контролю первинними партійними організаціями діяльності адміністрації всіх проектних організацій, конструкторських бюро, науково-дослідних інститутів, учбових закладів, культосвітніх, лікувальних та інших установ; про створення в окремих випадках у партійних організаціях, які нараховують більше 500 комуністів, парткомів у великих цехах з наданням парторганізаціям виробничих ділянок прав первинних партійних організацій; про строки проведення звітно-виборних зборів і конференцій сприяють дальшому підвищенню відповідальності і активності партійних організацій у здійсненні політики партії, посиленню їх організаторської і виховної роботи в колективах трудящих. У світлі цих настанов червневий пленум ЦК КП України (1971 р.) обговорив питання «Про завдання по дальшому поліпшенню керівництва первинними партійними організаціями та піднесенню їх ролі у виконанні рішень ХХІV з'їзду КПРС і ХХІV з'їзду Компартії України».

Діяльність первинних партійних організацій республіки завжди знаходилась у центрі уваги ЦК КПРС і ЦК КП України. Лише за останні 5 років Політбюро і Секретаріат ЦК КП України розглянули роботу 164 партійних комітетів і 35 первинних партійних організацій⁴. Прийняті рішення були наслідком вивчення місцевого досвіду, живої практики. Вони допомогли партійним організаціям повніше враховувати сучасні вимоги, зосередити увагу на розв'язанні головних завдань. На Пленумі Центрального Комітету питання про завдання первинних партійних організацій республіки у такому всеохоплюючому масштабі стояло уперше за всю історію Комуністичної партії України. У його підготовці взяли активну участь члени і кандидати в члени ЦК, члени Ревізійної Комісії КП України.

У здійсненні величних накреслень партії, прийнятих на ХХІV з'їзді КПРС, одне з найважливіших місць займають первинні партійні організації. Компартія Союзу нараховує їх нині понад 370 тис.; Компартія України — 61 605, 4300 з яких мають партійні комітети, 48 557 цехових парторганізацій і майже 90 тис. партійних груп. Первинні організації об'єднують близько 2,5 млн. комуністів⁵.

Найшчасливішою епохою назвав В. І. Ленін час, коли в центрі уваги партії і Радянської влади стоятимуть питання економічного розвитку країни. Називаючи економіку найцікавішою для комуністів політикою, він закликав перетворити з'їзди і наради «в органи перевірки господарських успіхів, в органи, де ми могли б по-справжньому вчитися господарського будівництва»⁶. Для партії і Радянської держави економіка стала головною політикою, від успіхів якої у вирішальній мірі залежить поступальний розвиток радянського суспільства до комунізму, зміцнення міжнародних позицій нашої соціалістичної держави, посилення її революційного впливу на світовий революційний процес. Завдання полягає в тому, щоб посилити партійний вплив на роботу кожної ланки величезного і складного механізму, яким є наше народне господарство, наука і культура.

Виходячи з цього, Пленум ЦК КП України визначив найважливіший обов'язок партійних організацій промислових підприємств, будов і будівельної індустрії, транспорту, колгоспів і радгоспів, підприємств і

⁴ «Радянська Україна», 25 червня 1971 р.; «Коммунист», 1971, № 12, стор. 17.

⁵ «Радянська Україна», 25 червня 1971 р.

⁶ В. І. Ленін. Твори т. 31, стор. 460.

установ сфери обслуговування, науково-дослідних інститутів і проектно-конструкторських установ — забезпечити успішне виконання завдань нової п'ятирічки, підпорядкувавши цьому всю організаторську та ідеологічну роботу.

Незважаючи на різні профілі та напрямки роботи вказаних організацій, для оцінки результатів їх діяльності є загальні вимоги, єдині критерії, найважливішим з яких в галузі економічної політики є інтенсифікація виробництва, підвищення його ефективності. Останні в свою чергу визначаються одним із корінних положень економічної теорії і політики партії — суспільно необхідними ресурсами, які повинні бути використані для розв'язання завдань будівництва матеріально-технічної бази комунізму. Ці ресурси нагромаджуються за рахунок їх перерозподілу з одних галузей в інші, але таке джерело є обмеженим, як і інші екстенсивні можливості, пов'язані з ростом чисельності працівників, збільшенням капіталовкладень та ін. «Нарощувати виробництво і поліпшувати якість продукції,— говорив Л. І. Брежнев,— ми повинні не тільки за рахунок нових капітальних вкладень і зростання чисельності працівників, але й в дедалі більшій мірі за рахунок повного і раціонального використання вже наявних виробничих потужностей, впровадження досягнень сучасної науки і техніки, а також за рахунок дбайливого ставлення до кожної хвилини робочого часу, до кожної машини і механізму, до кожного грама сировини і палива. Йдеться про те, щоб постійно порівнювати затрати з одержаними результатами, добиватися, щоб кожний новий вкладений карбованець давав максимальну віддачу»⁷. Актуальність завдання підвищення продуктивності праці обумовлюється також зовнішніми умовами, економічним протиборством двох систем. Корінна проблема тепер полягає не стільки в тому, який обсяг виробляється продукції, скільки в тому, якою ціною, якими затратами праці це досягається. В. І. Ленін підкреслював, що саме цим визначається в кінцевому рахунку економічна перевага тієї або іншої системи господарства, перемога нового суспільного ладу. Саме у цю сферу в наш час перемістився центр змагання двох протилежних суспільно-політичних систем.

Виходячи з цих обставин, у резолюції XXIV з'їзду КПРС записано, що «для успішного здійснення намічених економічних і соціальних завдань необхідно всіляко підвищувати ефективність суспільного виробництва, добиватися прискорення темпів зростання продуктивності праці в усіх галузях народного господарства»⁸.

Як відомо, за рахунок підвищення продуктивності праці в поточній п'ятирічці має бути одержано не менш 80% приросту національного доходу, 87—90% приросту промислової продукції, 95% приросту будівельно-монтажних робіт, весь приріст обсягу перевезень вантажів на залізничному транспорті⁹. Намічені темпи зростання виробництва сільськогосподарської продукції будуть цілком забезпечені за рахунок зростання продуктивності праці.

Це складне і відповідальне завдання, тому предметом особливого піклування партійних організацій повинно бути здійснення комплексу заходів щодо дальшого підвищення продуктивності праці.

В умовах сучасної науково-технічної революції і поступового розгортання господарської реформи успіх вирішення накреслених партійним з'їздом економічних і соціальних завдань значною мірою залежить від діяльності кожного трудового колективу. На всіх етапах

⁷ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 495—496.

⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 225—226.

⁹ Там же, стор. 63.

комуністичного будівництва наша партія приділяла велику увагу формуванню і розвитку соціалістичних виробничих колективів, створенню найкращих умов для їх творчої роботи.

Важливе значення виробничих колективів знову підкреслив XXIV з'їзд КПРС. Тут широке поле діяльності для партійних організацій. Адже невід'ємною рисою радянського укладу життя є піклування колективу про кожного працівника, увага до його потреб, взаємна допомога та вимогливість. Формування згуртованого колективу, здатного свідомо та ефективно вести виробництво, виховувати трудящих, створювати атмосферу творчого пошуку, доброзичливості і вимогливості — першочергове завдання партійних організацій. У виробничому колективі вирішуються безпосередньо питання продуктивності праці і фондодідачі, освоєння випуску нових високопродуктивних машин, механізмів, устаткування, матеріалів та інших видів промислової продукції, поліпшення якості виробів. Тут здійснюються плани технічного переозброєння підприємств, комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів, упровадження прогресивної технології, наукової організації праці і передового досвіду.

В колективі відбувається процес подолання пережитків минулого в свідомості людей, боротьба з порушниками трудової дисципліни, соціалістичної законності і правопорядку, норм комуністичної моралі. Ось чому первинні партійні організації, кожен комуніст покликані словом і ділом добиватися ділового співробітництва, товариської взаємодопомоги і вимогливості в колективах.

Де б не працював комуніст, всі його сили і знання повинні бути віддані благородній боротьбі за виконання завдань п'ятирічного плану. Особистим прикладом член партії повинен запалювати і вести людей на завоювання нових рубежів, бути новатором виробництва, проявляти ініціативу і творчу активність, підтримувати все нове, прогресивне. «Звання комуніста,— говорив Л. І. Брежнев.— багато до чого зобов'язує. У комуністів немає ніяких привілеїв, крім одного.— більше, ніж інші, віддавати спільній справі, краще, ніж інші, боротися і працювати заради її торжества. У комуністів немає ніяких особливих прав, крім одного.— бути завжди попереду, бути там, де важче»¹⁰. Забезпечення авангардної ролі комуністів у створенні матеріально-технічної бази комунізму — найважливіше завдання первинних партійних організацій.

Дійовим засобом впливу партійних організацій на стан справ у колективах є добір, розстанівка і виховання кадрів — основа всієї партійної роботи. Теорія і практика Комуністичної партії вчать, що після того, як вироблена правильна політична лінія, робота з кадрами і перевірка виконання завдань є основним у партійному керівництві. В. І. Ленін підкреслював: «Перевіряти людей і перевіряти фактичне виконання діла — в цьому, ще раз в цьому, тільки в цьому тепер суть всієї роботи, всієї політики»¹¹. Ленінські положення про добір і виховання кадрів особливого значення набувають у період, коли партія приступила до створення матеріально-технічної бази комунізму. Важливим завданням первинних партійних організацій в цей час є неухильне додержання ленінських принципів добору, розстанівки і виховання кадрів. Парторганізації покликані дбати про те, щоб головні ділянки роботи очолювали політично зрілі, здібні організатори, які добре знають справу, досконало володіють сучасними методами ведення господарства і управління.

¹⁰ Л. І. Брежнев. 50 років великих перемог соціалізму, К., 1967, стор. 67.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 191.

При вирішенні питань про кадри партійні комітети мають завжди спиратися на первинні організації. Саме колективна думка комуністів допомагає найбільш правильно оцінити ділові і політичні якості працівника, уникнути суб'єктивізму в доборі і розстановці кадрів. Без урахування думки первинної партійної організації не можна висувати будь-кого на керівну роботу. «Це обов'язкове правило в нашій партії,— підкреслював П. Ю. Шелест на Пленумі ЦК КП України,— і тут не повинно бути винятків і двох тлумачень»¹². Особливу увагу необхідно приділяти зміцненню кадрів середньої ланки, підвищенню ролі спеціалістів на виробництві.

«Всяка робота управління вимагає особливих властивостей,— наголошував В. І. Ленін.— ...Той, хто придивляється до практичного життя і має життєвий досвід, знає, що, щоб управляти, треба бути компетентним, треба повністю і до точності знати всі умови виробництва, треба знати техніку цього виробництва на її сучасній висоті, треба мати певну наукову освіту»¹³.

Неодмінною умовою росту і загартування кадрів, формування у них необхідних ділових і політичних якостей є послідовне проведення ленінського принципу індивідуальної відповідальності за доручену справу. Без цього неможлива правильна організація роботи в будь-якій галузі. Удосконалюючи структуру управління, партія добивається такої постановки справи, щоб, за словами В. І. Леніна, «на ділі забезпечувалась *особиста* відповідальність *кожного* за певну, строго і точно означену роботу або частину роботи»¹⁴. Підкреслюючи значення цієї вимоги для керівних працівників, Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК ХХІV з'їздові КПРС говорив: «Коли приймається рішення, повинно бути цілком ясно, хто несе за нього відповідальність. І так само повинно бути ясно, хто несе відповідальність, якщо назріле рішення не приймається або зволікається. На всіх рівнях управління важливо чітко визначити обсяг і співвідношення прав та відповідальності»¹⁵⁻¹⁶.

Зміцнення дисципліни і підвищення відповідальності кадрів — одне з найважливіших завдань партійних організацій. Тут велику роль повинна відіграти добре налагоджена перевірка виконання поставлених завдань і особисті звіти членів КПРС перед партійним колективом. Вимогливість, систематичний і принциповий контроль дають змогу запобігати допущенню помилок, не залишають місця для благодушності, самозаспокоєння і зарозумілості.

Виховувати почуття високої відповідальності за доручену справу — значить, перш за все, підвищувати ідейно-політичний рівень кадрів, допомагати їм усвідомлювати свою роль, глибше осмислити політику і вимоги партії, сформульовані в рішеннях і документах ХХІV з'їзду.

Слідуючи заповітам В. І. Леніна, Комуністична партія завжди розглядала ідейно-виховну роботу як найважливішу запоруку успіхів у розвитку суспільного виробництва, у вирішенні соціально-політичних завдань. «Велику справу — будівництво комунізму неможливо рухати вперед без всебічного розвитку самої людини,— говорив Л. І. Брежнев на ХХІV з'їзді партії.— Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»¹⁷⁻¹⁸.

Виходячи з ленінських положень та вимог ХХІV з'їзду КПРС, червневий (1971 р.) Пленум ЦК КП України зажадав від обкомів,

¹² «Радянська Україна», 25 червня 1971 р.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 389.

¹⁴ Там же, стор. 120.

¹⁵⁻¹⁶ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, стор. 78.

¹⁷⁻¹⁸ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, стор. 94.

міськомів, райкомів КП України, первинних партійних організацій посилити ідейно-виховну роботу серед трудящих. Центральне місце в ідеологічній роботі повинні займати пропаганда і глибоке роз'яснення рішень і матеріалів XXIV з'їздів КПРС та КП України, спрямування її на формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду, високих ідейно-політичних і моральних якостей, виховання комуністичного ставлення до праці, підвищення їх громадської активності, зміцнення свідомої дисципліни і організованості. Необхідно поліпшувати виховання трудящих в душі радянського патріотизму, дружби народів СРСР, гордості за свою соціалістичну Батьківщину, в душі пролетарського інтернаціоналізму, підвищувати їх політичну пильність, давати рішучу відсіч підступам буржуазної ідеології, зокрема сіонізму і буржуазного націоналізму. Предметом особливої турботи повинно і надалі бути ідейне загартування комуністів, яке в свою чергу є важливим засобом підвищення боездатності партійних організацій.

Підвищення ролі і значення ідеологічної роботи партії зумовлюється й тим, що сучасний етап історичного розвитку характеризується різким загостренням ідеологічної боротьби двох систем, двох світів — соціалізму і капіталізму; це боротьба двох основних світоглядів нашої епохи — марксистсько-ленінського і буржуазного. Ідеологічна боротьба є концентрованим виявом економічної і політичної боротьби і має класовий характер.

В. І. Ленін надавав величезного значення боротьбі з буржуазною ідеологією. Поза цією боротьбою він не мислив революційної теорії, комуністичного виховання трудящих і при цьому вказував: «...Питання стоїть *тільки так*: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середини тут нема (бо ніякої «третьої» ідеології не виробило людство, та й взагалі в суспільстві, що його роздирають класові суперечності, і не може бути ніколи позакласової або надкласової ідеології)»¹⁹.

XXIV з'їзд КПРС закликав комуністів мобілізувати всі сили на всебічний ідеологічний наступ проти антикомунізму, який піднесено до рангу державної політики імперіалістичних держав, проти всіх проявів опортунізму, рішуче виступати проти недооцінки ідеологічної роботи.

Класові принципи не затушовуються, вчить партія, вони перемагають у боротьбі, і тому тут немає і не може бути нейтралітету, байдужості, пасивності, будь-яких компромісів. У галузі ідеології не може бути мирного співіснування, як не може бути класового миру між пролетаріатом і буржуазією.

Керуючись ленінськими положеннями і рішеннями XXIV з'їзду КПРС про необхідність здійснювати всю ідейно-виховну роботу в масах конкретно і цілеспрямовано, Пленум ЦК КП України звернув увагу на необхідність поліпшення роботи політшкіл і теоретичних семінарів, посилення контролю з боку первинних партійних організацій за вивченням комуністами марксистсько-ленінської теорії, за добром і підготовкою пропагандистів. Головна мета партійного навчання — виховання у кожного комуніста високих якостей політичного керівника, справжнього бійця за ідеали комунізму, проти будь-яких проявів ворожої нам ідеології і моралі.

Неодмінною умовою зростання ролі первинних партійних організацій є піднесення рівня всієї внутріпартійної роботи, неухильне дотримання ленінського принципу демократичного централізму — непорушного закону партійного життя, в якому виявляється об'єктивна закономірність розвитку партії як революційного авангарду робітничого

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 344.

класу, всього радянського народу. Правильно виражаючи об'єктивні закономірності суспільного розвитку, корінні інтереси народу, його найсокровенніші думки і прагнення, Комуністична партія здобула величезний авторитет. Вона об'єднує в своїх лавах передову частину радянського суспільства.

За останні п'ять років Комуністична партія України зросла на 417 тис. чол., 69% від загальної кількості прийнятих становлять передові робітники і колгоспники²⁰. Практично тепер на всіх ділянках господарського і культурного будівництва працюють партійні організації чи партійні групи, котрі покликані бути активно діючими, по-справжньому бойовими осередками, які б у своїй сукупності охоплювали партійним впливом всіх трудящих.

Велику увагу Пленум ЦК КП України приділив питанню дотримання комуністами статутних вимог, що є запорукою високої боєздатності кожної первинної партійної організації: високої дисципліни, підвищення вимогливості до кожного члена партії, контролю первинних парторганізацій за здійсненням прийнятих рішень, критики і самокритики, боротьби за подолання недоліків і хиб, проти парадності і самозаспокоєності. Тому такого великого значення набуває підготовча робота до проведення, за рішенням XXIV з'їзду КПРС, обміну партійних документів. Цей важливий організаційно-політичний захід буде по суті перевіркою партійних рядів, сприятиме дальшому зміцненню партії, підвищенню активності, дисципліни і авангардної ролі комуністів.

Ці високі якості комуніста визначаються його позицією як політичного бійця, принципового і пристрасного у боротьбі за проведення в життя лінії партії, непримиренного до недоліків і негативних явищ. «Нічого спільного з партійністю,— говорив П. Ю. Шелест,— не має позиція члена партії, якщо він, боячись «зіпсувати відносини», керуючись приятельськими або іншими міркуваннями, відмовчується при обговоренні важливих питань господарського і культурного будівництва або наукової праці чи художнього твору, в яких проповідуються чужі нам погляди, протягуються ревізійні «ідейки». А як розуміти поведінку комуніста, який при обговоренні кандидатської чи докторської дисертацій або праць, висунутих на здобуття премії, відмовчується, хоч знає про їх серйозні вади?»²¹.

Велика організуюча і виховна роль в активізації первинних партійних організацій, в забезпеченні їх повнокровного, змістовного життя, в розгортанні принципової критики і самокритики належить партійним зборам, регулярному обговоренню на них актуальних питань життя колективів, індивідуальних звітів комуністів про виконання ними партійних доручень і обов'язків.

Пленум визначив конкретні завдання партійного керівництва масовими організаціями трудящих — профспілками, комсомолом, групами і постами народного контролю та іншими масовими організаціями трудящих. Як важливе партійне доручення слід розглядати роботу в місцевих Радах депутатів-комуністів, які становлять майже половину загального складу депутатів Рад²².

Піднесення ролі первинних партійних організацій, їх активність і боєздатність залежать у великій мірі від рівня керівництва ними з боку партійних органів, у першу чергу міських і районних комітетів партії, стиль і методи роботи яких все більше відзначаються науковим підходом, конкретністю, діловитістю, глибоким проникненням у життя

²⁰ «Радянська Україна», 25 червня 1971 р.

²¹ «Радянська Україна», 25 червня 1971 р.

²² Там же.

і діяльність первинних партійних організацій, турботою про виховання людей, вмінням чітко визначити перспективу і напрямки їх роботи. Разом з тим, як відзначалося на червневому Пленумі ЦК КП України, окремі міськкоми і райкоми партії ще повільно перебудовують свою роботу відповідно до вимог, поставлених ХХІV з'їздом. В практиці їх роботи є ще чимало елементів непотрібного адміністрування, підміни і опіки радянських і господарських органів, захоплення численними нарадами, засіданнями, надмірною регламентацією, яка сковує ініціативу в роботі партійних організацій. Тому Пленум ЦК КП України зобов'язав обкоми, міськкоми і райкоми КП України вдосконалювати керівництво первинними партійними організаціями, систематично подавати їм допомогу, узагальнювати і впроваджувати кращий досвід організаторської і політичної роботи щодо виконання рішень ХХІV з'їзду КПРС і ХХІV з'їзду КП України. Головним у стилі і методах діяльності партійних органів і надалі повинна бути повсякденна організаторська робота на місцях, перевірка виконання рішень партії та уряду.

Нові відповідальні завдання, що постають перед партією на сучасному етапі комуністичного будівництва, висувають все більш високі вимоги до секретарів первинних партійних організацій. Бути вожаком партійного колективу — висока честь і відповідальність. Гідний її лише той, хто має широкий світогляд і глибокі знання, організаторські здібності і вміння працювати з людьми. Величезним здобутком КПРС є виховання саме такої армії партійного активу. Лише на Україні кількість секретарів первинних і цехових організацій, партгрупоргів, членів партійних комітетів і бюро перевищує 600 тис. чоловік²³. Дальше поліпшення роботи з активом — важлива умова піднесення активності і бойовитості первинних партійних організацій. Належне місце в цьому займають чітка, продумана система навчання активістів, партійно-політична інформація як дійовий інструмент керівництва, засіб виховання кадрів і поширення ефективних форм і методів партійної роботи.

Успішне вирішення комплексу питань по дальшому піднесенню ролі первинних партійних організацій в сучасних умовах значною мірою, як уже зазначалося, залежить від активізації всієї ідеологічної роботи партії, творчої розробки актуальних проблем теорії і практики партійного будівництва. Значна частина великої армії ідеологічних працівників республіки зосереджена в пресі, радіо і телебаченні, через які партія має можливість постійно розмовляти з народом, нести в маси більшовицьку правду. Завдання полягає в тому, щоб ще вище підняти бойовитість, наступальний рух і дійовість органів інформації, допомагати їм у роботі, своєчасно реагувати на їх виступи. Пленум ЦК КП України зобов'язав редакції республіканських і обласних партійних газет, журналів «Комуніст України» та «Під прапором лєнінізму», Державний комітет Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню, Комітет по пресі при Раді Міністрів УРСР поліпшити висвітлення питань партійного життя, зокрема досвіду роботи партійних організацій.

Зрослі завдання постають перед первинними партійними організаціями науково-дослідних інститутів, учбових закладів, творчих спілок, мистецьких колективів і установ культури. Одна з характерних особливостей документів ХХІV з'їзду КПРС, ХХІV з'їзду КП України і партійних рішень останніх років — це виняткова увага до ідейно-теоретичної роботи, розвитку суспільних наук, зокрема історичної та історико-партійної. Для розвитку останніх у нашій республіці особли-

²³ «Радянська Україна», 25 червня 1971 р.

ве значення мають рішення XXIV з'їздів КПРС і КП України, постановою ЦК КП України від 16 лютого 1971 р. «Про дальший розвиток досліджень у галузі історико-партійної науки і поліпшення її викладання у вузах республіки»²⁴, де глибоко проаналізовано стан історико-партійної науки на Україні, визначено конкретні шляхи її дальшого розвитку. Здійснюючи ці рішення, історики партії вже провели певну роботу. Так, у тематиці наукових праць Інституту історії партії ЦК КП України, як провідної наукової установи і координуючого центру в галузі історико-партійної науки, приділяється більше уваги сучасній проблематиці, зокрема зростанню керівної ролі КП України в суспільному житті республіки, її діяльності щодо вдосконалення партійної інформації, ідеологічної роботи, ролі партійних організацій у здійсненні науково-технічної революції, а також викриттю сучасних буржуазних і націоналістичних фальсифікацій історії КПРС і КП України.

Червневий пленум ЦК КП України поставив перед Інститутом історії партії ЦК КП України, Вищою партійною школою при ЦК КП України завдання ще глибше вивчати і узагальнювати актуальні проблеми партійного будівництва, форми і методи діяльності партійних організацій. На виконання цієї постанови колективом авторів Інституту підготовлена серія брошур, присвячена XXIV з'їздові КПРС, для системи партійної освіти: «XXIV з'їзд КПРС — визначна віха на шляху до комунізму», «XXIV з'їзд про зростання керівної ролі партії в комуністичному будівництві», «Економічна політика КПРС на сучасному етапі», «Політика партії в галузі соціально-політичного розвитку радянського суспільства», «XXIV з'їзд КПРС про досягнення і завдання ленінської національної політики», «Ідейне і організаційне зміцнення КПРС», «XXIV з'їзд про зовнішньополітичну діяльність партії на сучасному етапі», «Молоді — комуністичну ідейність», «Діяльність КП України по створенню матеріально-технічної бази комунізму», «Єдність партії і народу — запорука успішного будівництва комунізму». Підготовлена також серія брошур з питань критики антикомунізму, розробляється ряд інших актуальних тем.

Широкі і активні обговорення матеріалів червневого пленуму ЦК КП України в кожній первинній партійній організації республіки засвідчили наявність великих резервів для дальшого піднесення їх активності, рівня організаторської і політичної роботи, стало запорукою того, що парторганізації і надалі виступатимуть бойовими керівниками і вихователями мас, забезпечать успішне виконання накреслених XXIV з'їздом КПРС завдань комуністичного будівництва.

---

²⁴ «Комуніст України», 1971, № 6, стор. 51.

ВИКОРИСТАННЯ БРАТНІМИ СОЦІАЛІСТИЧНИМИ КРАЇНАМИ ДОСВІДУ СРСР У ПЕРЕТВОРЕННІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Комуністичні та робітничі партії братніх соціалістичних країн у загальній системі заходів, спрямованих на дальший розвиток міждержавних відносин нового типу, приділяють важливу роль взаємному вивченню й використанню досвіду будівництва соціалізму. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії вказувалося: «Комуністична партія Радянського Союзу вважала і вважає своїм інтернаціональним обов'язком всіляко сприяти дальшому зростанню могутності світової системи соціалізму. Ми стоїмо за те, щоб співробітництво братніх країн ставало все більш різнобічним і глибоким, охоплювало б дедалі ширші маси трудящих, щоб ґрунтовніше вивчався конкретний досвід один одного на всіх рівнях державного, громадського, господарського і культурного життя»¹. У цій статті розглядається лише творче використання братніми країнами досвіду СРСР у створенні соціалістичних відносин на селі.

Будівництво нового суспільства вимагає переходу сільськогосподарського виробництва на соціалістичні рейки. Обов'язкова для всіх країн, що стали на новий шлях розвитку, ця загальна закономірність обумовлена соціально-класовим, політичним та економічним розвитком соціалістичного суспільства, будівництво якого унеможливило протягом довгого часу зберігання дрібноселянського господарства — сприятливого середовища для відтворення капіталістичних відносин. Ця об'єктивна ознака селянського господарства, заснованого на приватній власності, як неодноразово зазначав В. І. Ленін, діє повсюдно, а тому під час будівництва соціалізму її необхідно враховувати в кожній країні.

Одним з найважливіших питань соціалістичного будівництва є визначення шляхів перетворення сільського господарства. За наявності в країні дрібнотоварного укладу марксистсько-ленінське вчення виходить з необхідності створення двох типів великих соціалістичних підприємств: послідовно соціалістичних (ті, що спираються на державну суспільну власність) і колективних, заснованих на кооперативній власності і колективній праці селян. Для країн, де дрібноселянський уклад відіграє значну роль, В. І. Ленін вважав «найдоцільнішими кооперативні форми соціалістичного усупільнення»². Марксистсько-ленінське вчення про соціалістичну перебудову сільського господарства дістало підтвердження в країнах соціалістичної співдружності.

Створення на селі двох типів господарств з однорідною соціалістичною власністю історично обумовлене. Адже за капіталізму в переважній більшості країн поряд з великими поміщицькими капіталістичними господарствами існує велика кількість дрібних селянських. А відомо, що велике господарство, особливо соціалістичного типу, продуктивніше від дрібного індивідуального. Тому одержані в спадщину

¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1971, стор. 15.

² До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Збірник документів і матеріалів, К., 1970, стор. 50.

від капіталізму уже сформовані великі господарства з високою механізацією і сучасною агротехнікою недоцільно дрібнити без особливої необхідності.

В. І. Ленін вважав, що в країнах, де дрібнотоварний уклад господарства не відіграє істотної ролі і селянство міцно не зв'язане з приватною власністю на землю, соціалістичне будівництво на селі можна здійснювати на базі великих державних підприємств — типу радгоспів³. При цьому Володимир Ілліч попереджав, що необхідно враховувати конкретно-історичні умови кожної країни.

В СРСР одразу ж після Жовтневої революції на базі деяких націоналізованих великих господарств були створені державні сільськогосподарські підприємства — радгоспи, що стали опорними пунктами в справі перебудови дрібних одноосібних селянських господарств на соціалістичний лад. Водночас радгоспи були основою соціалістичного сектора й міцною базою виробництва сільськогосподарської продукції для держави.

Досвід Країни Рад широко використовується братніми комуністичними й робітничими партіями (з урахуванням місцевих особливостей), які створюючи державні сільські господарства, піклуються й про те, щоб не зачепити інтересів трудового селянства. За прикладом радянських радгоспів у країнах соціалістичної співдружності на базі найбільших і досконалих господарств, що перейшли в державну власність, були створені соціалістичні виробничі об'єднання.

Питома вага держгоспів у сільськогосподарському виробництві різних соціалістичних країн неоднакова. Але всюди вони є передовими господарствами як за організацією та продуктивністю праці, так і за виробництвом валової й товарної продукції. В Польщі, наприклад, в 1962/1963 господарському році держсільгоспи займали лише 12,5% площі всіх сільськогосподарських угідь, але держава у них закупила понад 35% зерна, 31% олійних, близько 17% картоплі, 14% яловичини, 19% молока⁴. 1968 р. на держсільгоспи уже припадало приблизно 20% заготівель сільськогосподарської продукції⁵. 1968 р. в Чехословаччині держгоспи виробляли майже третину всієї товарної сільськогосподарської продукції⁶. Важливу роль вони відіграють також в Угорщині, Румунії та інших країнах. Але основне полягає в тому, що вони стали опорними пунктами соціалістичної реорганізації всього сільського господарства; допомагають одноосібним господарствам і кооперативам поліпшувати культуру землеробства, удосконалювати організацію праці, постачаючи їх сортовим насінням, племінною худобою і т. п., часто служать прокатними пунктами сільськогосподарських машин. Усе це має важливе значення для підготовки масового кооперативного руху, розвитку та зміцнення виробничої змички між робітничим класом і селянством.

Проте створення лише державних соціалістичних господарств не вирішує проблеми переведення сільського господарства на соціалістичний шлях розвитку. Історично доведено, що в країнах, де дрібнотоварний уклад на селі відіграє істотну роль, необхідне поєднання державних і кооперативних форм соціалістичного сільського господарства. Будь-яке протиставлення їх науково не обгрунтоване й суперечить принципам ленінського кооперативного плану та реальним умовам життя селян. Навпаки, лише створення і вдосконалення обох цих форм

³ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 132.

⁴ «Информационный бюллетень ЦК ПОРП», 1964, № 2, стор. 102.

⁵ Мир социализма в цифрах и фактах 1968. Справочник, М., 1969, стор. 58.

⁶ Ленинский кооперативный план и борьба партии за его осуществление, М., 1969, стор. 288.

забезпечує успішне розв'язання завдань швидкого піднесення сільськогосподарського виробництва та розвиток соціалістичних суспільних відносин на селі. Співвідношення між ними визначається характером розвитку продуктивних сил і виробничих відносин у сільському господарстві певної країни.

Однак соціалістичне перетворення одноосібних селянських господарств набагато складніше завдання, ніж створення державних підприємств. В Радянському Союзі на основі лєнінського кооперативного плану було вироблено таку форму соціалістичної перебудови сільського господарства, як колгоспи, що, за визначенням XVI з'їзду ВКП(б), являють собою новий соціалістичний тип господарства, небачений в історії людства і вперше відкритий досвідом господарського будівництва в СРСР⁷. Завдяки цьому в короткий історичний період на основі одноосібних селянських господарств вдалося створити великі колективні підприємства соціалістичного типу, що відіграло важливу роль у боротьбі за перемогу соціалізму в СРСР.

Радянський досвід соціалістичного перетворення дрібнотоварного сільського господарства виявив об'єктивні умови, закономірності й принципи, які творчо використовуються братніми соціалістичними країнами. Цей досвід доводить, по-перше, що в умовах, коли дрібнотоварний уклад господарства відіграє значну роль, соціалістичне перетворення села через виробниче кооперування селянських господарств є єдино правильним і можливим шляхом створення соціалістичних виробничих відносин на селі; по-друге, що вирішальною умовою успішної колективізації є здійснення правильної класової політики на селі, зміцнення союзу робітничого класу і селянства, посилення політичного керівництва селянством з боку робітничого класу; по-третє, що масовий перехід до колективних форм ведення господарства в землеробстві може бути здійснений тільки при всебічній допомозі з боку соціалістичної держави. Досвід СРСР також показав, що під час колективізації необхідно суворо дотримуватися добровільності вступу селян до кооперативів, послідовного втілення соціалістичних принципів оплати за працю, охорони й недоторканності суспільної власності, чіткої організації обліку, недопущення знеосібки, застосування наукових основ ведення сільського господарства. Велике значення для братніх комуністичних і робітничих партій має радянський досвід боротьби проти троцькістів, правих опортуністів, які намагалися зірвати колективізацію.

Велике значення використання радянського досвіду засвідчують керівники братніх партій⁸, його вивчають прогресивні партії та уряди молодих країн, що розвиваються.

Але різноманітність умов, традицій, рівня розвитку матеріальної і духовної культури, зазначав Лєнін, вимагає творчого підходу до вибору форм і методів кооперування сільського господарства в кожній країні⁹. Тому досвід Радянського Союзу не може охопити всіх конкретних питань. Тим більше, що колективізація в СРСР відбувалася в інших міжнародних і внутрішніх умовах, насамперед за відсутності світової соціалістичної системи.

Робітничий клас соціалістичних країн Центральної та Південно-Східної Європи, враховуючи умови своїх країн та зміни в міжнародній обстановці, широко використали багаторічний досвід СРСР. Вод-

⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 53—54.

⁸ Т. Живков. Речь на торжественном заседании, посвященном 25-й годовщине социалистической революции в Болгарии.— «Правда», 9 вересня 1969 р.

⁹ Див. В. І. Лєнін. Твори, т. 26, стор. 178.

ночас братні країни внесли багато нового в теорію й практику соціалістичного будівництва на селі. Так виник колективний досвід кооперування сільського господарства, що має велике значення для всього міжнародного комуністичного руху.

Для того, підкреслював В. І. Ленін, щоб селянин вступив до кооперативу, він повинен переконатися в її перевагах, у тому, що вона полегшує процес праці, поліпшує матеріальне становище, підвищує культуру і т. п.¹⁰ Селянам братніх країн велику допомогу в цьому давало безпосереднє ознайомлення з колгоспним виробництвом у СРСР. Як самі вони свідчили, в практиці перетворення сільського господарства в Радянському Союзі можна знайти відповідь на всі головні питання. Приклад радянського колгоспного життя наочно переконував у перевагах колективних форм господарства. Це прискорило добровільний перехід селян братніх країн на шлях великого кооперативного виробництва.

Комуністичні і робітничі партії приділяли велику увагу переконанню селян, рішуче боролися проти порушення принципів добровільності при вступі до кооперативів, що сприяло зміцненню союзу робітничого класу і селянства, прискоренню процесу кооперування сільського господарства. Г. Георгіу-Деж в своєму виступі на червневому пленумі ЦК РРП в 1961 р. говорив: «В справі соціалістичного перетворення сільського господарства партія стежила за суворим дотриманням принципу добровільності, безперервно поширюючи політичну й економічну основу союзу між робітничим класом і селянством»¹¹.

Однак принцип добровільності не означає, що селянство стихійно перейде до великого соціалістичного господарства. В. І. Ленін учив, що на всіх етапах розвитку нових суспільних відносин на селі вирішальною умовою є керівна роль і допомога робітничого класу і його партії. Без цього селянство неспроможне здійснити соціалістичну перебудову села. Така допомога надається виробничим кооперативам у найрізноманітніших формах.

Комуністичні і робітничі партії братніх країн внесли багато нового й корисного у справу організації практичної допомоги кооперативам з боку держави. У всіх країнах набуло поширення надання різноманітних пільг, кредитів тощо. В Болгарії, наприклад, протягом перших трьох років трудові колективні землеробські господарства звільнялись від податків, одержували на пільгових умовах необхідні будівельні матеріали, насіння. В Румунії колективні господарства одержували позику, кредити, машини тощо. За перші десять років сума кредитів становила понад 1 млрд. крб.¹²

Вирішальним кроком у соціалістичній перебудові села є забезпечення колективних господарств машинною технікою. Для цього необхідно правильно поєднати індустріалізацію країни з соціалістичним перетворенням сільського господарства.

На відміну від СРСР, де індустріалізація почалася раніше, ніж масова колективізація, в більшості братніх країн ці процеси проходили паралельно. Така своєрідність зумовлена новими історичними умовами. Існування світової соціалістичної системи, безкорислива допомога СРСР, всебічне співробітництво і взаємна допомога братніх країн дозволили, по-перше, широко використати колективний досвід соціалістичного будівництва на селі, по-друге, вже на першому етапі будівництва нового життя забезпечити сільське господарство сучас-

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 180—182.

¹¹ «Scinteia», 2 липня 1961 р.

¹² «Вопросы истории КПСС», 1960, № 5, стор. 105.

ними машинами та знаряддями праці навіть малорозвинутим у промислового відношенні країнам. Так, Болгарія лише за період з 1944 р. по 1957 р. одержала з Радянського Союзу близько 11,5 тис. тракторів, майже 2,5 тис. зернових комбайнів, понад 1,1 тис. тракторних сівалок тощо¹³. НДР на початку 1949 р. одержала з СРСР 1 тис. тракторів, 540 вантажних автомашин, 500 культиваторів, 2 тис. луцильних плугів та іншу сільськогосподарську техніку. В наступні роки наша країна продовжувала подавати цю допомогу¹⁴. Протягом 1946—1962 рр. Радянський Союз постачив європейським соціалістичним країнам 100 тис. тракторів (в перерахунку на 15-сильні) і велику кількість нашої сільськогосподарської техніки.

СРСР подавав братнім країнам значну допомогу у створенні власної бази сільськогосподарської машинної індустрії та промисловості по виробництву мінеральних добрив. Завдяки цьому вітчизняна тракторна промисловість виникла в Польщі, Болгарії, Угорщині, Румунії та інших країнах. 1967 р. на ланах братніх країн працювало 816,3 тис. тракторів (в перерахунку на 15-ти-сильні) і 91,4 тис. зернових комбайнів¹⁵. Високий рівень технічного оснащення сільського господарства дозволив розширити посівні площі, підвищити врожайність тощо. Внаслідок цього зросли неподільні фонди та прибутки кооперативів, а, отже, поліпшився матеріальний добробут трудівників села.

Таким чином, хоча в принципі соціалістичне перетворення сільського господарства і повинне здійснюватися на базі індустріалізації всієї країни, в умовах існування світової соціалістичної системи на першому етапі може проходити на основі взаємної допомоги братніх країн.

Перемога соціалістичного способу виробництва в сільському господарстві досягається шляхом використання різних форм кооперації.

В. І. Ленін зазначав, що спочатку треба впроваджувати в життя зрозумілі й доступні для селян форми кооперації, такі як споживча, постачально-збутова, кредитова, а згодом через ряд перехідних форм виробничого кооперування поступово підводити дрібні та середні господарства до сучасних. «Оптова торгівля,— говорив В. І. Ленін,— об'єднує мільйони дрібних селян економічно, заінтересовуючи їх, зв'язуючи їх, підводячи їх до дальшого ступеня: до різних форм зв'язку і об'єднання в самому виробництві»¹⁶. Ця ленінська вказівка вперше була здійснена в Радянському Союзі. Досвід переконав, що здійснити суцільну колективізацію було б неможливо без широкого розвитку мережі сільськогосподарської кооперації в різноманітних формах.

В європейських соціалістичних країнах виробничим кооперативам також передував певний період розвитку кредитової, споживчої та постачально-збутової кооперації, які, охоплюючи сферу обігу, створювали селянам сприятливі умови для реалізації сільськогосподарської продукції та придбання промислових товарів, в тому числі й знарядь виробництва. Широко було використано також традиції кооперативного руху, що склалися ще за капіталізму. Наприкінці 1949 р. в Чехословаччині понад 8 тис. різноманітних сільськогосподарських кооперативів охоплювали близько 80% усіх селян. В Болгарії спочатку панувала універсальна форма кооперації, що об'єднувала функції постачально-збутової і кредитової. В НДР 1956 р. в постачально-збутовій кооперації (спеціалізовані торговельні, молочні, насінницькі, садів-

¹³ «Земледелско знаме», 31 травня 1958 р.

¹⁴ От крестьянской взаимопомощи к социалистическому хозяйству в ГДР, М., 1967, стор. 28; А. Петрушов. Сельское хозяйство европейских стран народной демократии на социалистическом пути, М., 1959, стор. 122.

¹⁵ Мир социализма в цифрах и фактах, 1968, стор. 60.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 35.

ницькі тощо) входило близько 1 млн. чол.¹⁷ У Польщі велику роль відіграла постачально-збутова кооперація, а також сільськогосподарські гуртки. 1960 р. в Румунії майже 13 тис. товариств по спільній обробці землі об'єднували близько 1,4 млн. селян¹⁸.

Поступово, в міру визрівання умов відбувався перехід до виробничого кооперування сільського господарства. Спочатку усуспільнювалась праця, потім земля, а згодом і знаряддя виробництва. При цьому, залежно від конкретно-історичної обстановки, в кожній країні склалися різні форми виробничого кооперування. Однак їх можна звести до трьох основних типів, які відрізняються один від одного ступенем усуспільнення землі та інших знарядь виробництва і принципом розподілу прибутків між членами кооперативів.

Перший тип — товариства по спільній обробці землі, що являють собою напівсоціалістичну виробничу кооперацію (вперше виникли в СРСР). У них частково застосовується соціалістичний принцип розподілу наслідків праці. До другого типу відносяться господарства, де прибутки розподіляються частково за працею, а частково за кількістю внесеної землі. Цей тип виробничої кооперації властивий європейським соціалістичним країнам і зумовлений збереженням приватної власності на землю. В кооперативах третього типу усуспільнена праця, всі основні знаряддя виробництва та земля, а розподіл прибутків здійснюється за працею. Цей тип кооперації подібний до сільськогосподарської артілі в СРСР. Але остання заснована на націоналізованій землі, а в братніх соціалістичних країнах земля була власністю селян. До того ж, в СРСР знаряддя виробництва передавались кооперативам безплатно, а в європейських соціалістичних країнах вони викуповуються у селян, які вступають до кооперативів. Отже, комуністичні й робітничі партії братніх країн, базуючись на програмних положеннях ленінського кооперативного плану, творчо підійшли до соціалістичної перебудови сільського господарства. Однак, незважаючи на відмінності, всі ці кооперативи є різновидностями виробничої кооперації, яка в своєму розвитку проходить ряд послідовних етапів від простих до вищих форм.

В братніх європейських країнах соціалістичне перетворення сільського господарства проходило легше і швидше (10—12 років), ніж у нас, де колективізація здійснювалась протягом 1917—1934 рр., тобто за 17 років. Характерно, що як свого часу в СРСР, так і в європейських соціалістичних країнах, масовий вступ селян до кооперативів припадав на завершальні 3—4 роки процесу (в більшості братніх країн — це 1958—1961 рр.).

Наприкінці 1958 р. соціалістичне перетворення сільського господарства завершила Болгарія. В Угорщині, НДР і Чехословаччині цей процес закінчився до 1961 р., а в Румунії — 1962 р. Щодо Польщі, то там і понині переважають первинні форми сільськогосподарської кооперації — сільськогосподарські гуртки, що об'єднують понад 90% селян. У розпорядженні ж виробничих кооперативів лише 1% сільськогосподарських угідь¹⁹. Проте соціалістичний тип виробничих відносин на селі визначається не кількістю кооперованих господарств, а економічною політикою країни загалом.

¹⁷ Statistische Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik, 1956, Berlin, 1957, стор. 565.

¹⁸ Социалистическое преобразование в сельском хозяйстве европейских стран народной демократии, М., 1963, стор. 292.

¹⁹ «Правда», 28 грудня 1969 р. (Промова на III Всесоюзному з'їзді колгоспників міністра сільського господарства ПНР М. Ягельського); Польша в цифрах и фактах, Варшава, 1968, стор. 116.

Там відбувається поступове перетворення суспільної структури сільського господарства шляхом поглибленого усупільнення знарядь виробництва, а завдяки охопленню соціалістичним сектором всієї сфери обігу дрібнотоварне виробництво включається в соціалістичну систему планового ведення господарства. Останнім часом близько 80% товарної продукції селянських господарств реалізується через соціалістичний сектор торгівлі²⁰. У директивах ЦК ПОРП до VI з'їзду партії зазначається, що сільське господарство країни дедалі більше «стає на шлях промислового розвитку і підвищення кваліфікації трудівників ланів, на шлях поглиблення соціалістичних перетворень на селі»²¹.

Велике значення у соціалістичному перетворенні сільського господарства у братніх європейських країнах відіграють машино-тракторні станції, які забезпечують найефективніше використання техніки. На відміну від Радянського Союзу, тут вони виникали паралельно з виробничими кооперативами, що сприяло посиленню керівної ролі робітничого класу на селі, а, отже, й поширенню кооперативного руху. Переважна більшість селян вперше змогла використати на своїй землі машинну техніку, яка полегшувала їх працю, підвищувала її продуктивність. До того ж, МТС стали на селі опорними пунктами, через які держава здійснювала керівництво сільським господарством. Широке застосування сучасної техніки спричинилося до того, що майже в усіх європейських соціалістичних країнах остаточно переміг кооперативний лад. Нині державні й кооперативні сільські господарства в Болгарії, Угорщині, НДР, Чехословаччині, Румунії обробляють майже 100% орної землі.

Невід'ємною частиною технічної допомоги селу з боку народно-демократичної держави є здійснення широкої програми підготовки агрономів, зоотехніків, ветеринарних лікарів, механізаторів, організаторів тощо. В сільському господарстві Болгарії, наприклад, 1968 р. працювало близько 38 тис. фахівців з середньою і вищою освітою. В Румунії лише протягом останніх десяти років підготовлено близько 170 тис. спеціалістів з середньою і понад 12 тис. з вищою освітою. В НДР лише протягом 1955—1960 рр. на роботу в сільськогосподарські виробничі кооперативи було направлено 123 тис. висококваліфікованих фахівців²².

В соціалістичному перетворенні сільського господарства винятково важлива роль належить марксистсько-ленінській партії. Використовуючи досвід СРСР, комуністичні й робітничі партії братніх країн приділяли велику увагу створенню на селі партійних організацій і згуртуванню навколо сільських комуністів — зачинателів кооперативного руху — бідняцько-середняцького активу. Для подання допомоги сільським партійним організаціям на постійну роботу в село прибули тисячі комуністів, представників робітничого класу й технічної інтелігенції. Наприклад, у Болгарії наприкінці 1957 р. первинні партійні організації (в середньому 50 членів) були створені в усіх кооперативах. В Угорщині наприкінці 1959 р. партійні організації існували в 70% виробничих кооперативів. На V з'їзді СЄПН зазначалося, що тисячі членів партії виявили себе здібними організаторами соціалістичного будівництва на селі²³. Це сприяло політичному й економічному зміц-

²⁰ Ленинский кооперативный план и борьба партии за его осуществление, стор. 277.

²¹ «Правда», 9 вересня 1971 р.

²² «Экономическая газета», 1969, № 44, стор. 20; № 51, стор. 21; «УІЖ», 1971, № 2, стор. 84.

²³ «Tozsadalmi Jzemle», 1960, № 1, стор. 48; V съезд Социалистической Единой партии Германии, М., 1959, стор. 305—306.

ненню сільгоспкооперативів і водночас було конкретним проявом творчого використання досвіду КПРС по організації роботи на селі, зокрема 25 і 30-тисячників.

Особливістю соціалістичного перетворення сільського господарства в Болгарії, НДР, Польщі та інших країнах є те, що політичну й організаційну роботу комуністи здійснюють разом з селянськими партіями. Таке співробітництво є прикладом творчого застосування в конкретних історичних умовах ленінського вчення про союз робітничого класу з селянством під керівництвом робітничого класу. Перший секретар ЦК БКП Т. Живков у Звітній доповіді VII з'їздові партії зазначав, що партія Болгарського землеробського народного союзу внесла великий вклад у зміцнення робітничо-селянського союзу в Болгарії й активно бореться за побудову соціалізму на селі²⁴.

Селянські партії вважають, що кооперація є основним шляхом соціалістичного перетворення сільського господарства і активно допомагають комуністичним і робітничим партіям в цій важливій справі. Досвід такого співробітництва показує, по-перше, цілковиту неспроможність реакційних концепцій буржуазних ідеологів, нібито селянство за своєю природою байдуже й несприйнятливий до ідей соціалізму; по-друге, що співробітництво комуністичної партії з іншими демократичними партіями, які визнають народну владу, можливе й доцільне не тільки до здійснення соціалістичної революції, а й після її перемоги, в період соціалістичного будівництва; по-третє, що держава диктатури пролетаріату успішно може здійснювати революційне перетворення суспільства не лише при однопартійній, а й при багатопартійній системі, коли політичне керівництво суспільством зосереджене в руках робітничого класу, очолюваного марксистсько-ленінською партією.

Досвід СРСР та інших соціалістичних країн свідчить, що під час виробничого кооперування сільського господарства не останню роль відіграє матеріальна зацікавленість селян. Комуністичні й робітничі партії братніх країн, враховуючи прив'язаність селян до своїх земельних ділянок, знайшли найбільш безболісний шлях усупільнення землі, робочої худоби, сільськогосподарських машин, реманенту тощо. Наприклад, у Болгарії, НДР, Угорщині, Чехословаччині селянам, що вступали до кооперативу, виплачувалася вартість земельної ділянки. У Болгарії знаряддя виробництва та робоча худоба усупільнювалися лише у відповідності з інвентарним внеском. Та ж частина вартості, що перевищувала останній, сплачувалася протягом 5—10 років²⁵. Коли ж селянин неспроможний внести вступний пай, внесок за нього вносить держава.

Важливу роль у підвищенні матеріальної заінтересованості селян у країнах народної демократії відіграють присадибні ділянки, які, наприклад, в Угорщині вважаються складовою частиною усупільненого сектора. Вважається, що їх доцільно зберігати доти, поки всі потреби країни повністю не забезпечуватимуться за рахунок сільгоспкооперативів та державних сільськогосподарських підприємств²⁶. У НДР члени кооперативів наділяються 0,5 га присадибної землі, яка протягом двох років або зовсім не оподатковується, або податок зменшується на 70%²⁷. Виробничі кооперативи та держгоспи надають своїм членам всіляку допомогу в обробці присадибних ділянок. Така політика держа-

²⁴ Годор Живков. Отчетный доклад Центрального Комитета Болгарской коммунистической партии VII съезду партии, М., 1958, стор. 91.

²⁵ Социалистическое преобразование в сельском хозяйстве европейских стран народной демократии, стор. 217.

²⁶ «Вопросы истории КПСС», 1964, № 5, стор. 16.

²⁷ Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР.

ви щодо власного господарства членів кооперативів значною мірою сприяла прискореному кооперуванню села.

Як і в СРСР, у братніх соціалістичних країнах кооперування селянських господарств проходило в умовах гострої класової боротьби. Однак засоби і форми ліквідації економічної бази експлуататорських елементів, зокрема куркульства, були різними. В братніх європейських державах завдяки сприятливій міжнародній (існування світової соціалістичної системи) та внутрішній (зміцнення народної влади всередині кожної країни) політичній обстановці не спостерігалось, як свого часу в СРСР, різкого переходу від політики обмеження куркульства до його ліквідації як класу. Поступово, з розвитком кооперативного руху, держава обмежувала куркульське землекористування, в примусовому порядку викупувала трактори, молотарки, жатки та інші знаряддя, вводила прогресивний прибутковий податок та високі норми обов'язкових поставок, регулювала умови праці та заробіток сільськогосподарських робітників (стежила за обов'язковим укладенням колективних договорів, охороною праці, створенням нормальних житлових умов тощо). В Угорщині, наприклад, куркульські господарства зобов'язані були продавати державі хліба в 3,5 рази більше, ніж селянські господарства²⁸. Така політика дала позитивні наслідки, зокрема сприяла зменшенню політичного та економічного впливу куркульства на селі. Створення виробничих кооперативів і ліквідація куркульства як класу знаменували собою остаточну перемогу соціалістичного укладу на селі. Отже, в більшості європейських соціалістичних країн стала панівною єдина економічна основа — суспільна власність на знаряддя і засоби виробництва, що виступає в двох формах: загальнонародній і кооперативно-груповій.

За короткий час соціалістична система довела свою незаперечну перевагу над дрібними селянськими, а також великими капіталістичними господарствами. Особливо протягом останніх років соціалістичні країни досягли значних успіхів у всебічному розвитку сільськогосподарського виробництва, збільшенні його продукції, поліпшенні технічної оснащеності. Середньорічні темпи росту продукції сільського господарства в країнах, що входять до РЕВ, за попередніми даними, в 1966—1970 рр. становили 3% (в 1961—1965 рр. — 2,2%). Цього досягнуто внаслідок підвищення продуктивності праці та врожайності зернових культур, яка протягом останнього п'ятиріччя зросла майже в 1,3 рази²⁹. Комуністичні й робітничі партії вживають усіх заходів до дальшого прискореного розвитку сільського господарства, яке дедалі міцніше стає на індустріальну основу. Цьому значною мірою сприятиме виконання заходів комплексної програми дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва та розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн, що входять до РЕВ.

Аналіз процесів, які відбуваються на селі в братніх країнах, свідчить, що радянський досвід соціалістичної перебудови сільського господарства використано там повною мірою. Таким чином, практика підтвердила життєвість і дієвість основних принципів лєнінського кооперативного плану. Водночас можна з певністю твердити, що країни, які згодом стануть на шлях соціалістичного розвитку, використавши багатий досвід СРСР та інших соціалістичних держав, здійснять виробниче кооперування сільського господарства значно швидше й рівномірніше.

²⁸ Ленінський кооперативний план и борьба партии за его осуществление, стор. 281.

²⁹ «Экономическая газета», 1971, № 1, стор. 20.

Методологія та методика історичних досліджень

М. Г. КОРНЕЄВА

ТЕНДЕНЦІЯ ДО ІНТЕГРАЦІЇ НАУКОВОГО ЗНАННЯ — ЗАКОНОМІРНІСТЬ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

У сучасній науці, поряд з дальшою диференціацією, розгалуженням знань, інтенсивно іде протилежний процес — інтеграція — зближення наук, утворення комплексних дисциплін, взаємопроникнення методів і концептуального апарату різних наук. Для сучасного етапу розвитку науки «об'єднуюча» тенденція є провідною не тільки для природознавства, вона поширюється і на суспільні науки, у яких поряд із змістовними методами застосовуються математичні, кібернетичні і формальні, а також експериментування, моделювання.

На XXIV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев відзначив, що шні створені всі умови для дальшого розвитку всього фронту суспільних і природничих наук, а в резолюції з'їзду записано, що необхідно зміцнювати взаємодію вчених, які працюють у галузі природничих, технічних і суспільних наук¹. Проникнення методів інших наук в історичні дослідження висвітлювалось на сторінках «УІЖ»². У даній статті ще раз розглядається проникнення методів інших наук в історичну.

Філософсько-теоретичною основою історичної науки, як відомо, є історичний матеріалізм, що вимагає від дослідника використання при вивченні суспільних явищ даних та методів суміжних гуманітарних наук, а також природничих. Природно, що розвиток історичної науки неможливий без використання досягнень філософії, соціології. Комплексні дослідження соціального — один з проявів інтеграції історичної науки з іншими суспільними дисциплінами.

Будь-яка наука, в тому числі історія, починається там, де дослідник проникає в сутність предмета, пізнає всю сукупність найбільш глибоких, стійких властивостей та відносин, які визначають його походження, характер і напрямок розвитку. Для цього необхідно відібрати для висновків та узагальнень інформацію, що не лише описує предмет, а допомагає пояснити і проникнути в сутність його³. Розв'язання цього завдання потребує вироблення принципів і методів відбору документів для їх використання в історичному дослідженні. На допомо-

¹ «Радянська Україна», 31 березня 1971 р.

² В. М. Ільїн. Про використання статистичних джерел і методів при вивченні робітничого руху на Україні в 1900—1917 рр.—УІЖ, 1966, № 7; А. В. Орлов, В. С. Петренко. Застосування соціологічних методів в історичних дослідженнях—УІЖ, 1966, № 10; Д. В. Деонік, Г. М. Добров, Ю. Ю. Кахк, І. Д. Ковальченко, Х. Е. Паллі, В. О. Устинов. Математичні та машинні методи обробки історичної інформації.—УІЖ, 1970, № 7.

³ М. А. Варшавчик. Предмет и задачи источниковедения истории КПСС, М., 1967, стор. 4—6.

гу історикау приходить статистичний метод, побудований на математичних законах. Зокрема, у статті «Статистика і соціологія» В. І. Ленін показав зразок застосування статистичних методів для вивчення суспільних явищ⁴.

З інтеграцією історичного наукового знання пов'язана проблема оволодіння науковою інформацією. Тут допомогу досліднику подає тенденція наукового пізнання до інтеграції, комплексності знання. Ще К. Маркс писав про єдність усієї науки: «В майбутньому природознавство включити до себе науку про людину в такій самій мірі, в якій наука про людину включити до себе природознавство: це буде одна наука»⁵. Дедалі більше впливає на суспільні науки, в т. ч. на історію, застосування нових прогресивних методів пізнання, поширених у природознавстві. Як підкреслив в своєму виступі на XXIV з'їзді КПРС президент АН СРСР М. В. Келдиш, завдання радянських учених — дедалі вище піднімати рівень досліджень у галузі суспільних наук, в тому числі у вивченні історичних процесів. Водночас він наголосив на значенні технічного прогресу, основою якого є відкриття природничих наук. В наш час процес інтеграції суспільних наук з природничими, а також з технікою стає необхідною умовою, що сприяє успіху суспільно-наукових, у тому числі історичних досліджень⁶.

В історичних дослідженнях все частіше використовуються сучасні досягнення природничих наук: кібернетика, математичний, спектральний і хіміко-технологічний аналізи, металографія, звукова геолокація, реактивний, археомагнітний методи⁷. При цьому дуже важливим є правильне дотримання співвідношення природничо-наукових та історичних методів. Визнаючи прогресивну роль науково-технічної революції, не треба абсолютизувати природничі методи, як це робить, наприклад, відомий спеціаліст з історії розвитку науки Дж. Бернал, класифікуючи всі галузі суспільного знання як науки «лише настільки, наскільки вони використовують наукові методи, що застосовуються в природничих науках»⁸. Класики марксизму-ленінізму, розглядаючи взаємовідношення природознавства і суспільних наук, підкреслювали зв'язок між ними, але застерігали проти спрощеного переносу законів першого в друге. «...Перенесення біологічних понять *взагалі* в галузь суспільних наук є *фраз*»⁹, — писав В. І. Ленін з приводу цього.

У будь-якому соціальному процесі чи явищі можна виділити такі сторони або елементи, які потребують розгляду в рамках біології, механіки, або аналогічні процесам, що вивчаються природничими науками. Наприклад, характер урбанізації може оцінюватися швидкістю пересування жителів у місті, наукова робота — обсягом опублікованих праць і т. ін. Абстрагуючись від специфіки досліджуваного процесу, можна описувати певні моменти соціальної дійсності за допомогою моделей, розроблених для інших галузей знання. Ще в XIX ст. широкого поширення в суспільних дослідженнях набули такі природничо-наукові категорії, як «еволюція», «клітина», «організм» і т. ін.¹⁰

Але не слід формально вирішувати проблему інтеграції історичної науки з природничими. Зокрема, як відзначає А. Данилов, це стосує-

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 251—257.

⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений, М., 1956, стор. 596.

⁶ «Радянська Україна», 2 квітня 1971 р.

⁷ Археология и естественные науки, М., 1965; И. Д. Ковальченко, В. А. Устинов. Применение электронно-вычислительных машин в исторической науке. — «Вопросы истории», 1964, № 5.

⁸ Дж. Бернал. Наука в истории общества, М., 1956, стор. 529.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 302.

¹⁰ Ю. А. Левада. Точные методы в социальном исследовании. — «Вопросы философии», 1964, № 9, стор. 17—18.

ться тих випадків, коли робиться спроба механічного перенесення в історичну науку будь-яких частин понятійного апарату з природничих наук. Мало виправданими є такі, наприклад, аналогії: історична подія втратила свою колишню специфіку порівняно з «подією» в природі, тому що з точки зору атомної фізики рух часток перетворюється в «історичні події», кожна з яких так само індивідуальна і неповторна, як і історична подія в суспільстві¹¹. Таке усунення специфіки історії є уявним, а уподібнення неповторності руху елементарних часток індивідуальності того чи іншого історичного явища є чисто зовнішнім, ненауковим¹².

Але деякі закономірності, що проявляються при вивченні більш складних явищ в природі, можуть виникати і в суспільстві. К. Маркс писав, що суспільні процеси можна і треба вивчати саме таким же способом, як і процеси, що мають місце в природі. «Я розглядаю розвиток економічної суспільної формації як природноісторичний процес...»¹³, — писав він. Так, при аналізі законів капіталістичного суспільства К. Маркс користувався математичними методами і поняттями. Аналізуючи закон капіталістичного нагромадження, він називав величину нагромадження незалежною змінною; розглядаючи процес товарообміну, порівнював ціну речей з уявною математичною величиною в тих випадках, коли річ формально має ціну, не маючи вартості, і т. д.

Одним із проявів інтеграції історії з іншими науками є застосування в ній математичних та інших методів. Особливо цьому сприяв розвиток електронно-обчислювальної техніки. Застосування її дає можливість не тільки глибше аналізувати історичні процеси, але й успішно застосовувати історико-порівняльні методи. Піонерами застосування ЕОМ в історичних дослідженнях в нашій країні стали новосибірські вчені на чолі з В. Устиновим.

Друга крайність у вирішенні питання співвідношення природничо-наукових і історичних методів дослідження полягає в побоюваннях надмірної формалізації і спрощення історичного процесу. Як відзначає І. Д. Ковальченко, кількісний аналіз — це не самоціль, а лише спосіб пізнання, тому необхідно виділити саме ті кількісні показники, що найбільше відображають якісну специфіку явища¹⁴⁻¹⁵.

Основою застосування кількісних методів є єдність кількості і якості в будь-яких об'єктах та відносна самостійність кількісної і якісної характеристик їх.

Суб'єктивною причиною процесу інтеграції наукових методів є заглиблення людського пізнання в сутність досліджуваних об'єктів, можливість якого створюється розвитком і вдосконаленням засобів дослідження. У природознавстві це виражається в переході в пізнання на глибші структурні рівні матерії — з молекулярного на атомний, з атомного — на рівень елементарних часток. Так само і для розвитку історичної науки є характерним дедалі глибше проникнення в сутність історичних явищ. Але, як правильно підкреслив відомий радянський філософ О. Яхот, «за допомогою кількісних методів можна проникнути в сутність соціальних явищ лише в тому випадку, коли ці методи ґрунтуються на всебічному якісному аналізі, що є найбільш суттєвою

¹¹ М. А. Барг. О некоторых предпосылках формализации исторического исследования. — Проблемы всеобщей истории, вып. 1, Казань, 1967, стор. 20.

¹² А. Данилов. К вопросу о методологии исторической науки. — «Коммунист», 1969, № 5, стор. 71—72.

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 12.

¹⁴⁻¹⁵ И. Д. Ковальченко. — О применении математико-статистических методов в историческом исследовании. — Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы, М., 1969, стор. 118.

стороною соціологічного дослідження»¹⁶. Діалектико-матеріалістичний підхід до вирішення цього питання полягає в єдності кількісного і якісного аналізу.

Галузь історичного знання, де математичні методи вже в сучасних умовах найбільше застосовуються,— це дослідження демографічних та економічних процесів минулого. Формалізація, математизація історичного дослідження дає можливість впорядкувати й систематизувати факти, здійснити перехід від факту до узагальнення, забезпечує формальну несуперечливість історичного опису. Але не більше. Не забезпечується основне: адекватне відображення досліджуваного об'єкту (системи) в системному історичному знанні¹⁷.

Якісна ускладненість суспільних явищ, різноманітність завдань, розв'язуваних істориком, значною мірою обмежують можливість використання математичних методів, а також кібернетичних. Ю. А. Левада, розглядаючи застосування кібернетичних моделей для вивчення суспільства, зазначає, що «кібернетична система «адаптивна», «позачасова», в той час як у суспільному житті (та і в живій природі) ми маємо справу з системами, що розвиваються, змінюють одна одну в часі»¹⁸. Як підкреслює А. В. Гуліга, кількісне дослідження — це надзвичайно важлива, але все ж таки допоміжна історична дисципліна¹⁹.

Прикладом, що підтверджує можливість і ефективність застосування сучасних обчислювальних машин і математичних методів для обробки матеріалів історико-статистичного характеру, є дослідження одного з історичних джерел вивчення аграрної історії в лабораторії по використанню ЕОМ у гуманітарних дослідженнях при Інституті Сибірського відділення Академії наук. На ЕОМ виконали обробку подвірних описів селянських господарств одного з маєтків, що відносились до 20—50-х років XIX ст. Машина зекономила 675 год. праці. ЕОМ може бути використана для аналізів аналогічних джерел, що містять ту чи іншу сукупність характеристик чи показників, обширні за обсягом, і потребують великих витрат часу на розробку.

Використання нових методів обробки значно підвищує якість наукових досліджень. Справа в тому, що історики, як правило, мають змогу виражати в точних кількісних показниках лише ті явища і процеси, між якими існує функціональна залежність. Але таких взаємозв'язків явищ або процесів в історичному розвитку дуже небагато. Найчастіше зміни в тих чи інших проявах суспільного життя залежать від сукупного і одноразового впливу ряду факторів, кожний з яких впливає на явище, що залежить від нього, з різною інтенсивністю, викликаючи кількісні зміни. Така залежність між явищами називається випадковою, або кореляційною.

Методи визначення ступеня взаємозв'язку явищ при подібній їх залежності та способи їх кількісного виразу засновані на математичній статистиці, що є одним з розділів обчислювальної техніки. Тут необхідним є знання вищої математики. Раніше між історією і математикою існувала прірва. В наш час історик, ознайомившись з основними принципами математичної статистики, може поставити відповідне завдання, цифровий апарат якого буде оформлений математиком, а необхідні підрахунки виконані на обчислювальних машинах.

¹⁶ О. Я хот. О единстве количественного и качественного анализа социальных процессов.— «Коммунист», 1970, № 13, стор. 60.

¹⁷ В. П. Красавин. От факта к историческому описанию.— «Философские науки», 1971, № 2, стор. 102.

¹⁸ Ю. А. Левада. Точные методы в социальном исследовании.— «Вопросы философии», 1964, № 9, стор. 22.

¹⁹ А. В. Гулыга. Понятие и образ в исторической науке.— «Вопросы истории», 1965, № 9, стор. 4.

Використання електронних машин відкриває можливість для випробування різних принципів обробки даних і на основі їх співставлення дає змогу вибирати найбільш доцільніші (при звичайних методах це неможливо зробити). Але коло можливого застосування істориками прийомів, розроблених у теорії імовірностей і математичній статистиці, в соціально-економічних дослідженнях не обмежується галуззю завдань комбінаторного типу: вони можуть бути використані всюди, де ті чи інші явища і процеси мають кількісні характеристики²⁰.

З тенденцією до інтеграції знання пов'язана і об'єктивна необхідність переходу до сучасних систем використання історичної інформації (електрографія, термографія; механізовані та автоматизовані засоби пошуку інформації та її обробки).

Завдяки застосуванню математичних методів і сучасних засобів обчислювальної техніки Г. М. Добров та інші зробили багатоаспектний аналіз ряду масових інформаційних джерел: картотеки виконаних дисертаційних робіт, архівних матеріалів ВАК, державного фонду замовлень на наукові відкриття та ін. Аналіз наукової інформації дав змогу виділити ряд закономірностей у документальних потоках такого роду²¹.

Таким чином, відбувається інтенсивне проникнення в історичну науку понятійного апарату, методів не тільки з інших суспільних наук, але й з природничих. Суспільствознавство і природознавство, раніше відокремлені одне від одного, дедалі більше «стикуються» між собою. При цьому не тільки історія збагачується за рахунок інших наук, але й навпаки.

Елементи історизму притаманні всім галузям соціального дослідження. Розглядаючи об'єкт будь-якого соціального дослідження в розвитку, неможливо з усією глибиною розкрити його сучасну дійсність, не знаючи його історії, яка, вивчаючи соціальні явища ретроспективно, виступає, таким чином, одним з важливих засобів пізнання сучасної соціальної дійсності.

---

²⁰ И. Д. Ковальченко, В. А. Устинов. Применение электронных вычислительных машин в исторической науке.— «Вопросы истории», 1964, № 5.

²¹ Г. М. Добров, В. Н. Клименюк, Л. Н. Смирнов, А. А. Савельев. Потенциал науки, К., 1969.

Повідомлення

КОМСОМОЛ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА СТВОРЕННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ КОМУНІЗМУ (1959—1965 рр.)

О. Ф. ШТЕПА

Визначаючи основні напрями підвищення ефективності суспільного виробництва на поточну п'ятирічку і на більш тривалий період, ХХІV з'їзд КПРС одним з головних завдань поставив завдання рішучого прискорення науково-технічного прогресу. Справі розвитку науки і техніки Комуністична партія постійно приділяє велику увагу. За останні роки під її керівництвом у країні здійснено ряд важливих заходів по розвитку науки і техніки, піднесенню політичної і трудової активності робітників, колгоспників, інтелігенції, всього радянського народу, що забезпечило значні успіхи у створенні матеріально-технічної бази комунізму, зміцнення економічної й оборонної могутності нашої країни, дальше поліпшення добробуту трудящих.

Торкаючись ролі і значення комсомолу у розв'язанні цих завдань, Л. І. Брежнев у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС ХХІV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу підкреслив, що «важко навіть уявити собі таку ділянку господарського і культурного будівництва, де б не застосовувалась енергія, творчість і дерзання комсомольців»¹.

Надаючи великого значення участі молоді у боротьбі за максимальне прискорення темпів науково-технічного прогресу в усіх галузях народного господарства, червневий Пленум ЦК КПРС (1959 р.) поставив завдання перед комсомольськими організаціями, всією радянською молоддю взяти активну участь у боротьбі за технічний прогрес².

Значний вклад у прискорення розвитку продуктивних сил, створення матеріально-технічної бази комунізму вносить молодь Радянської України, її передовий загін — Ленінський комсомол. Організуючу роль у справі мобілізації юнаків та дівчат на активну участь у всенародній боротьбі за технічний прогрес відіграли VIII (жовтень 1959 р.) та XII (вересень 1960 р.) пленуми ЦК ЛКСМУ. У постанові XII пленуму ЦК ЛКСМУ підкреслювалось, що участь комсомольських організацій республіки в боротьбі за технічний прогрес повинна стати справді масовою, бути в центрі уваги всіх комітетів комсомолу промислових підприємств, будов, транспорту, науково-дослідних і проектних інститутів, колгоспів і радгоспів³.

¹ Л. І. Брежнев, Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1971, стор. 91.

² КПРС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов, т. IV, вид. 7, стор. 562.

³ «Молодь України», 27 вересня 1960 р.

Комсомольські організації допомагали партійним організаціям у пропаганді та роз'ясненні рішень червневого Пленуму ЦК КПРС, пов'язуючи їх з визначенням конкретних справ для колективів молоді, зосереджуючи головну увагу на вирішенні таких питань, як організація змагання молоді за дострокове виконання змінних завдань, впровадження у виробництво всього нового, прогресивного, особистий вклад кожного інженера, техника, молодого робітника у всенародну справу технічного переоснащення промисловості і будівництва. Важливу роль у цьому відіграла ініціатива молодих харківських тракторобудівників, які розпочали рух за виконання кожним робітником семигодинного завдання на годину раніше, та комсомольських організацій Дніпропетровської, Львівської областей по складанню колективних планів підвищення продуктивності праці та особистих вкладів кожного юнака і дівчини в семирічку. XII пленум оголосив масовий похід молоді за виконання семигодинних норм за шість годин і зажадав від кожного молодого виробничника особистого плану підвищення продуктивності праці.

Відмінною рисою починань комсомолу було те, що вони вилились у масовий похід трудящих за «українську годину», за виконання змінних завдань на годину раніше та випуск надпланової продукції. Важливу роль у підвищенні продуктивності праці молоді відіграло змагання учасників бригад і ударників комуністичної праці за звання «Відмінник технічного прогресу». Учасники змагання не тільки перевиконували виробничі завдання, а й прагнули щоденно розвивати творчу ініціативу, піднімати професійно-технічний рівень до рівня інженерно-технічних робітників. Поряд із молодими виробничниками звання «Відмінник технічного прогресу» виборювали молоді спеціалісти — інженери, техніки та інші. Водночас вони шефствували над робітниками, допомагали їм удосконалювати виробничі професії.

Широго розмаху серед комсомольців і молоді України набуло шефство над розвитком важливих галузей промисловості, над створенням, впровадженням у виробництво та освоєнням нових машин і механізмів, автоматизацією та механізацією виробничих процесів, поліпшенням якості продукції. Так, комсомольці Харкова шефствували над впровадженням у виробництво 120 автоматичних ліній, 2 тис. спеціальних агрегатних верстатів, механізацією 300 дільниць та 350 одиниць верстатного обладнання⁴, Донеччини — над роботою підземного транспорту, механізацією видобутку вугілля⁵, Дніпропетровщини — над впровадженням у виробництво 28 потоківих і автоматичних ліній, 25 нових зразків машин та апаратів⁶. Комсомольські організації республіки оголосили шефство над впровадженням у виробництво досягнень науки і техніки. Активізуючу роль у розгортанні цього масового руху відіграла проведена у червні 1960 р. Центральним Комітетом ЛКСМУ республіканська нарада молодих виробничників з питань застосування прогресивних методів зварювання, на якій із доповіддю «Про розвиток електрозварювального виробництва у нашій країні» виступив директор інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР, академік Б. Є. Патон⁷.

Після наради комсомольці Бориспільської РТС створили перший у країні комсомольсько-молодіжний цех по реставрації частин машин і механізмів методом наплавлення, Ясинуватського і Новокраматорського машинобудівних заводів, жданівського «Важмаш» ім. Ілліча —

⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 366, арк. 169.

⁵ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 56, од. зб. 40, арк. 24.

⁶ Архів Дніпропетровського обкому ЛКСМУ. Протокол V пленуму обкому від 4 лютого 1964 р., стор. 40.

⁷ «Молодь України», 6 червня 1960 р.

комсомольські пости, бюро і сектори по впровадженню передових методів зварки, Харкова й Дніпропетровська — почали будівництво зварювальних ліній, Миколаєва — провели місячник по раціоналізації електрозварювання і конкурс цікавих пропозицій у цій галузі⁸. Конкретні справи вирішували комсомольці й інших підприємств та міст.

Конкретність у роботі викликала до життя нові численні форми організаторської діяльності комсомолу. Важливу роль у його боротьбі за розвиток техніки відіграли комсомольські штаби і пости технічного прогресу, нової техніки, громадські конструкторські бюро, громадські відділи технічного контролю, штаби ударних комсомольських будов та ін. Тільки 1962 р. на підприємствах та будовах республіки діяло 1500 комсомольських штабів, 17800 контрольних постів, 525 штабів по новій техніці, в роботі яких брало участь близько 120 тис. юнаків та дівчат⁹.

Партійні організації підтримували громадські об'єднання молоді, дбали про піднесення їх авторитету, надавали їм широких прав, розширювали обов'язки, делегували до їх складу молодих комуністів. На Дніпродзержинському металургійному заводі комітет комсомолу створив штаб технічного прогресу з постами в усіх цехах заводу.

Основна увага зосереджувалась на заміні ручної праці механізованою. З цією метою систематично організовувались масові рейди та конкурси¹⁰. Комітети комсомолу Харківської області допомогли в 1964 р. впровадити у виробництво 5 автоматичних і напівавтоматичних, 43 конвейерні і потокові лінії, 213 спеціальних і агрегатних, 70 автоматичних і напівавтоматичних верстатів, модернізувати понад 550 одиниць верстатного обладнання, на 82 дільницях механізувати трудові процеси¹¹.

Поряд з комсомольськими штабами та постами важливу роль відігравали громадські конструкторські бюро (ГКБ), з допомогою яких інженерно-технічні працівники та новатори виробництва виявляли і приводили в дію резерви технічного прогресу, добивались ефективного використання техніки. Важливим у діяльності ГКБ було те, що вони зосередили увагу на вирішенні проблем, пов'язаних з механізацією допоміжних робіт. Так, члени ГКБ донецького інституту «Донгіпровуглемаш», очолюваного Г. Литвиновим, у позаробочий час сконструювали малогабаритний комбайн «Комсомолец». Свої креслення громадські конструктори передали молодим машинобудівникам горлівського заводу ім. Кірова, які виготовили машину також в позаробочий час, відпрацювавши понад 7 тис. верстатогодин. Застосування малогабаритного комбайну сприяло підвищенню продуктивності праці і зниженню собівартості вугілля¹².

Водночас комсомольські організації спрямували діяльність ГКБ на вирішення питань підвищення надійності та довговічності радянських виробів. Наприклад, конструктори Мелітопольського моторобудівного заводу Запорізької області, очолювані Р. Галусяном, вивчили, як поводять себе 561 деталь і 44 вузли автомобіля «Запорожець», удосконалили 15 деталей і вузлів, внаслідок чого колектив заводу збільшив

⁸ «Молодь України», 30 вересня 1960 р.

⁹ «Комуніст України», 1962, № 4, стор. 65.

¹⁰ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 22, оп. 13, од. зб. 18, арк. 53—56.

¹¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 338, арк. 165.

¹² Архів Донецького обкому ЛКСМУ. Матеріали про запесення до книги «Літопис трудових справ комсомолу в семиріччі» комсомольської організації машинобудівного заводу ім. Кірова м. Горлівки.

тривалість роботи двигуна з 30 тис. км пробігу до 50 тис. км без капітального ремонту¹³.

Співдружність інженерно-технічних працівників та робітників у ГКБ сприяла удосконаленню кваліфікації новаторів виробництва, розширенню їх культурно-технічних знань, оволодінню навичками інженерної праці. Водночас інженерно-технічні працівники збагачувались практичним досвідом передовиків виробництва. При повсякденній підтримці партійних та комсомольських організацій на підприємствах постійно збільшувалось число ГКБ і обсяг виконаних робіт. Так, на 1 січня 1963 р. на Україні їх налічувалось понад 3 тис., які об'єднували 28 100 чол. і здійснили 14 667 розробок, в 1965 р., відповідно, було — 4 621, 47 825, а число виконаних розробок — 22 457¹⁴.

Якісно новим явищем, що характеризувало участь молоді в загальнонародній справі розвитку технічного прогресу, був активний рух молодих раціоналізаторів та винахідників. У 1961 р. в республіці їх працювало 407 тис.¹⁵. Велику роль у зростанні їх рядів, піднесенні творчої активності відігравали конкурси молодих раціоналізаторів та винахідників, конференції, зльоти, змагання за звання кращого молодого раціоналізатора, що їх проводили комітети комсомолу. Особливо результативними були республіканські огляди з питань дальшого розвитку та впровадження комплексної механізації та автоматизації, які проводили ЦК ЛКСМУ та Укрпрофрада. Лише в громадському огляді 1961 р. взяло участь понад 150 тис. робітників, інженерно-технічних працівників, які подали понад 40 тис. раціоналізаторських пропозицій.

Впровадження та освоєння техніки на виробництві комсомольські організації тісно пов'язували з боротьбою за випуск продукції високої якості. В цьому процесі величезну роль відіграв загальнореспубліканський похід молоді під девізом: «Комсомольське — значить відмінне». Водночас комітети ЛКСМУ використовували різноманітні форми боротьби за культуру виробництва. Це, насамперед, декадники і місячники по упорядкуванню підприємств, взаємоперевірки чистоти на робочих місцях, огляди-конкурси «За високу культуру виробництва». Проявом активності молодих виробничників стало виникнення і поширення на підприємствах, будовах громадських відділів технічного контролю, самоперевірочних бригад, громадських інструкторів по якості.

Створення громадських об'єднань по технічному контролю сприяло підвищенню трудової і політичної активності молодих трудівників, виробленню в них навичок управління виробництвом.

Однією з форм участі молоді у розвитку технічного прогресу став контроль за використанням обладнання на підприємствах та будовах, витратою кольорових та чорних металів, електроенергії, виявленням резервів металевого брухту. З цією метою комітети комсомолу проводили комсомольсько-молодіжні рейди. Наприклад, у Харкові до рейду по виявленню фактів безгосподарного ставлення до нового обладнання було залучено понад 8 тис. комсомольців, створено 1320 рейдових бригад. Це дало можливість перевірити майже всі підприємства міста, виявити велику кількість невикористаного обладнання та порушити питання перед господарськими органами про його перерозподіл¹⁶⁻¹⁷.

Особливо великого значення рейди набули після створення штабів та загонів «Комсомольський прожектор», які вирушили у похід за тех-

¹³ «Комсомольская правда», 28 листопада 1964 р.

¹⁴ Архів Української ради науково-технічних товариств. Статистичні звіти за 1962 і 1965 рр.

¹⁵ «Правда України», 2 липня 1961 р.

¹⁶⁻¹⁷ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 14, оп. 1, од. зб. 903, арк. 11.

нічний прогрес, високу культуру праці під девізом: «Всі резерви — на службу комунізму».

Рейди «КП» на підприємствах допомагали вишукувати і вводити в дію невикористані внутрішні резерви, виявляли шляхи підвищення продуктивності праці, сприяли дальшому поліпшенню виробництва. Часто рейди «КП» провадилися спільно з комісіями народного контролю. 1963 р. проведено три таких рейди: по перевірці збереження і вивозу вантажів на залізничних станціях, морських і річкових портах; обслуговування пасажирів на залізницях УРСР; підготовки колгоспів та радгоспів до посівної кампанії.

Однією з важливих умов успіху рейдів стала широка гласність. Комсомольські організації, штаби «КП» використовували для цього пресу, радіо, кіно. Працюючи в різних сферах виробничої діяльності, учасники рейдів, члени «КП» на сторінках партійних та молодіжних газет виступали виразниками громадської думки, вели непримиренну боротьбу з негативними явищами. Республіканські, обласні, багатотиражні газети присвячували спеціальні сторінки діяльності «КП», результатам рейдів, висвітлювали безгосподарність окремих адміністраторів. Газета «Молодь України» щомісячно випускала спеціальну сторінку «Прожекторист». У газеті «Темп» — Харківського тракторного заводу, «Тепловозник» — Харківського заводу транспортного машинобудування були спеціальні рубрики «Комсомольський прожектор». Успішно використовувались стіннівки, сатиричні, світлофотогазети, «Блискавки», «Бойові листки», «Вікна «КП». Велику популярність завоювали кінопости. Створені за ініціативою комсомольців м. Дніпропетровська, вони зайняли чільне місце у боротьбі комсомольських організацій та «КП» з недоліками на виробництві.

Однією із справ комсомолу в створенні матеріально-технічної бази комунізму стало ударне будівництво, участь у спорудженні важливих об'єктів металургії, хімії, гірничорудної промисловості. Якщо 1959 р. комітети ЛКСМУ шефствували над 7 ударними будовами республіканського значення, то 1965 р. — над 35¹⁸. А всього за 1959—1965 рр. на Україні введено в дію понад 200 промислових об'єктів, над спорудженням яких шефствував комсомол¹⁹.

Шефство над новобудовами сприяло підвищенню ролі комсомолу і в розв'язанні такого важливого державного завдання, як розподіл робітничих кадрів у народному господарстві. У 1954—1964 рр. комітети ЛКСМУ України направили за комсомольськими путівками на все-союзні та республіканські ударні комсомольські будови 209 336 юнаків та дівчат²⁰. На спорудженні Південного і Центрального гірничозбагачувальних комбінатів, агрофабрики Ново-Криворізького гірничозбагачувального комбінату ім. Ленінського комсомолу молодь становила понад 75% будівельників²¹. Важливу роль в організації роботи на ударних новобудовах відіграли комсомольські штаби. Дострокове спорудження ударних комсомольських об'єктів забезпечило в семиріччі понад половину всього приросту чавуну, сталі, прокату та залізної руди від загальної кількості введених потужностей по Україні²².

Л. І. Брежнев говорив на XV з'їзді ВЛКСМ, що ударні комсомольські будови стають лабораторією передового досвіду, зразком доскона-

¹⁸ «Молодь України», 26 квітня 1966 р.

¹⁹ Матеріали XXIII з'їзду КП України, К., 1966, стор. 67.

²⁰ Архів ЦК ЛКСМУ. Довідка про направлення молоді на ударні будови комсомольськими організаціями України в 1955—1964 рр.

²¹ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 22, оп. 13, од. зб. 22, арк. 18.

²² «Молодь України», 26 квітня 1966 р.

лої організації праці, високої культури, нового побуту²³. Важливим є і те, що, оголосивши шефство, комсомольські організації сприяли підготовці технічно грамотних і сталих кадрів, допомагали швидше освоїти і обжити нові райони, скоротити строки будівництва.

Відомо, що технічний прогрес неможливий без дальшого підвищення професійно-технічної підготовки. Надаючи особливого значення цій справі, VI пленум ЦК ВЛКСМ (1959 р.) спеціально розглянув питання «Про роботу комсомольських організацій по підвищенню загальноосвітнього і культурно-технічного рівня робітничої та сільської молоді». Відтоді комітети ЛКСМУ урізноманітнювали форми підвищення професійної кваліфікації та культурно-технічних знань молодих виробничників. На підприємствах, будовах, залізничному транспорті створювали університети технічного прогресу, науки і техніки, школи передового досвіду, школи молодих виробничників при видатних учених, проводили економічні читання, науково-технічні конференції, огляди культурно-технічного та загальноосвітнього зростання, дні новаторів виробництва по професіях, дні технічної думки і т. д. Виникли громадські школи комуністичної праці. В 1964—1965 рр. їх налічувалось 9 867²⁴. Школи комуністичної праці — це учбові заклади з різноманітним напрямком роботи. Їхня мета — сполучити професійне навчання з політичною освітою молодих виробничників. Навчання в них визначалось конкретними умовами та завданнями підприємства або господарства.

Поширювався рух молоді за оволодіння другими та суміжними професіями. Цей рух, що народився на першому етапі комуністичного будівництва, є однією з форм розвитку вищих виробничих здібностей молоді. Особливість його та, що молодь одержує дедалі більше можливостей для розширення виробничої кваліфікації й поповнення лав трудівників, здатних сполучати розумову та фізичну працю.

Важливо, що оволодіння другими та суміжними професіями сприяло поліпшенню роботи всього колективу, давало можливість повної взаємозаміни усіх членів бригади. Вплив цього можна простежити на діяльності харківського заводу «Серп і молот». Тут другими та суміжними професіями оволоділо понад тисячу юнаків та дівчат. Це дозволило в момент реорганізації підприємства перейти на випуск нової продукції без додаткового залучення робітників та затрат часу²⁵.

Підвищення кваліфікації і сполучення професій — об'єктивна закономірність комуністичного будівництва. Діяльність комсомольських організацій республіки в боротьбі за технічний прогрес на сучасному етапі спрямована на те, щоб молодь проявляла творчу ініціативу, почин, вела роботу по пропаганді науково-технічних знань, вносила гідний вклад у втілення в життя накреслень XXIV з'їздів КПРС і КП України. Рішення з'їздів пройняті піклуванням про нашу радянську молодь. Перед комсомольськими організаціями поставлено завдання розгорнути широку політичну й організаторську роботу по виконанню державних планів на всіх ділянках господарського і культурного будівництва. І саме на це націлюють увагу комсомольців комітети ЛКСМ України.

²³ «Правда», 18 травня 1966 р.

²⁴ Архів ЦК ЛКСМУ. Статистичний звіт про закінчення навчального 1964—65 рр. в мережі комсомольської політосвіти, липень 1965 р.

²⁵ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 355, арк. 11.

РОЛЬ ПРЕСИ УКРАЇНИ В МОБІЛІЗАЦІЇ СИЛ НА ВІДСІЧ ФАШИСТСЬКИМ АГРЕСОРАМ У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В. М. МАЗИЛО

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина віроломно напала на Радянський Союз, розв'язавши загарбницьку війну проти першої в світі соціалістичної держави. На захист Батьківщини в числі інших піднявся й великий український народ, мобілізований Комуністичною партією республіки.

В усіх заходах партії та уряду, спрямованих на відсіч агресорові, вірним помічником виявилась преса, яка з честю виконувала роль колективного агітатора, пропагандиста й організатора. В УРСР вона налічувала 13 центральних, 50 обласних і 555 районних газет, 73 журнали і тисячі багатотиражок¹, що з перших же днів війни взяли участь у мобілізації трудящих для боротьби з фашистською навалюю. Це питання побіжно висвітлюється в працях загальноісторичного характеру², в монографіях і статтях окремих авторів³, та сьогодні воно вимагає більш докладного дослідження.

«Все для фронту!», «Все для перемоги над ворогом!» — таким був головний напрям і зміст друкованих матеріалів у початковий період Великої Вітчизняної війни. Газета «Советская Украина» 24 червня 1941 р. вмістила історичні документи Радянського уряду й Президії Верховної ради СРСР, які сповіщали про віроломний напад фашистської Німеччини, запровадження воєнного становища та мобілізацію військовозобов'язаних. Під заголовком «Грізний гнів радянського народу» повідомлялося про багатолюдні мітинги, на яких трудящі республіки висловлювали своє обурення ганебними діями фашистів.

Бойовим закликком до священної битви з ворогом зазвучали в пресі вірші П. Тичини «Ми йдемо на бій!» і М. Рильського «Згинете від меча!» В цьому і в наступних номерах друкувалися зведення Головного командування Червоної Армії (з 25 червня 1941 р. — повідомлення Радянського інформбюро) про події на фронті.

На сторінках газет публікувалися найважливіші постанови партії та уряду, заклики і звернення до народу, виступи керівних партійних і державних діячів, накази військового командування, розпорядження місцевих органів влади. Пройняті глибокою вірою в перемогу, всі ці документи, а також численні публіцистичні статті, нариси, оповідання, поезії розпалювали глибокий патріотизм у радянських трудящих, гартували їх волю до боротьби з ненависними загарбниками.

Одне з найголовніших завдань ідеологічної роботи партії полягало в тому, щоб викривати злочинні дії, криваву й грабінницьку суть ідеології фашизму, пропагувати ленінські ідеї захисту соціалістичної Вітчизни, розповідати правду про героїчну боротьбу з ворогом Червоної Армії.

¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 4, арк. 42.

² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 471—524.

³ І. Л. Дем'янчук. Партизанська преса України (1941—1944 рр.), К., 1956; його ж. Зброєю слова, К., 1966; М. Д. Ющенко. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації, К., 1962; І. Н. Слободянюк. Славные страницы истории. Печать подполья и партизан в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., М., 1962; В. Рубан. І в труді, і в бою (50 років української радянської преси), К., 1967 та ін.

В перші дні фашистської навали газети «Комуніст» і «Советская Украина» вмістили серію наукових і публіцистичних статей, що висвітлювали славні бойові картини з історії нашого народу, зокрема розгром німецьких окупантів на Україні 1918 р. Серед них — «Сторінки героїчного минулого» Я. Галана і «Військова доблесть українського народу» проф. М. Петровського⁴, «Урок історії, про який не варто забувати фашистам» І. Кулика⁵ та ін.

Поряд з узагальненнями і пропагандою бойового досвіду Червоної Армії газети розкривали прийоми і методи боротьби ворога, його тактику, тим самим допомагали захисникам Вітчизни оволодівати складним мистецтвом ведення війни. Кореспонденти систематично виїжджали на фронт і звітти, з переднього краю оборони, надсилали яскраві повідомлення, фоторепортажі про героїзм радянських воїнів, про бойовий досвід бійців і командирів, нерідко й самі брали участь у сутичках з фашистами,

Редакції друкували багато матеріалів, що надходили безпосередньо від фронтників. Так, «Советская Украина» лише за перші два з половиною місяці війни вмістила понад 50 матеріалів від позаштатних кореспондентів з діючої армії⁶, які часто виходили під рубрикою «Розповіді учасників боїв», або «Листи з фронту»⁷.

Партія та уряд надавали першочергового значення мобілізації на фронт людей і технічних засобів, підготовці резервів. Цю роботу виконували не лише військові комісаріати, а й партійні, радянські та господарські органи, громадські організації. Істотну допомогу їм подавала й преса.

Газети друкували докладні відомості про нестримне бажання сотень тисяч патріотів, «не жалкуючи ні сил, ні самого життя»⁸, битися з ворогом. Масове прагнення трудящих Києва вступити добровольцями до Червоної Армії відзначала «Пролетарська правда»: «Сотні літніх і молодих чоловіків і жінок щодня з'являються до Жовтневого райвійськкомату і просять, щоб їх прийняли добровольцями в РСЧА, відправили на фронт для захисту своєї любимої Батьківщини»⁹. Тут же газета наводила уривки із заяв патріотів, їх короткі автобіографічні дані, виробничі характеристики, а також заклики до товаришів іти в армію або ще наполегливіше працювати в тилу.

У повідомленнях про масові мітинги, що проходили в республіці, підкреслювалась однастайна підтримка трудящими заходів партії щодо створення народного ополчення. «Ще не встигли вшухнути слова останнього оратора на мітингу, як до загонів народного ополчення записалось 200 чоловік»¹⁰. На Запорізькому алюмінієвому заводі імені С. М. Кірова лише за одну годину в ополчення влилося кілька сот чоловік.

Преса всіляко підтримувала патріотичний рух, робила все для того, щоб він охопив якнайширші маси населення, став всенародним. Розповівши, як виступає «рать чернігівська на бойові подвиги», газета «Більшовик» звернулася з бойовим закликом до робітників, колгоспників і всіх трудящих області: «Трудящі соціалістичної Чернігівщини! Піднімайтесь на вирішальний бій з ворогом! До зброї, радянські патріоти... Відродимо славні традиції нашого легендарного героя,

⁴ «Комуніст», 25 червня і 2 липня 1941 р.

⁵ «Советская Украина», 25 червня 1941 р.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 4, арк. 44, 45.

⁷ «Советская Украина», 7 і 15 липня 1941 р.

⁸ «Комсомолец Запоріжжя», 25 червня 1941 р.

⁹ «Пролетарська правда», 25 червня 1941 р.

¹⁰ «Червоне Запоріжжя», 4 і 5 липня 1941 р.

земляка Миколи Щорса! Вступаймо в дружини народного ополчення, міцніше згуртуймося навколо партії більшовиків!»¹¹.

Преса допомагала партійним і радянським органам та військово-му командуванню формувати, споряджати й навчати не тільки ополченські частини, а й винищувальні батальйони, загони місцевої протиповітряної оборони, санітарні дружини, команди протипожежного захисту і винищувачів танків. Друкувались короткі повідомлення і замітки про допомогу, яку подавали винищувальні батальйони й окремі громадяни, забезпечуючи належний громадський порядок у тій чи іншій місцевості, налагоджуючи надійну охорону фабрик і заводів, залізничних і шосейних шляхів, вузлових станцій, телефонних і телеграфних ліній тощо.

Надзвичайно велику роль відіграла преса в перебудові народного господарства і всього життя республіки на военний лад. Привертають увагу великі виразні заголовки того часу: «Всю роботу тилу — на військовий лад!», «Все підкоримо інтересам фронту!», «В тилу — як на фронті!», «Самовідданою працею — кувати перемогу над ворогом!» та інші. 27 червня 1941 р. «Советская Украина» надрукувала листа пенсіонерів Харкова «Повертаймося на заводи», де писалося: «Ми, пенсіонери, колишні кадрові робітники і робітниці м. Харкова, стаємо на роботу до верстатів і закликаємо всіх пенсіонерів Радянської України піти на виробництво і замінити молодих робітників, вибулих на фронт...» «В колгоспі — як на фронті!» — називалася вміщена в газеті «Комуніст» від 2 липня 1941 р. кореспонденція з артїлі імені Ворошилова Тиврівського району Вінницької області, в якій повідомлялося, що «всі трудівники села з небаченою енергією збирають урожай»; їм допомагають старі й малі.

Багато кореспонденцій розповідало про патріотичний рух жінок, їх трудове навчання. Наприклад, «Ворошиловградская правда» від 23 серпня 1941 р. відвела цілу сторінку висвітленню підготовки кадрів на одному з найбільших підприємств важкої промисловості — Ворошиловградському заводі ім. Жовтневої революції. Жінки успішно заміняли чоловіків навіть у гірничій промисловості. Так, на шахтах Донбасу вони працювали не тільки на поверхні, а й у лавах, в забоях. З ініціативи комсомолки Олександри Бабич на шахті № 17—17-біс тресту «Донбасантрацит» була створена перша у вітчизняній вугільній промисловості бригада наваловідбійниць¹². Підтримана партійними органами і пресою ініціатива трудівниць була підхоплена багатьма іншими патріотками. В басейні з'явилися бригади кріпильниць, бурильниць і навіть вибійниць. Багато жінок стало працювати врубмашиністами, машиністами електровозів. Не було такої спеціальності гірника, якою б не оволоділи жінки.

Війна вимагала нечуваного збільшення випуску окремих видів продукції. А робити це потрібно було з меншими, ніж до війни, витратами сировини, палива, електроенергії та робочої сили. Партійні організації доклали багато зусиль, розгортаючи масове соціалістичне змагання за продуктивність праці, економію сировини і палива тощо. В республіці зростало число двосотенників, трисотенників і навіть тисячників, ударних фронтових бригад, багатOVERстатників, робітників, що освоювали суміжні професії, а також винахідників і раціоналізаторів. Набирали поширення й інші форми патріотичного руху за найефективнішу допомогу фронту.

¹¹ «Більшовик», 11 липня 1941 р.

¹² Г. Е. Емченко. Годы суровых испытаний. Из истории партийных организаций Донбасса в период Отечественной войны (июнь 1941—1945 гг.), Луганск, 1961, стор. 36.

Велика заслуга преси в тому, що вона допомагала партійним організаціям постійно підтримувати високе трудове піднесення серед трудящих, виховувати в них чітку організованість, небувалу продуктивність і дисципліну праці. «...В нових воєнних умовах,— підкреслювала багатотиражна газета однієї з донецьких шахт,— вимагаються підвищені темпи, підвищена якість роботи на всіх ділянках. Тепер мало виконувати план, потрібно його набагато перевиконувати. Це значить — треба трудитися, не покладаючи рук, не рахуючись з часом, добиваючись високої продуктивності праці...»¹³

Багато зробили газети й журнали для популяризації трудового героїзму робітників і колгоспників, представників радянської інтелігенції. На сторінках часто з'являлись імена прославлених вибійників Донбасу — Синяговського, Чуйка, Голубцова, криворізького майстра швидкісного буріння Семиволоса, сталеплавильників-швидкісників Мазає з Маріуполя, Чайковського з Дніпропетровська, знатного бригадира жіночої тракторної бригади Паші Ангеліної. Передовий досвід знаходив відгук у пресі і ставав здобутком найширших кіл трудящих, породжуючи все нових і нових звитяжців праці. Особливо великого значення набуло друковане слово, популяризуючи рух за створення фонду оборони. Преса розкривала всю глибину небезпеки, яка нависла над рідним краєм чи містом, роз'яснювала трудящим і бійцям воєнно-стратегічне та політичне значення його оборони. Так, у тяжкі для Одеси дні «Чорноморська комуна» зверталася до населення: «Товариші! Вояк стоїть коло воріт Одеси — одного із найважливіших життєвих центрів нашої Батьківщини. ...Забути все особисте, віддати всі свої сили на захист міста — обов'язок кожного громадянина»¹⁴. Газета «Комуніст», ведучи розділ «В столиці України», постійно вміщувала інформації з трудового життя мешканців напівотошеного фашистами Києва. Повідомлення з фабрик і заводів підбадьорювали киян і воїнів, додавали їм наснаги.

Створення партійного підпілля і партизанських загонів в пресі, звичайно, не висвітлювалося, однак друковане слово подавало помітну допомогу партійним організаціям ідеологічно готувати до цього людей, часто вдаючись до публікації документів партії та уряду, до бойових традицій народної боротьби минулих часів. Наприклад, героїчні дії українських партизан проти німецьких окупантів у 1918 р. висвітлювали статті «Як ми били німців під Тарашею» В. Минка¹⁵, «Боротися як Щорс» — Семена Складенка¹⁶ та ін. Листи і звернення ветеранів громадянської війни закликали населення широко розгорнути всенародну боротьбу з гітлерівцями. 18 липня 1941 р. «Соціалістична Харківщина» опублікувала листа червоногвардійців Харкова до всіх учасників громадянської війни і партизанів Радянської України про священний обов'язок дружно стати на боротьбу з ворогом.

З кожним днем зростала ненависть радянського народу до фашистів. В цьому неабияку роль відіграли викривальні кореспонденції нашої преси. Так, газета «Комуніст» періодично публікувала добірку матеріалів під рубрикою «На поневоленій землі», розповідаючи про звірства загарбників у Харкові, Дніпропетровську, Маріуполі, Лозовій, Барвенковому та інших населених пунктах; «Советская Украина» відводила цій тематиці окрему полосу — «Там, де побували фашисти». Велике виховне значення мало друкування листів радянських людей, вивезених на каторжні роботи в Німеччину. Сповнені невимовної туги

¹³ «За уголь», 27 липня 1941 р.

¹⁴ «Чорноморська комуна», 21 серпня 1941 р.

¹⁵ «Комуніст», 11 липня 1941 р.

¹⁶ «Советская Украина», 27 липня 1941 р.

за рідною землею, близькими людьми, пройняті гнівом і ненавистю до поневолювачів, ці рядки кликали до помсти.

Широку участь у боротьбі з фашистами взяла й партизанська преса, що існувала вже з липня 1941 р. Літописом героїчних подвигів українських партизанів по праву вважаються і ті газети, що їх з початку 1942 р. видавали підпільні партійні комітети й загони народних месників. На кінець того ж року на Україні не було жодного загону, який би не мав своєї газети¹⁷. Стіннівки, бойові листки, зведення Радянського інформбюро, відозви, прокламації випускали майже всі партизанські формування.

Відчутний вплив на партизанів і населення окупованих областей справляли листи фронтовиків, евакуйованих робітників і колгоспників до рідних і земляків по той бік фронту, а в газеті «За Радянську Україну» існувала навіть постійна рубрика «Листи до рідних». Преса допомагала виховувати в партизанів відвагу і готовність до подвигу. З цією метою вміщувалися розповіді і про більш віддалені сторінки історії нашого народу, зокрема звитяги запорізьких козаків. Все це сповнювало серця народних месників почуттям гордості за свою Вітчизну, породжувало палку ненависть до ворога.

Та особливо великою була роль друкованих органів у здійсненні масово-політичної роботи серед населення. Це завдання було головним і найбільш ефективним полем їх діяльності.

Багато газет доводилося видавати в надзвичайно тяжких умовах. Так, лише 18—20 км відділяли від фашистів місто Чернівці, де виходила обласна газета «Радянська Буковина». Вдень працівники редакції виїжджали на фронт, а вночі випускали газету, незважаючи на те, що приміщення обстрілювалося провокаторами й фашистськими диверсантами¹⁸. Обласні газети «Днепровская правда» і «Зоря» продовжували друкуватися навіть тоді, коли ворог підійшов до самого Дніпропетровська. Так, наперекір труднощам, радянська преса України виконувала свій почесний обов'язок — згуртовувала український народ навколо Комуністичної партії і уряду, зміцнювала дружбу між усіма народами СРСР, помножувала їх сили для боротьби з ворогом.

¹⁷ И. Н. Слободянюк. Назв. праця, стор. 8.

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 4, арк. 52.

БОРЬБА РОБИТНИКІВ ДОНБАСУ ЗА СОЮЗ З СЕЛЯНСТВОМ У 1905 р.

О. М. МАКСИМОВ

Перша російська революція пробудила до політичного життя й залучила до революційного руху трудящі маси всієї країни. Гегемоном революції виступив пролетаріат, а його союзником — селянство, оскільки аграрне питання становило основу революції, її національну особливість. Пролетаріат Росії не тільки першим розпочав боротьбу проти самодержавства, але й підняв на буржуазно-демократичну революцію багатомільйонні маси селянства, що терпіли гніт поміщиків і царських чиновників. В. І. Ленін високо оцінював роль робітників у політичному пробудженні основних мас селянства. «В 1905-му році,—

писав він,— народився на Русі революційний клас — пролетаріат, який зумів підняти і селянську масу на революційний рух»¹.

Донецький басейн напередодні 1905 р. являв собою один з найбільших індустріальних центрів України. Але він мав свою особливість. Гірничопромислові підприємства розміщувались не в одному місті чи районі, а на території кількох повітів, округів Катеринославської, Харківської губерній та Області Війська Донського. До 1900 р. у Донецьких степах уже діяло 760 шахт, 12 великих металургійних та кілька машинобудівних заводів². Крім того, тільки в Бахмутівському, Слов'яносербському й Маріупольському повітах Катеринославської губернії налічувалось понад 330 середніх і дрібних заводів та фабрик, що випускали різноманітну промислову продукцію³. Вугільні шахти, заводи і фабрики складали промислові кущі, розміщені переважно в сільській місцевості.

У Донецькому басейні була густа сітка залізниць. Від головних магістралей до промислових підприємств йшла безліч під'їзних шляхів. 1908 р., наприклад, тільки до колишньої Донецької вуглевозної залізниці підходило понад 150 окремих шляхів загальною протяжністю 440 верст.

На промислових підприємствах та залізницях концентрувалася велика армія робітників. Так, у роки першої російської революції на рудниках і заводах працювало близько 125 тис. чол.⁴, а на залізничному транспорті — 25—30 тис.⁵ Основна маса робітників жила не в містах, а в заводських і рудникових селищах, розташованих у селах або поблизу них. Це дозволяло безпосередньо спілкуватися з селянством, вести революційну пропаганду і впливати на нього своєю класовою боротьбою.

В Донбасі, як і в усій країні, поряд із найпередовішим промисловим та фінансовим капіталізмом існувало відстале і дике село, що зберігало рештки кріпосництва, передусім поміщицьке землеволодіння. Про це говорять такі дані за 1905 р. по основних повітах Донецького басейну (в десятинах)⁶.

Повіти	Загальна кількість землі	Землі дворян			Надільні землі			
		число володіль	кільк. землі	середн. розм. володіль	число дворів	кільк. землі	в середн. на 1 двір	% загальної площі
Бахмутівський	822319	249	152265	611,5	36096	352380	9,7	42,8
Маріупольський	829869	72	23704	329,2	34901	669332	19,2	80,7
Слов'яносербський	424235	130	101912	783,9	24309	158959	6,5	37,5

З таблиці видно, що 451 дворянський маєток мав 277 881 дес. землі (в середньому 574,9 дес. на один маєток, у Слов'яносербському повіті — 783,9 дес.), а 95 306 селянські двори — 1 180 671 дес. (в середньому 11,8 дес. на двір, у Слов'яносербському повіті — 6,5 дес.). Основна

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 89.

² «Артемовец», 1927, № 5—6, стор. 56.

³ Катеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь на 1901 г., вып. II, Катеринослав, 1900, стор. 5—9, 23—87.

⁴ Из истории рабочего класса и революционного движения, М., 1958, стор. 354.

⁵ С. И. Потолов. Рабочие Донбасса в XIX веке, М.—Л., 1963, стор. 123.

⁶ Таблицю складено за даними книги «Статистика землевладения 1905 г.», вып. XIV. Катеринославская губерния, Спб., 1906, стор. 10—11.

маса селян Донбасу, особливо у Бахмутівському і Слов'яносербському повітах, була безземельною. Від 37,5% до 42,9% усіх земель у цих повітах складала селянські наділи. Щоправда, у Маріупольському в середньому на один двір припадало 19,2 *дес.* Тут непогано були забезпечені землею греки-поселяни, німці-колоністи, колишні козаки Азовського війська. Наприклад, середній наділ на ревізську душу у греків-поселян становив 17 *дес.*⁷ Однак це зовсім не означає, що в Маріупольському повіті не було безземельних селян. З розвитком капіталізму на селі йшов швидкий процес розшарування селян-греків. Крім того, з 35 тис. дворів понад 21 тис. припадала на українське й російське населення, тобто 1,78 *дес.* в середньому на одного жителя⁸.

Середні дані, хоч і яскраві самі по собі, не відбивають, однак, фактичного розподілу надільної землі між окремими групами господарств. Так, у Слов'яносербському повіті 40% усіх селянських дворів мали від 1 і менше *дес.* до 5 (в середньому — 3,2 *дес.*), 41% дворів — від 5 до 10 *дес.* (6,9 *дес.*) і 19% — понад 10 *дес.* (12,5 *дес.*)⁹. Причому остання група (куркулі та сільська буржуазія) володіла близько 50 тис. *дес.* скупленої землі¹⁰.

Обезземелення селян Донбасу відбувалося ще й тому, що промислова буржуазія в пореформений період скупила величезні масиви. 1901 р. 115 кам'яновугільних і антрацитових підприємств мали в користуванні близько 171 *дес.* землі, в тому числі 105,3 тис. *дес.* скупленої і 65,6 тис. орендованої. Найбільші кам'яновугільні й металургійні товариства володіли кількома десятками тисяч десятин. Наприклад, Олексіївському гірничопромислового товариству (Сніжне-Чистякове) належало близько 40 тис. *дес.*, Новоросійському (Юзівка) — 20,7 тис. *дес.*¹¹, Анонімному товариству кам'яновугільних копалень, рудників і заводів (с. Государеве-Байрак) — 14,7 тис. *дес.*¹² Ці землі буржуазія скупила фактично за безцінь. 1905 р. «Горно-заводський листок» зазначав, що поки не було промисловості, земля зовсім нічого не коштувала. Але тепер ціна на неї різко піднялася¹³.

Обезземелювання селян відбувалося також і в період залізничного будівництва. Так, під час прокладання залізничної колії від ст. Мушкетове до Маріупольської вітки за розпорядженням царських властей необхідні ділянки землі у селян Макіївки, Авдотїна, Григорівки та інших сіл відібрали по казенній ціні, що була значно нижчою за риночну¹⁴.

Залишившись без землі, селяни змушені були орендувати її у поміщиків за високу ціну або обробляти споловини. 1900 р. катеринославський губернатор у звіті писав, що поміщики здають селянам землю по 15 і навіть по 25 крб. за десятину в рік, а при такій орендній ціні ведення господарства «неможливе навіть у тому разі, коли свою власну працю землевласник не ставить на карб»¹⁵.

Від поміщиків не відставали гірничопромисловці. Свої земельні масиви вони не тільки обробляли найманою робочою силою, але й зда-

⁷ Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года, вып. III, Екатеринослав, 1903, стор. 174.

⁸ Труды X-го губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии, т. I, Екатеринослав, 1910, стор. 65.

⁹ Підрахунок зроблено за даними книги «Статистика землевладения 1905 г.», вып. XIV, стор. 28—29.

¹⁰ Труды X-го губернского съезда земских врачей..., стор. 248.

¹¹ ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 65, спр. 2873, арк. 34.

¹² «Горно-заводський листок», 1900, № 2, стор. 4122.

¹³ «Горно-заводський листок», 1905, № 1, стор. 7440.

¹⁴ «Горно-заводський листок», 1900, № 9, стор. 4261.

¹⁵ ЦДІА СРСР, ф. 1263, оп. 2, спр. 5556, арк. 187.

вали її в оренду на найрізноманітніших кабальних умовах. Наприклад, Краматорське металургійне, Російсько-Бельгійське металургійне та Південно-Російсько-Азовське кам'яновугільне товариства здавали селянам майже 8 тис. дес.¹⁶

Отже для землеволодіння й землекористування Донбасу характерними були, з одного боку, поміщицькі й буржуазні латифундії, з іншого — селянське малоземелля, а подекуди і повне безземелля. Збереження поміщицького землеволодіння й залишків кріпосництва, глибока класова диференціація селянства у зв'язку з швидким розвитком капіталізму породжували на селі гострі класові суперечності. Селянство розгортало боротьбу за ліквідацію поміщицького землеволодіння, за знищення пережитків середньовіччя. Але повалити самодержавство, знищити панування поміщиків, отримати землю воно не могло без допомоги робітничого класу. Тому весь хід економічного й політичного розвитку Росії створював об'єктивну основу для союзу робітників і селян під проводом робітників. Цей союз почав засновуватися в роки першої російської революції, після подій 9 Січня в Петербурзі.

Слідом за пролетаріатом Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Катеринослава та інших міст Росії на боротьбу проти самодержавства піднявся пролетаріат Донбасу. Січнево-лютневі страйки широкою хвилею охопили підприємства краю. За два перші місяці революції у страйках, що відбулися на більш як 50 великих заводах і шахтах Донбасу, брало участь понад 80 тис. робітників¹⁷. Організовувалися збори, мітинги й демонстрації, на які приходили й селяни. Революційна література, особливо листівки, поширювані серед робітників, потрапляли і до селян. Харківський губернатор непокоївся: «В Ізюмському повіті, в місцевостях, найближчих до м. Слов'янська і до району Катеринославських металургійних підприємств, досить неспокійний елемент являють собою заводські робітники й особливо шахтарі, які впливають своїми виступами на сільське населення, направляють на села агітаторів, загострюють між власницькими економіями й селянами земельні суперечки»¹⁸.

Робітники Донбасу ще ранньою весною 1905 р. розповсюджували серед селян революційну літературу. У березні листівки було розкидано в с. Гришине Бахмутівського повіту¹⁹. В Михайлівці й Мало-Костянтинівці, на хуторах Олексіївка й Ісаківка цього ж повіту поліцейські виявили листівки соціал-демократів Донбасу. Їм удалося відібрати в селян 107 листівок²⁰.

У квітні листівки з'явилися в селах Маріупольського повіту. Так, більшовики Єнакіївського металургійного заводу направили у Покровську волость сувій з листівками. Його привіз Г. П. Кармазін, який мав зв'язки з металургами Петровського заводу і вже раніше вів революційну роботу в цій волості. Згодом він залучив до розповсюдження листівок демобілізованого солдата С. Я. Козачка.

Робітники Луганського паровозобудівного заводу привозили революційну літературу своїм родичам і знайомим на села Слов'янсько-Сербського повіту. Наприклад, під час обшуку в селян Макарів-Яровської

¹⁶ Дніпропетровський обласний державний архів (далі — ДнОДА), ф. 11, оп. 1, спр. 451, арк. 57.

¹⁷ История технического развития угольной промышленности Донбасса, т. 1, К., 1969, стор. 224.

¹⁸ 1905 год на Украине. Хроника и материалы, т. 1, изд. «Пролетарий», 1926, стор. 361.

¹⁹ ДнОДА, ф. 11, оп. 1, спр. 466, арк. 90.

²⁰ На баррикадах 1905 года (Воспоминания участников революции 1905 года в Енакиеве и Горловке), Енакиеве, 1931, стор. 9.

волості було знайдено листівки більшовицької організації Луганська, брошури та № 2 газети «Вперед». Цікаво зазначити, що ця газета, редагована В. І. Леніним, публікувала матеріали про настрої серед селян, про їх боротьбу. Вона закликала партійні організації посилити роботу на селі. 10 березня, зокрема, надрукувала статтю Володимира Ілліча «Пролетаріат і селянство», що відіграла важливу роль у повороті уваги місцевих партійних організацій до села.

Під впливом страйкового руху та революційної пропаганди селянство пробуджувалось від летаргічного сну. Перші відкриті їх виступи у Донбасі припадають на березень 1905 р. Справник Слов'яносербського повіту з тривогою сповіщав катеринославського губернатора про наростання селянського руху. Він просив губернатора прислати сотню козаків для вгамування селян в Іванівській волості, які посилено домагаються зниження орендних цін на землю²¹. Для наведення «порядку» в селах між м. Слов'янськом і ст. Лозовою (південна частина Ізюмського повіту Харківської губернії) поліцейські власті направили туди з Юзівки сотню козаків²².

В середині квітня розгорнулася боротьба за землю в с. Григорівка Слов'яносербського повіту. Селяни розгромили панські маєтки. 20 квітня сюди прибули справник повіту й земський начальник з півсотнею козаків і придушили виступ²³. Після Григорівки козаки розправилися з мешканцями с. Коноплянка за те, що вони розгромили 17 куркульських дворів²⁴.

Кілька виступів селян відбулося в травні 1905 р. На початку місяця різко загострилися суперечності між жителями с. Комісарівки й поміщицею Депрерадович. Селяни пасли свою худобу на її угіддях. Коли їх обклали штрафом, вони підпалили поміщицькі будівлі. В с. Олександрівці Слов'яносербського повіту селяни з допомогою робітників заводу Гартмана захопили поміщицьку землю й користувалися нею до 1907 р.²⁵

Величезну роль у згуртуванні селян навколо робітників відіграв III з'їзд РСДРП, що відбувся у квітні 1905 р. Визначаючи завдання пролетаріату як керівника, керманича революції, з'їзд накреслив стратегічний план партії на першому етапі революції: повалення самодержавства і встановлення демократичної республіки, ліквідація всіх залишків кріпосництва.

Обговоривши селянське питання, з'їзд ухвалив написану В. І. Леніним резолюцію «Про ставлення до селянського питання», у якій говорилося, що соціал-демократичні організації мають своїм завданням «найенергійнішу підтримку всіх революційних заходів селянства, які можуть поліпшити його становище, аж до конфіскації поміщицьких, казенних, церковних, монастирських і удільних земель»²⁶. Для здійснення цього та для розвитку ініціативи селянських мас пропонувалося створити революційні селянські комітети, що мали стати зародковими органами революційно-демократичної диктатури пролетаріату й селянства. З метою дезорганізації самодержавства та посилення натиску на нього III з'їзд партії закликав селян і сільський пролетаріат до проведення політичних демонстрацій, до колективного відмовлення від сплати

²¹ ДнОДА, ф. 11, оп. 1, спр. 441, арк. 96.

²² Там же, спр. 495, арк. 111.

²³ Там же, спр. 441, арк. 153.

²⁴ 1905 год на Украине. Хроника и материалы, т. 1, стор. 221.

²⁵ И. Берхин. Луганская большевистская организация в период первой российской революции, М., 1947, стор. 58.

²⁶ КПРС в резолюциях..., ч. 1, К., 1954, стор. 76.

податків, від військової повинності, виконання постанов і наказів урядових органів.

Рішення III з'їзду партії донецькі більшовики визнали для себе обов'язковими і негайно розпочали їх поширювати серед трудящих. Особливу роботу розгорнули вони на селі. Влітку 1905 р. її активно проводили більшовики Луганська, Єнакієвого, Горлівки, Алчевська, Краматорська, Макіївки, Юзівського металургійного заводу та ін. Більшовики роз'яснювали селянам програму партії по аграрному питанню. В цьому виняткову допомогу їм подала праця В. І. Леніна «До селянської бідноти». Скупі архівні джерела свідчать про те, що її читали робітники й селяни Горлівки та Єнакієвого²⁷, Орлово-Оленівського рудника, сс. Дмитрівське та Золотий Колодязь Ізюмського повіту²⁸. Зокрема, у Дмитрівське було завезено 7 брошур з Павлоградського повіту Катеринославської губернії.

Важливе значення для викриття контрреволюційної ролі поміщицьких і буржуазних партій, у завоюванні селянства на бік пролетаріату відіграли листівки ЦК РСДРП «Нові царські ласки»; Катеринославського комітету — «До селянської бідноти» й «Брати селяни»; Луганського — «Селяни» та ін. Луганські більшовики у своїх листівках змальовували тяжкий стан селян, закликали їх захоплювати землі поміщиків, об'єднуватися з робітниками для спільної боротьби проти самодержавства. «Селяни, допомагайте робітникам,— говорилося в листівці,— які борються в містах. Коли ви почуєте, що робітники піднялися в містах, вставайте і ви, щоб разом побороти спільного ворога. Збирайтеся у великій кількості, обирайте своє правління, відмовляйтеся коритися поміщикам і всім царським властям, не сплачуйте податків, озброюйтесь»²⁹.

У липні 1905 р. поліція Бахмутівського, Маріупольського й Словяносербського повітів за неповними даними зареєструвала близько 15 випадків розповсюдження листівок у Авдіївській, Біловській, Гришинській, Григорівській, Лазово-Павлівській, Миколаївській, Покровській, Штерівській та інших волостях³⁰. Серед трудового Донбасу дуже популярною була складена невідомим автором і надрукована 1905 р. Краматорською організацією РСДРП «Селянська пісня», що закликала до збройної боротьби:

Так восстанем же братья, дружнее!
И опять у нас будет земля,
И на горьких осинах повесим
Мы попов, и дворян, и царя³¹.

Парторганізації не тільки надсилали в села листівки, а й відряджали туди своїх агітаторів. У Олександрівку, Макарів-Яр виїжджали члени Луганської більшовицької організації. Луганський комітет створив спеціальну селянську групу на чолі з О. Я. Пархоменком. Ця група керувала виступами, організовувала революційні комітети на селі³².

Соціал-демократична організація Петровського металургійного заводу доручала членам партії проводити революційну роботу в Бахмутівському повіті. 15 серпня 4 агітатори заводу виступили на селянських зборах у Вірівській волості. Вони читали листівки, закликали селян відбирати у поміщиків землю³³.

²⁷ ДнОДА, ф. 11, оп. 1, спр. 480, арк. 74, 79.

²⁸ «Красный архив», 1941, № 1, спр. 41, 43.

²⁹ Харківський державний історичний музей, листівковий фонд, інв. № 5860.

³⁰ ДнОДА, ф. 11, оп. 1, спр. 451, арк. 46, 194; спр. 466, арк. 229, 239, 240, 247, 312, 336.

³¹ Е. Волошко. Поэзия революционной бури, Донецк, 1961, стор. 9.

³² «Ворошиловградская правда», 15 жовтня 1940 р.

³³ Донбасс в революции 1905—1907 годов, Донецк, 1957, стор. 87.

В Галичинівській волості цього повіту агітацію й пропаганду з відбирання приватновласницьких земель вів місцевий селянин Я. Т. Ободець. Наприкінці серпня під його керівництвом сходка вирішила: зажадати від приватних власників брати за оренду не більш як по 5—10 крб. за десятину в рік; якщо власники не погодяться, захопити землю організованим шляхом³⁴.

В с. Біловодську Старобільського повіту всі знали студента Феодосійського учительського інституту П. Г. Лонгвинова. Маючи відпустку через хворобу, він влітку й восени вів роботу серед селян, закликаючи їх боротися за землю. Під час арешту в нього було знайдено твори К. Маркса, Ф. Енгельса, Програму РСДРП, прийняту на II з'їзді партії, листівку з революційними піснями та іншу літературу.

Робітники Донбасу розповсюджували революційну літературу серед солдатів і козаків. У розташуванні 14-ї роти 51-го піхотного Литовського полку (Єнакієве) було виявлено принесену робітником Петровського заводу листівку «Правда про війну»³⁵. Козаки Таганрозької округи читали листівки, що містили «Лист робітника козакам», а також революційні пісні: «Марсельезу», «Варшав'янку», «Дружно у ногу рушайте».

Бойова й цілеспрямована агітація, літні страйки робітників — усе це революціонізувало селянські маси, піднімало їх на боротьбу проти пригноблювачів. Селяни почали ставити перед поміщиками вимоги про зменшення орендної плати, захоплювали землі, луки, пасовиська, сінокоси, підпалювали маєтки. За неповними даними протягом трьох літніх місяців у Бахмутівському повіті було зареєстровано 15 селянських виступів, у Слов'яносербському — 9³⁶.

Селянство домагалось насамперед зниження орендної плати. На цю форму боротьби припадало найбільше літніх виступів. Наприкінці травня сходка с. Мануйлівки вирішила: зажадати від землевласника Слов'яносербського повіту Вуїча здати в оренду по значно нижчій ціні весь сінокіс та в довічну оренду всю землю по 3 крб. (а не по 15) за десятину; в разі непогодження землевласника селяни змушені будуть землю відібрати. У відповідь на це Вуїч звернувся за допомогою до катеринославського губернатора, і той прислав козаків для охорони поміщицьких маєтків³⁷.

Під впливом червневого страйку на Нелепівському руднику селяни Вівівської волості Бахмутівського повіту зажадали зниження орендної плати в 2—3 рази. В цьому ж повіті селяни Авдотїна, Мало-Софіївки, Володимирівки, Ганнівки та інших сіл вимагали зниження орендної плати до 3—5 крб. за десятину. Деякі з них домоглися перемоги. Наприклад, селяни с. Ганнівки протягом липня боролися за зниження оренди. Отримавши підтримку від робітників місцевого рудника, вони змусили власника здавати їм 1 тис. дес. по 3 крб. 50 коп. за десятину³⁸.

Подекуди на Донбасі селянський рух за зниження орендної плати переростав у боротьбу за захоплення поміщицької землі і розгрім маєтків. Неодноразово вимагали зниження орендної плати жителі с. Комісарівки Слов'яносербського повіту. У відповідь на відмову вони у червні 1905 р. захопили 130 дес. землі й почали її ділити. З допомогою поліції поміщиця Депрерадович повернула собі землю. Проте селяни

³⁴ ДнОДА, ф. 11, оп. 1, спр. 334, арк. 999.

³⁵ Там же, спр. 466, арк. 89.

³⁶ ЦДА СРСР, ф. 1405; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, (ДП, 00), 124 (МЮ), ДнОДА, ф. 11.

³⁷ Партійний архів Луганської області, ф. 2, оп. 2, спр. 38, арк. 12, 19.

³⁸ ДнОДА, ф. 11, оп. 1, спр. 451, арк. 57, 176, 188.

не припиняли боротьбу. 21 серпня за рішенням сільської сходки вони знову взялися за розподіл землі. Наступного дня прибула поліція й земський начальник. Поміщиця наказала переорати поле, щоб зникли зроблені при розподілі межі. Дізнавшись про це, всі мешканці, малі й великі, з вилами, сокирами, граблями рушили в поле. Спершу тільки діти й жінки перетнули поміщицьким плугарям шлях й випрягали коней з плугів. А коли за наказом пристава на беззахисних дітей і жінок ринулися поліцаї, на останніх накинулись чоловіки. Під час колотнечі кілька поліцейських дістали поранення. Були поранені й серед селян. Поміщицькі плугарі пішли з поля під вигуки й свистіння селянської маси. Втекла й поліція на чолі з приставом та земським начальником³⁹.

Того ж дня до маєтку прибув прокурор Катеринославського окружного суду й загін козаків. Власті домоглися відміни рішення сходки. Та погрози не залякали селян. Вони тільки змінили форму боротьби. Пізно ввечері полум'я пожежі охопило кілька будівель поміщиці⁴⁰.

У серпні жителі Амвросіївки, Артемівки, Голодаївки, Успенки Таганрозької округи (нині Амвросіївський р-н Донецької області) громади маєтки поміщиків Байбуса, Бишлера, Жердева, Мазаєва та інших. На придушення аграрного руху було кинуте військо. Так, у слободу Успенську прибуло 850 солдатів на чолі з начальником округу полковником Клунниковим. 28 серпня міністр внутрішніх справ зажадав від отамана Облaсті Війська Донського вжити найрішучіших заходів проти аграрних безпорядків⁴¹.

З розвитком революції поглиблювалися класові суперечності не тільки між поміщиками й селянами Донбасу, але й між гірничопромисловцями й куркулями, з одного боку, та селянською біднотою, з іншого. Боротьба проти буржуазії — ще одна соціальна війна на селі — розросталася переважно в районах більш значного розшарування селянства. Виступи селян проти гірничопромисловців та куркулів набували в основному тих самих форм, що й у боротьбі проти поміщиків: відбирання землі й зібраного урожаю, потрава посівів і лугів, підпалювання панських маєтків. Ще навесні між селянами Черваневки Бахмутівського повіту й куркулем Васильєвим точилися суперечки через орендну плату. Справа закінчилася спаленням скотного двора, висадженням у повітря з допомогою динаміту сарая та млина⁴².

На початку липня селяни Олександрівки, Старо-Михайлівки, Семенівки й Яковлівки Бахмутівського повіту готувалися до розподілу земель, що належали Юзівському металургійному заводу. Дві економії Новоросійського товариства — «Табори» й «Піски» охоплювали кілька тисяч десятин. Ці землі Юз обробляв найманою робітничою силою, а частину здавав в оренду. Селян підтримали страйком сільськогосподарські робітники економії «Піски». Було домовлено, що сигналом до масового виступу стане заграва пожежі 9 липня в економії «Піски». Та цей план зрадники виказали заводчикові, який викликав з Юзівки поліцію й козаків. Після придушення страйку найактивніших його учасників було вислано з економії. У відповідь на тортури селяни спалили 5 скирд хліба й сіна⁴³.

На початку серпня жителі Криничансько-Миколаївської волості Слов'яносербського повіту ухвалили: захопити 1100 дес. землі, що їх орендував куркуль Сутенко у Олексіївського гірничопромислового то-

³⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 1905 р., спр. 2550, арк. 32, 35.

⁴⁰ ДнОДА, ф. 11, оп. 1, арк. 1051, арк. 16.

⁴¹ ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 194, спр. 39, арк. 20.

⁴² 1905 год на Украине, стор. 273.

⁴³ ДнОДА, ф. 11, оп. 1, спр. 451, арк. 58—59.

вариства і здавав у суборенду по підвищеній ціні трудовому народу. 7 й 8 серпня землю було розділено⁴⁴.

Влітку 1905 р. в Донбасі почастишали заворушення серед сільсько-господарських робітників. До початку ХХ ст. загальна кількість останніх у Катеринославській губернії досягала 200 тис. чол.⁴⁵ Основною формою боротьби були страйки, під час яких ставилися економічні вимоги: підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення харчування. В липні 1905 р. у маєтку Павловича Бахмутівського повіту наймані робітники (переважно з Полтавської губернії), не витримавши непосильної праці, оголосили страйк. Припинивши роботу, вони вимагали підвищення плати й надання вихідного дня. Тільки погроза побити машини принесла задоволення вимог. Закінчився перемогою також страйк, що відбувся у липні в економії Роговського Криворізької волості Бахмутівського повіту. Тут сільськогосподарські робітники добилися усунення ненависного їм прикажчика й поліпшення харчів⁴⁶.

Подекуди селяни висували такі самі вимоги, як і промислові робітники: 8-годинний робочий день, підвищення заробітної плати, ввічливе ставлення та ін. Такі вимоги були поставлені під час страйку в маєтку поміщика Чибісова Бахмутівського повіту. Коли поміщик їх відхилив, селяни організували демонстрацію. З червоними прапорами, співаючи революційних пісень, вигукуючи: «Хай живе свобода!», ходили по селу.

Отже в аграрному русі Донбасу, де сильний вплив на селянство мав пролетаріат, у 1905 р. дедалі більше виявлялися дві соціальні війни — проти самодержавства й поміщиків за демократичну республіку та проти гірничопромислової буржуазії й куркульства за соціалізм. Спільні виступи місцевих селян і сільськогосподарських робітників, що прибули в Донбас з Полтавської, Чернігівської, Курської, Орловської, Воронежської та інших губерній, сприяли зміцненню дружби між російським і українським народами, а також поширенню досвіду революційної боротьби у тих губерніях, звідки приходили ці робітники.

Восени 1905 р. швидко наростання революційної хвилі в країні вилилося в загальний жовтневий політичний страйк. У дні його найбільшого піднесення самодержавство виступило з маніфестом 17 жовтня.

Більшовики вважали маніфест обманом народних мас і розгорнули величезну роботу по його викриттю. У Луганську, Юзівці, Краматорську, Маріуполі, Макіївці, Слов'янську, на станції Катерининської залізниці відбулися мітинги й демонстрації, на яких робітники вимагали амністії політичним в'язням, скликання установчих зборів. Більшовики закликали до збройного повстання. У цих мітингах і демонстраціях брали участь також селяни. 19—20 жовтня на ст. Слов'янськ робітники й селяни спільно висловлювали своє недовір'я до маніфесту. Коли один з активних членів есерівської організації почав читати маніфест, демонстранти стягли його з трибуни. Маніфест зачитав селянин Попов. Ті, що виступали, викривали брехливу суть цього документа, закликали трудящих готуватися до майбутніх боїв⁴⁷. Для роз'яснення маніфесту в с. Прелесне виїздив робітник ст. Слов'янськ Я. К. Дем'яненко⁴⁸.

⁴⁴ ДнОДА, ф. 11, оп. 1, спр. 466, арк. 168—169.

⁴⁵ Катеринославская губерния. Адрес-календарь на 1895 г., Екатеринослав 1894, стор. 113.

⁴⁶ ДнОДА, ф. 11, оп. 1, спр. 451, арк. 225, 120.

⁴⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 1905 р., спр. 1350, ч. 64, арк. 106—107.

⁴⁸ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. 3, оп. 287 спр. 1260, арк. 1—2.

Зміст маніфесту 17 жовтня обговорювався на зборах у Званівській і Лисичанській волостях Бахмутівського повіту, ряді волостей Старобільського повіту. У цих місцевостях селяни були знайомі з революційною літературою, зокрема з листівками Харківського комітету РСДРП — «Царський маніфест і завдання робітничого класу» та «До селян»⁴⁹, — що змальовували тяжкий стан трудящих, указували, що маніфестом 17 жовтня царський уряд сподівається обманути народ і врятувати диктатуру поміщиків-кріпосників, висували заклики: «Геть Державну думу!», «Геть самодержавство!», «Хай живе збройна боротьба пролетаріату!»⁵⁰

Більшовицька пропаганда серед населення цих повітів мала певні наслідки. У с. Смолянівці Старобільського повіту сходка склала наказ, яким зазначала, що наділи, отримані після реформи, не виправдовують праці селян. До того ж вони оточені з усіх боків землями пана. Оскільки урожаю з наділу на зиму не вистачає, селяни змушені орендувати землю у поміщика й відробляти за неї так само багато, як і за кріпацтва. «Населення, — говорилося в наказі, — змучене непосильними турбуваннями про шматок хліба насущного, наголодувалося. Терпінню ж людському існують межі»⁵¹. Сходка вирішила за оренду землі платити 4—5 крб., на відробітки не ходити, безплатно випасати худобу укупі з панською.

В боротьбі за селянство більшовики використовували Ради робітничих депутатів, а також страйкові й розпорядчі комітети, що виникли за ініціативою робітничих мас у період жовтневого загального політичного страйку й після нього. Ці організації Краматорська, Єнакієвого, Луганська, Алчевська, Таганрога, Горлівки, Авдіївки, Гришина та інших міст вели значну агітацію серед сільського населення. Виконавчий комітет Ради Петровського заводу виконував революційну роботу не тільки в Єнакієвому, а й направляв своїх представників у села Бахмутівського повіту. У грудні 1905 р. група робітників організувала збори в селах Олександрівської й Сергіївської волостей. Металурги Єнакієвого під керівництвом О. Ф. Щербакова на зборах у Оленівці, Михайлівці закликали селян відбирати у поміщиків землю, об'єднуватися з робітниками для спільної боротьби⁵².

Під час грудневого загального політичного страйку 1905 р. робітники Краматорського заводу запрошували на свої мітинги селян або самі ходили до них. Наприклад, 13 грудня після зборів краматорці пішли в с. Білянку, де разом з місцевими жителями, співаючи революційних пісень, рушили до Білянського волосного управління й організували там мітинг. Звідти демонстрація, що на своєму шляху ставала дедалі багатолюднішою, рушила в с. Петрівку, де її зустріли з хлібом-сіллю⁵³.

Наступного дня робітники цього заводу пішли з демонстрацією в Олександрівку. Дорогою завернули в економію Золотарьова й змусили його видати понад 100 крб. для придбання зброї⁵⁴.

Розпорядчий комітет с. Гришина надіслав у сусідні села групу робітників на чолі з Сергієм Морозовим, що прибув із Москви. Робітники провели збори серед селян Новотроїцької, Мар'їнської, Вишневіської та інших волостей. Більшовик Морозов закликав селян

⁴⁹ ЦДІА УРСР, ф. 360, оп. 1, спр. 1137, арк. 30.

⁵⁰ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1955, стор. 294—295.

⁵¹ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 1137, арк. 39.

⁵² ХОДА, ф. 3, оп. 287, спр. 1325, арк. 30.

⁵³ Там же, арк. 22—24.

⁵⁴ Там же, арк. 37—38.

приєднатися до збройної боротьби робітників проти самодержавства, не сплачувати податків, конфіскувати поміщицькі землі⁵⁵.

Страйкові комітети Горлівки, Дебальцевого, Слов'янська, Ясинуватої, Чаплина, Просяної створювали групи залізничників і направляли їх для агітаційної роботи в села. У спеціально виділених поїздах привозили селян на мітинги й відвозили назад⁵⁶.

Керовані більшовиками, Ради, страйкові й розпорядчі комітети Донбасу були засобом зміцнення союзу робітничого класу й селянства. З їх допомогою пролетаріат утверджував себе як керівну силу в загартуванні бойового союзу двох дружніх класів.

Схилити на свій бік селянські маси намагалися й есери. Подекуди вони навіть створювали селянські союзи. Восени 1905 р. в Зуївку приїздив учень Таганрозького технологічного училища С. І. Громов. Агітуючи селян вступати до селянського союзу, він запевняв їх, що маніфест 17 жовтня буде відмінено, а уряд повалено⁵⁷.

Програму селянського союзу пропагували вчителі Авдіївки, Авдотьїного, Гродівки, Григорівки, Красногорівки Бахмутівського повіту⁵⁸. Есери розповсюджували листівки в деяких селах Маріупольського повіту⁵⁹.

З метою зміцнення загальнодемократичного фронту боротьби проти самодержавства більшовики йшли на окремі згоди з есерами. Наприклад, на ст. Гришине більшовики, очолені З. Г. Колосовим, домоглися значного впливу на есерів і спільно з ними створили бойову дружину. Командував нею вчитель Дейнега, керівник місцевої есерівської групи. П. С. Дейнега брав участь у роботі розпорядчого комітету, у озброєнні робітників і селян. Він загинув у бою під Горлівкою.

Восени 1905 р. більш як половину повітів європейської частини Росії охопили селянські заворушення. Виступи донецьких селян відзначалися доброю організованістю й цілеспрямованістю. Від боротьби за зниження орендної плати вони перейшли до розгрому поміщицьких маєтків, до захоплення й розподілу земель. Були намагання вижити поміщиків з села. Прокурор Харківської судової палати доносив міністру юстиції, що тільки восени 1905 р. в 3-ій слідчій дільниці Слов'яносербського повіту виникло понад 10 справ, пов'язаних із розгромом поміщицьких маєтків.

У жовтні 1905 р. було підпалено й розбито поміщицькі маєтки в Петрово-Миколаївці, Верхньо-Оріхові, Пришиб, Успенському та інших селах Слов'яносербського повіту. Сходка в Успенському вирішила вигнати управляючих маєтками Попова й Козловського, землі й майно поміщиків конфіскувати. 24 жовтня делегати від селян прибули до управляючих і вручили їм рішення сходки. Оскільки ті не виконали вимоги, селяни за сигналом церковного колокола зійшлися і пішли громити поміщицькі маєтки. На той же час припадає розгром маєтку Вуїча у с. Пришиб⁶⁰.

У листопаді жителі кількох сіл, розташованих навколо рудника Золоте, під керівництвом робітників почали відбирати землю й громити економію поміщика.

Хвиля селянських виступів широким фронтом прокотилася по Бахмутівському повіту. Селяни Олексіївки, Оленівки, Єлисаветівки, Ісаківки, Михайлівки, Софіївки та інших сіл захоплювали землі, громили

⁵⁵ ЦДІА УРСР, ф. 347, оп. 1, спр. 295, арк. 95—96.

⁵⁶ Партійний архів Донецької області, ф. 7, оп. 3, спр. 41, арк. 39.

⁵⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 124, оп. 44, спр. 1220, арк. 1.

⁵⁸ «Исторический архив», 1955, № 1, стор. 129.

⁵⁹ ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 315, арк. 5.

⁶⁰ ДнОДА, ф. 11, спр. 448, арк. 68.

поміщицькі маєтки. 25 жовтня у с. Михайлівці, де роботу проводили більшовики Єнакієвого, був розгромлений маєток князя Долгорукова. Того ж дня така сама доля спіткала економію Колтуновського. Під керівництвом робітників Краматорська у Білянській волості було розгромлено маєток поміщика Золотарьова.

18—19 листопада селяни слободи Прелесної на сходці вирішили впровадити всіх службовців з маєтку поміщика Бантиша, відібрати й розділити 1030 дес. землі. Наступного дня делегація, що прибула в маєток, зажадала від Бантиша розписки про те, що він добровільно передає селянам цю землю. Переляканий поміщик виконав вимогу, а сам виїхав до Харкова. 23 листопада селяни в присутності управляючого маєтком розділили землю Бантиша. Керував селянським рухом робітник депо ст. Слов'янськ Я. К. Дем'яненко. 9 грудня 1905 р. поліція намагалася заарештувати його. Селяни вчинили збройний опір. Було поранено 11 чол., 1 убито⁶¹.

Збройні сутички між селянами й царськими властями відбувалися і в Старобільському повіті. На початку 1905 р. селяни слободи Боровської склали й затвердили ухвалу про відбирання землі у поміщиків. У багатьох селах повіту вивішувалися об'яви про те, що «земля наша і її не потрібно купувати»⁶². До Боровської волості неодноразово прибували поліція й драгуни. В листопаді 1905 р. під час арешту агітатора М. Н. Позняка селяни виявили збройний опір. На їх окремі постріли з гвинтівок драгуни відкрили вогонь⁶³.

У ході революційної боротьби зростала політична свідомість трудявого народу. У період грудневого загального політичного страйку селяни ряду сіл Донбасу, розташованих навколо заводів, рудників і залізничних станцій, узяли участь у підготовці й проведенні збройного повстання. До бойових дружин Авдіївки, Дебальцевого, Гришина, Єнакієвого, Пологи, Харцизька, Ясинуватої та ін. приєднувалися селяни. «Бюллетень» Катеринославського бойового страйкового комітету зазначав, що по всій лінії Катеринославської залізниці «між робітниками, службовцями й селянами спостерігається тісне єднання»⁶⁴.

15 грудня мешканці сс. Пологи й Федорівка, створивши збройну дружину, з допомогою гришинського розпорядчого комітету, прибули на ст. Пологи, щоб допомогти робітникам у їх опорі козакам⁶⁵. Озброєні жителі близьких до ст. Чорнухине сіл разом з робітниками їздили в Горлівку і брали там участь у бою⁶⁶. Селяни с. Олександрівки Бахмутівського повіту на своїх зборах вирішили підтримати грудневий загальний страйк і взяти активну участь у боротьбі проти самодержавства. Про ці збори згаданий «Бюллетень» писав: «Село Олександрівка у кількості 400 чоловік приєдналося до робітників Юзівки»⁶⁷.

Бували випадки, коли селяни привозили робітникам продукти, домовлялися з ними про взаємну допомогу на випадок нападу військ. Так, Єнакіївська Рада робітничих депутатів заготовила в грудні 1905 р. 50 пудів хліба, 8 пудів сала, 8 пудів ковбаси та інші продукти. Все це було надіслано в Горлівку, де 17 грудня 1905 р. піднялося збройне повстання донецького пролетаріату проти царського самодержавства. Активними учасниками повстання були селяни деяких сіл. Отже у збройній боротьбі міцнів революційний союз робітників і селян.

⁶¹ Революція 1905—1907 гг. на Украине, т. II, ч. 1, К., 1955, стор. 710—711.

⁶² ХОДА, ф. 3, оп. 287, спр. 1144, арк. 7—9.

⁶³ Революція 1905—1907 гг. на Украине, т. II, ч. 1, стор. 710.

⁶⁴ «Бюллетень» Катеринославського боевого стачечного комитета, 17 грудня 1905 р.

⁶⁵ Революція 1905—1907 гг. на Украине, т. II, ч. 1, стор. 666—667.

⁶⁶ Партійний архів Донецької області, ф. 7, зв. 3, спр. 41, арк. 32.

⁶⁷ «Бюллетень»..., 18 грудня 1905 р.

Збройні повстання в Москві, Сибіру, на Донбасі та в інших місцях Росії зазнали поразки, внаслідок чого революційний рух пішов на спад, але зовсім не припинявся: Народні маси відступали з боями.

Отже боротьба селян за землю в 1905 р. стала реальною підтримкою пролетаріату в розв'язанні його основного завдання — поваленні самодержавства. Чим більшим був вплив пролетаріату на селянство, тим цілеспрямованішого характеру набував аграрний рух. У ході цієї боротьби складався й загартовувався бойовий союз робітничого класу з селянством. Однак спільні виступи робітників і селян ще недостатньо були організовані. Відсутність міцних контактів у боротьбі проти самодержавства стала однією з головних причин поразки першої російської революції. Враховуючи досвід цієї революції, більшовики продовжували боротьбу за селянство і домоглися створення в 1917 р. міцного союзу робітничого класу з найбіднішим селянством, що і забезпечило перемогу Великого Жовтня.

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ В РОСІЇ (1905—1914 рр.)

П. І. ВОРОБЕЙ

Історія української преси в період імперіалізму є однією з найменш досліджених проблем дожовтневої української культури. Якщо з історії української журналістики в ХІХ ст. є ряд оригінальних і цікавих праць¹, то у вивченні преси, що виходила українською мовою в Росії у той час, поки що зроблено лише перші кроки. Вперше в радянській науковій літературі дано оцінку і характеристику ряду таких журналів і газет у працях О. К. Бабишкіна².

Протягом 60-х років у радянських наукових дослідженнях все частіше використовувались матеріали видань, що виходили українською мовою в період імперіалізму. В «Українській Радянській Енциклопедії» надруковано довідкові статті про ряд газет і журналів, де «Шершень» названий журналом революційного напрямку; «Рада», «Маяк» «Село», «Нова громада», «Рідний край», «Світло», «Сяйво», «Україна» — органами буржуазно-ліберального напрямку; «Літературно науковий вісник» (1907—1914), «Дзвін», «Українська хата» — буржуазно-націоналістичними виданнями³.

Сатира «Шершня» і періодичних видань «Громадська думка» «Нова громада», «Рідний край», «Рада» та інших у 1905—1907 рр висвітлена у монографії М. Л. Гончарука⁴.

Інформацію газет і журналів, що виходили українською мовою в Росії у період імперіалізму, використано у праці Н. Л. Калениченка⁵

¹ П. М. Федченко. Матеріали з історії української журналістики, вип. 1 К., 1959; О. І. Дей. Українська революційно-демократична журналістика, К., 1959 тощо.

² О. К. Бабишкін. Сатиричний журнал «Шершень». — «Радянське літературознавство», 1959, № 4, стор. 82—90; його ж. Боротьба за реалізм в українській літературі кінця ХІХ — початку ХХ ст., К., 1961.

³ УРЕ, т. 4, 8—10, 12—16.

⁴ М. Л. Гончарук. Українська сатира періоду революції 1905—1907 років К., 1966.

⁵ Н. Л. Калениченко. Українська проза початку ХХ ст., К., 1964.

де є спеціальний розділ «Українська преса кінця XIX — початку XX ст.» Автор здійснила першу спробу визначити літературні течії і напрямки, що групувались навколо тих чи інших періодичних видань, дала їм відповідну характеристику й оцінку.

Проте плідна і цікава робота, проведена по вивченню преси українською мовою, є лише початком ґрунтовного дослідження цієї проблеми в цілому. В даній статті зосереджено увагу на загальній характеристиці газет і журналів, що виходили українською мовою протягом 1905—1914 рр.

Українська преса цього періоду досить яскраво відображає гостру ідейну боротьбу в суспільно-політичному русі й культурному житті таких напрямків: пролетарського, революційно-демократичного і буржуазно-ліберального, націоналістичного.

Сам факт виходу видань українською мовою у 1905 р. відбивав усю складність обстановки в країні. Перша російська революція 1905—1907 рр., давши могутній поштовх національно-визвольному рухові на Україні, привела до ослаблення царської цензури і тим самим обумовила виникнення преси на рідній мові.

Перша газета під назвою «Хлібороб» вийшла 12 листопада 1905 р. в Лубнах самочинно, ще до появи тимчасових правил про пресу (24 листопада 1905 р.). Ліберальні видавці і редактори газети (М. Шемет та інші) прагнули надати їй поміркованого тону, закликали до примирення й об'єднання всіх українців, єдності всіх «хліборобів» і т. д. Проте в номери «Хлібороба» проникли думки, в яких висловлювалися співчуття і підтримка визвольній боротьбі проти царизму, відзначалась необхідність вирішення аграрного питання в інтересах селянства тощо. Вихід цієї газети і прояв на її сторінках демократичних тенденцій свідчили про вплив на ліберальну газету революційного піднесення в країні. І тому не дивно, що вже на п'ятому номері газета була заборонена.

24 грудня 1905 р. в Полтаві вийшло друге періодичне видання українською мовою — щотижневик «Рідний край», уже перший номер якого (редактори М. Дмитрієв і Г. Коваленко, видавець Г. Маркевич) свідчив, що в журналі зустрілись дві протилежні думки, два прагнення, дві протилежні течії суспільно-політичного руху — революційно-демократична і буржуазно-ліберальна. Відкривався номер віршем П. Мирного «До сучасної музи». В редакційній статті говорилося про те, що багато людей загинуло в боротьбі за вільність народу нашого, за наше рідне слово, осміяне, вигнане з школи, з суду, що старий державний лад, який тяжким каменем давив усі народи Росії, усе більше розвалювався, а новий лад не наставав. Стаття закликала прокидатися всіх, хто живий, у кого серце б'ється, вставати, бо вже сходить сонце правди і волі, тисячі і мільйони людей уже встали боротися за вільність, і вже не оживе розвалений лад, не встане деспотизм. А сторінкою далі вже зовсім інші слова, інший тон, інші думки.

Такі протилежні думки і положення містилися майже в кожному номері. Журнал був буржуазно-ліберального напрямку, але зовсім відгородити його від революційно-демократичних тенденцій, від участі у ньому революційних демократів, від впливу революції 1905 р. буржуазні діячі виявилися безсилні.

Найбільшого розмаху українська преса досягла у 1906 р., протягом якого в різний час у Києві видавалися газети «Боротьба», «Громадська думка», «Рада», журнали «Нова громада», «Українське бджільництво», «Шершень». У Харкові виходили газета «Слобожанщина», журнали «Порада» і «Розсвіт»; Катеринославі — газети «Запоріжжя» і «Добра порада»; Одесі — газети «Вісті» і «Народна справа»;

Полтаві — журнал «Рідний край»; Могильові-Подільському — газети «Світова зірниця»; Хотині — журнал «Хата». Всього того року на Придніпрянській Україні друкувалося українською мовою 16 газет і журналів різних напрямків.

Через систематичні гоніння і переслідування царизмом української преси нині важко зробити облік усіх газет і журналів, що видавалися на Україні під час першої російської буржуазно-демократичної революції. Значна кількість їх, що мала з'явитись, або зовсім не були видруковані, або вийшли в світ мізерним тиражем. Чимало періодики загубилося в ході бурхливих історичних подій наступних десятиріч.

Про те, в яких важких умовах народжувалась українська преса свідчить той факт, що з 34 періодичних видань, запланованих різними організаціями, групами діячів або окремими особами на 1905—1906 рр до серпня 1906 р. вийшло тільки 9⁶. Протягом другої половини 1906 р. можливості для виходу в світ газет і журналів українською мовою значно зменшилися. В 1907 р. нових періодичних видань з'явилося дуже мало і тільки в Києві вийшли: газета «Слово», журнали «Літературно-науковий вісник», «Рідний край» і «Україна».

Важливу роль у розвитку преси, як і в цілому української прогресивної культури, відіграла підтримка передових кіл російської інтелігенції. В роки першої буржуазно-демократичної революції Петербург і Москва стали центрами активного співробітництва прогресивних сил обох народів. Тут створювались українські товариства, клуби і видавництва, виходили українські книги, існували студентські громади. На початку 1907 р. у Петербурзі вийшло перше в Росії повне видання шевченківського «Кобзаря». За активною підтримкою прогресивних кіл російської інтелігенції в Петербурзькому і Московському університетах, на жіночих Бестужевських курсах, де вчилось чимало молоді з України, читалась рідна мова і література. Тоді ж, уперше після журналу «Основа» (1861—1862 рр.) в Росії з'явилась преса українською мовою. 1906 р. в Петербурзі виходили журнал «Вільна Україна», газети «Наша думка», «Рідна справа», «Вісті з Думи», а у Москві — «Зоря», перший в Росії ілюстрований український журнал, у художньому оформленні якого брали участь Рєпін, Васильківський, Пимоненко, Маковський та інші. Всі ці факти були свідченням зростання культурних зв'язків російського і українського народів.

Таким чином, протягом 1905—1907 рр. у Росії українською мовою видавалося 25 газет і журналів, з них на Україні — 21.

Великі труднощі постають перед дослідником при визначенні політичного обличчя газет і журналів, де друкувались твори революціонерів-демократів і буржуазних лібералів, а іноді і явних реакціонерів. Фінансуючи більшість періодичних видань, буржуазно-поміщицькі ліберали намагались зробити їх провідниками і центрами своєї пропаганди і поглядів. Це відбивалось на політичному напрямку періодики. Крім того, на політичну тенденцію в тяжких умовах цензури і репресій впливала часта зміна видавців, редакторів і працівників редакцій.

Велике значення для проникнення в українську періодичну пресу революційних і демократичних тенденцій, для активізації її прогресивної ролі в суспільно-політичному житті мала участь у її виданні таких революціонерів-демократів, як І. Франко, Л. Українка, М. Коцюбинський, П. Мирний, В. Стефаник, а також багатьох демо-

⁶ «Український вестник», 1906, № 13, стор. 921.

кратичних діячів. Напружена ідейна боротьба між демократичним і ліберальним напрямками, зіткнення революційних і поміркованих поглядів на суспільне життя, інтернаціоналізму та буржуазного націоналізму було характерним для більшості газет і журналів вказаного періоду, що виходили українською мовою.

Послідовного революційного марксистського періодичного видання українською мовою в той час не було. Першим українським журналом революційного спрямування зарекомендував себе «Шершень», пізніше — газета «Боротьба» (Київ) і журнал «Вільна Україна» (Петербург), що виступали з гострою критикою українських буржуазних партій та організацій, лібералізму і шовінізму, рішуче підтримували революційну боротьбу пролетаріату. Незважаючи на короткочасність існування, 1906 р. «Вільної України» вийшло 6 номерів; газета «Боротьба» була дозволена 3 травня 1906 р., а вже 7 червня того ж року заборонена⁷. Поява цих трьох видань була найвизначнішою подією в історії дожовтневої преси українською мовою.

Перша легальна більшовицька газета на Україні «Работник» назвала газету «Боротьба» соціалістичною⁸. Зміст більшості статей журналу «Вільна Україна» мав революційно-демократичний характер. Він порушував різні питання класової боротьби трудящих, викривав українських буржуазних лібералів, зокрема показав немінучість краху їх планів щодо створення своєї парламентської фракції в Думі. «Вільна Україна» писала про строкатий партійний і соціальний склад української громади, куди залучалися діячі різних класів, політичних партій і програм і де можна було зустріти і панів і підпанків, і заможних, і трудящих селян. Звичайно, така мішана громада не могла виробити спільну тактику і програму дій. Всі спроби буржуазних лібералів відірвати українських депутатів-селян від аграрної програми трудовиків закінчувались крахом⁹. Правда, серед редакторів і співробітників журналу було немало діячів з політично розпливчастими й дрібнобуржуазними тенденціями. Це, зрештою, відбилося і на його сторінках. Але революційно-демократичний напрямок брав у журналі верх. Постійними співробітниками «Вільної України» були Л. Українка, М. Коцюбинський, В. Стефаник та інші.

Демократичним змістом відзначалося і чимало статей та кореспонденцій таких ліберально-народницьких газет, як «Громадська думка» і «Рідна справа — Вісті з Думи». Багато матеріалів, опублікованих газетою «Рада» (редактор Б. Грінченко), спершу також мали демократичний характер. Але, коли наприкінці 1906 р. ряд працівників редакції зазнав репресій, і видання «Ради» перейшло до рук ліберального поміщика Є. Чикаленка, в ній посилювалися націоналістичні тенденції, а буржуазно-ліберальна лінія стала переважаючою. У виданні газети «Громадська думка» (редактор Б. Грінченко) брали участь майже всі відомі революційні та демократичні діячі України. Перший номер її вийшов 31 грудня 1905 р. На сторінках газети висловлювалась віра у крах самодержавного ладу в Росії і немінучість перемоги «молодого, свіжого над старим і півмертвим» (№ 13), викривалась реакційна політика царизму, його звірства щодо революційних селян (№ 14) тощо. Лише за перші три місяці існування проти газети було порушено понад десять судових справ. З 25 січня до 3 лютого за наказом місцевих властей орган не видавався, а згодом ряд працівників «Громадської думки» було заарештовано. 18 серпня 1906 р. газета припинила своє існування (вийшло всього 190 номерів).

⁷ ЦДІА СРСР у м. Ленінграді, ф. 776, оп. 16, спр. 442, арк. 1, 5.

⁸ «Работник», № 1, 8 червня 1906 р.

⁹ «Вільна Україна», 1906, № 5—6, стор. 131—135.

Як показує зміст більшості статей газети «Рідна справа — Вісті з Думи», що виходила з 12 квітня до 6 червня 1907 р. (редактор С. Нечитайло), буржуазним лібералам-націоналістам не вдалося перетворити її в орган своєї пропаганди. На її зміст впливали селяни-депутати, а основним напрямком була боротьба за землю в душі програми трудовиків.

Демократичні виступи мали місце і на сторінках таких буржуазно-ліберальних газет та журналів, як «Запоріжжя», «Рідний край», «Нова громада». «Літературно-науковий вісник», «Народна справа», «Добра порада», «Слово» та ін. Водночас у цих виданнях часто проявлялись і націоналістичні тенденції, національна обмеженість, прагнення обійти гострі соціальні проблеми. Але найбільш помітні реакційні, буржуазно-націоналістичні концепції у таких буржуазно-ліберальних газетах, як «Вісті», «Слобожанщина» і поміщицько-ліберальних «Світова зірниця», «Українське бджільництво», які становили праве крило української преси. Журнал «Рідний край», відзначаючи, що «гурток поміщиків починає видавати «Світову зірницю», іронічно зауважував: «Цікаво побачити сю панську газету для «хлопів»¹⁰.

Буржуазно-поміщицька інтелігенція своєю угодовською політикою, тенденційно-націоналістичною пропагандою й антиреволюційними діями завдала багато шкоди прогресивному розвитку української преси. Немало труднощів і перешкод на цьому шляху вчинили лібералізм, ідейні хитання, політична розпливчастість української прогресивної інтелігенції, відхід від демократизму значної її частини в період спаду революції. Незважаючи на всі ці обставини, а також часті штрафи, конфіскації номерів, незначні тиражі, переслідування й арешти видавців, редакторів і співробітників, більшість газет і журналів, що виходила українською мовою, зберегла у важкі часи спаду революційної хвилі прогресивний характер і відіграла важливу позитивну роль у культурному житті, розгортанні суспільно-політичного руху, у політичному і національному пробудженні трудящих мас України.

В роки реакції, що настали після поразки революції, жорстокі систематичні гоніння і репресії проти української преси фактично привели її до розгрому. З 25 газет і журналів залишилось тільки 5. Особливо войовниче допомагали душити прогресивну українську пресу чорносотенні і клерикальні видання, що виходили на Україні: «Киевлянин», «Вече», «Подольянин», «Жизнь Вольни», «Почаевские известия», «Україна». Запеклий реакціонер київський цензор С. Щоголев пояснював, що «Раді» вдалось протриматись протягом періоду реакції завдяки вмільм пристосуванням і лавіруванням між соціал-демократами і лівими кадетами¹¹.

Правда, завдяки демократичним діям у буржуазно-ліберальних газетах «Рада» і «Слово» можна було зустріти виступи проти чорносотенства, і навіть обережну критику великодержавної політики царизму, фіксування ряду прогресивно-демократичних явищ і фактів суспільно-політичного руху, особливо з національного питання.

Зовсім осторонь від питань суспільно-політичного життя стояли поміщицькі часописи «Світова зірниця» і «Українське бджільництво». Тому не дивно, що хоч вони і писали про село протягом 1907—1909 рр. проте не надрукували жодної кореспонденції про тяжке життя українського селянства.

¹⁰ «Рідний край», 1906, № 6, стор. 9.

¹¹ С. Н. Щеголев. Украинское движение как современный этап южного русского сепаратизма, К., 1912, стор. 174.

У 1908—1909 рр. у Києві з'явилися нові журнали «Рідний край» із щомісячним додатком «Молода Україна», «Літературно-науковий вісник» (до 1908 р. виходив у Львові), «Українська хата» та газета «Село», що замінила «Слово». Проте всі вони були буржуазно-ліберальними, ворожими революційному руху. Так, раніше демократичний «Літературно-науковий вісник» фактично перейшов на буржуазно-націоналістичні позиції. Значно розтратив і розгубив прогресивні традиції свого полтавського попередника журнал «Рідний край». Часопис «Українська хата» був рупором українського буржуазного націоналізму і рішуче виступав проти революційного руху, проповідував класовий мир серед українців, ідеї національної винятковості та відособленості українців і т. п.¹²

Революційне піднесення в Росії у 1910—1914 рр. дало новий поштовх прогресивному розвитку української преси. Протягом цих років на Україні стали виходити газети «Засів», «Згода», «Маяк», журнали «Дзвін», «Дніпрові хвилі», «Записки українського наукового товариства», «Наша кооперація», «Світло», «Сніп», «Сяйво», «Українська думка». Друкувався ще російською й українською мовами часопис «Комашня-Муравейник». У Москві виходив сільськогосподарський журнал «Тепла роса», у Читі — газета «Думи» (з 1910 р. російською, українською і монгольською мовами). Зокрема, на цей останній факт звернув увагу В. І. Ленін¹³.

Таким чином, протягом 1908—1914 рр. українською мовою виходило в різний час 24 газети і журнали. Вони були більш помірковані і ліберальні, ніж видання періоду першої російської революції.

Найближче до демократичних традицій прогресивної української преси 1905—1907 рр. стояла дрібнобуржуазна щотижнева газета «Маяк» (1912—1914 рр., Київ), яка на своїх сторінках писала про тяжке становище трудящих мас, засуджувала реакційну політику самодержавства, висловлювала співчуття до визвольної боротьби трудящих, відгукувалась на всі важливі тогочасні політичні події. Так, вона позитивно оцінила промову більшовика, депутата IV Державної думи Г. І. Петровського з національного питання і різко критикувала петербурзьку буржуазну пресу, що замовчувала цю промову¹⁴. Водночас буржуазно-ліберальний журнал «Дніпрові хвилі» зводив наклепи на виступи і діяльність Г. І. Петровського з цього питання¹⁵, у зв'язку з чим останній опублікував у «Правді» протест проти наклепницьких вигадок і викрив провокаційний характер виступу цього органу¹⁶. Неодноразово газета «Маяк» зазнавала репресій, зокрема, була оштрафована за статтю про життя робітників¹⁷.

Більшість видань цього періоду в буржуазно-ліберальному дусі висвітлювала події на Україні і поза її межами («Село», «Засів», «Рада», «Рідний край», «Світло», «Сяйво», «Наша кооперація», «Рілля» та ін.). Відзначаючи негативні риси буржуазно-ліберальної української преси, особливо шкідливість буржуазно-націоналістичної пропаганди, не можна, однак, не брати до уваги й те позитивне, що вона давала. Це, наприклад, виступи на захист української мови, публікації цінних матеріалів про культурне і громадське життя, участь у збиранні коштів на пам'ятник Т. Г. Шевченку в Києві, систематична публікація творів великого поста та цінних матеріалів про нього, боротьба

¹² «Українська хата», 1909, № 7—8, стор. 383—390.

¹³ Ленинский сборник, XXX, М., 1937, стор. 18.

¹⁴ «Маяк», 1913, № 21, стор. 2.

¹⁵ «Дніпрові хвилі», 1913, № 6, стор. 34.

¹⁶ «Правда», 10 березня 1913.

¹⁷ «Северная Правда», 6 вересня 1913 р.

за широке відзначення його пам'яті — все це заслуговує схвальної оцінки і пошани до невтомних трудівників української преси. Основна роль у всіх прогресивних починаннях останньої належить передусім революційним і демократичним діячам.

На сторінках таких українських газет і журналів, як «Маяк», «Світло», «Сяйво», «Рідний край», «Молода Україна», «Рада», «Дзвін», «Літературно-науковий вісник», «Скло», «Засів» тощо публікувала свої перші твори літературна молодь, у майбутньому радянські письменники М. Годованець, Я. Мамонтов, М. Рильський, О. Слісаренко, П. Тичина, В. Чумак та інші. Заслуговує на увагу також публікація різних матеріалів з історії, мистецтва, етнографії, фольклористики рідного краю.

Особливо важливу роль у розвитку української прогресивної дожовтневої преси відіграли журнали «Світло», «Сяйво», «Молода Україна».

«Світло» (1910—1914 рр.) був першим і на той час єдиним на Східній Україні педагогічним журналом, що друкував матеріали про шкільне, позашкільне і сімейне виховання, стан розвитку української культури та науки. Його редактором-видавцем був колишній видавець «Шершня» В. Лозинський. Ряд питань виховання дітей, розвитку освіти порушив перший український журнал для дітей, щомісячний додаток до «Рідного краю» (редактор-видавець О. Пчілка) «Молода Україна» (1908—1914). У ньому друкувалися твори Х. Алчевської, С. Васильченка, Л. Українки, О. Олеса, М. Рильського та інших, переклади кращих творів для дітей з російської та іноземної літератур. 1913 р. вийшов у світ перший український мистецький журнал «Сяйво», де також вміщувались літературні твори, матеріали про народне мистецтво, цікавий фольклористичний і етнографічний матеріал.

На правому крилі буржуазно-ліберальної преси були газети і журнали «Дніпрові хвилі», «Наша кооперація», «Рілля», «Сніп», «Українська хата», поміщицька «Світова зірниця». «Рілля» й «Наша кооперація» називали себе часописами «для селян». Але тяжке становище українського трудового селянства і тим більше гостра класова боротьба на селі не висвітлювались на її сторінках. Рідко відгукувались ці періодичні видання і на інші важливі питання суспільно-політичного життя. Певний інтерес викликає лише наукова сільськогосподарська інформація та дані про розвиток кооперативного руху на Україні, що систематично вміщувались у «Нашій кооперації», «Ріллі» і «Світовій зірниці».

На сторінках періодичних видань «Українська хата» і «Сніп» (орган української буржуазної партії «поступовців») проповідувались класовий мир серед українців, ідеї про їх національну відокремленість, вороже ставлення до революційно-визвольного руху трудящих мас. Навіть буржуазно-ліберальний журнал «Украинская жизнь» писав, що щотижневик «Сніп» на перше місце висуває національне, відкидаючи інші економічні, соціальні та політичні питання¹⁸. Буржуазно-націоналістичний напрямок «Снопа», «Української хати» і деяких інших видань завдав значної шкоди розвитку прогресивно-демократичних традицій української преси, сприяв активізації і пропаганді українського буржуазного націоналізму, перешкодив міжнародному згуртуванню трудящих різних національностей.

Таким чином, у період 1908—1914 рр. зменшилась кількість прогресивних газет і журналів, які виходили українською мовою, а ряд попередніх видань в умовах реакції («Рада», «Літературно-науковий

¹⁸ «Украинская жизнь», 1912, № 6, стор. 98—99.

вісник» та ін.) поправляшали. З'явилися видання, які відігравали реакційну роль у суспільно-політичному і культурному житті України («Сніп», «Українська хата» та деякі ін.), посилились буржуазно-націоналістичні тенденції в ряді буржуазно-ліберальних часописів. Проте деякі газети та журнали («Маяк», «Світло», «Сяйво» та ін.) мали сильні демократичні тенденції. Оцінюючи українську пресу 1908—1914 рр., у цілому, слід відзначити, що вона відіграла прогресивну роль у суспільно-політичному і культурному житті України.

На початку першої світової імперіалістичної війни видання всіх газет і журналів українською мовою було заборонено. Пожвавлення революційного руху з весни 1915 р. і назрівання, особливо у 1916 р., революційної ситуації в Росії активізувало боротьбу за відновлення закритих газет і журналів. 10 березня 1915 р. київські власті дозволили вихід журналу «Рідний край» і додатку до нього «Молода Україна». У Києві російською і українською мовами вийшов у світ ілюстрований кооперативний часопис «Наш журнал»¹⁹, у березні 1915 р. в Одесі — щомісячник «Основа». 2 жовтня 1915 р. головне управління в справах друку дозволило видавати у Москві журнал «Українська думка», а згодом «Промінь»²⁰. 23 жовтня 1915 р. харківський губернатор дав дозвіл на друкування щотижневої газети «Гасло»²¹. У Катеринославі стали виходити журнали «Час» і «Степ». Всього протягом 1915—1916 рр. на Україні відомо 5 періодичних видань українською мовою²². Всі вони були ліберальними. Правда, ліві українські соціал-демократи за участю більшовиків зробили спробу заснувати легальну революційну газету на українській мові. 26 серпня 1915 р. харківський губернатор погодився на друкування у Харкові щотижневика «Слово». Однак 21 вересня 1915 р. підготовлений перший номер газети був конфіскований, і газета не побачила світу²³.

Отже, протягом 1905—1916 рр. у Росії українською мовою виходило 55 газет і журналів, з них 49 на Україні. В умовах жорстоких царських репресій і переслідувань переважна більшість їх проіснувала недовго і була буржуазно-ліберального напрямку. Однак під впливом боротьби трудящих мас, революційної преси, активної участі в їх виданні революційних і демократичних діячів значна частина газет і журналів, що виходила українською мовою, зайняла прогресивні позиції в суспільно-політичному і культурному житті України. Певною мірою вони відображали боротьбу трудящих за соціальне і національне визволення, сприяли політичному пробудженню нових визвольних сил українського народу.

Прогресивні видання виступали проти чорносотенної та реакційної буржуазно-націоналістичної преси. Були випадки, коли деякі з них втрачали свої прогресивні позиції, піддавались впливу буржуазного націоналізму. Перед вели газети і журнали «Шершень», «Боротьба», «Вільна Україна», харківське «Слово».

В розвитку дожовтневої української преси яскраво проявилась боротьба основних течій суспільно-політичного руху — пролетарської, революційно-демократичної і буржуазно-ліберальної, націоналістич-

¹⁹ ЦДА СРСР у м. Ленінграді, ф. 776, оп. 16, ч. 1, 1230, арк. 12; оп. 17, спр. 157, арк. 1; «Украинская жизнь», 1915, № 3—4, стор. 144.

²⁰ Там же, спр. 298, арк. 1, 7; «Украинская жизнь», 1916, № 9, стор. 65.

²¹ Харківський обласний державний архів, ф. 3, оп. 285, спр. 516, арк. 6.

²² «Украинская жизнь», 1916, № 2, стор. 122; № 6, стор. 70; 1917, № 3—6, стор. 45.

²³ ЦДА СРСР, ф. 102, оп. 102, арк. 231, прод. арк. 247; Харківський обласний державний архів, ф. 3, оп. 285, спр. 517, арк. 2; «Истощень революции», 1923, № 5,

ної. У тяжкі роки царського свавілля закладались прогресивно-демократичні традиції, які набагато примножила і розширила радянська преса. Все цінне, прогресивне у дожовтневій пресі стало надбанням українського народу, якому Великий Жовтень відкрив світлий шлях до комунізму.

СІОНІЗМ НА СЛУЖБІ ІМПЕРІАЛІЗМУ

Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН

У документах XXIV з'їзду КПРС акцентується увага на важливості й необхідності посилення боротьби проти ідеології антикомунізму, спираючись на яку імперіалістична реакція переслідує й цькує все передове, революційне, намагається розколоти лави трудящих паралізувати волю пролетарів до боротьби за світле майбутнє. Під чорним прапором антикомунізму виступають і сіоністські організації, які, виражаючи інтереси найреакційніших сил імперіалізму, взяли на озброєння фашистські методи боротьби проти сил миру, демократії й соціалізму.

Сіонізм виник наприкінці минулого століття як ідеологія реакційної єврейської буржуазії. Його кредо сформульовано у книзі австрійського журналіста Теодора Герцля «Єврейська держава», для написання якої автор досить сумлінно використав ідейки реакційних філософів Ніцше і Шпенглера, творця еugenіки Френсіса Гальтана, родоначальника расизму Гобіно, мальтузіанців, соціал-дарвіністів, клерикалів. У книзі з особливою заповзятливістю описано два міфи біблейського іудаїзму — «богообраність євреїв» і «пришестя месії».

Тоді в багатьох країнах уже поширювався марксизм. Але Герцль не сприйняв ідей про соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату, єднання трудящих мас усіх національностей у боротьбі з експлуататорами. Сіоністські ідеологи відкинули і марксистські ідеї розв'язання єврейського питання. К. Маркс вважав, що євреї — невід'ємна частина існуючого суспільства, а тому як і всі народи вони можуть претендувати на загальнолюдські права. Трудящі євреї, в якій би країні не жили, повинні брати активну участь у боротьбі проти експлуататорів усіх національностей, у тому числі і єврейських, за соціальне й національне визволення¹.

Т. Герцль на основі уявної «расової й культурної» переваги євреїв над іншими народами висунув ідею про їх об'єднання за расовою ознакою незалежно від місця проживання. Водночас він доводив необхідність ізолювати євреїв від участі в робітничому русі тих країн, де вони проживали, протиставивши їх інтереси інтересам трудящих інших національностей. Автор книги також пропонував створити на території Палестини, що розташована на перехресті стратегічно важливих світових шляхів, «єврейське національне вогнище», «державу євреїв біля гори Сіон» (звідси й назва течії «сіонізм»), яка мала бути «форпостом культури проти варварства».

Т. Герцль і його послідовники з відверто расистських позицій розглядають арабські й африканські народи, вважають їх неповноцінними расами, неспроможними забезпечити прогресивний розвиток суспільства. А тому, мовляв, євреї покликані зайняти панівне становище не тільки на півночі, а й у всій Африці.

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 361, 369—370, 377.

В. І. Ленін відстоював братерську єдність усіх людей праці в боротьбі проти капіталу. Ще 1903 р., коли сіонізм тільки вийшов на суспільно-політичну арену, Володимир Ілліч у статті «Становище Бунду в партії» гостро критикував ідеологічні міфи сіонізму й, зокрема, його концепцію «всесвітньої єврейської нації». Ця сіоністська ідея, писав вождь, зовсім хибна і реакційна по суті, вона «...реакційна щодо свого політичного значення, [...] суперечить інтересам єврейського пролетаріату...»². Ця ленінська оцінка знаходить підтвердження й у діяльності сіоністських організацій в сучасних умовах.

Лідери міжнародного сіонізму твердять, нібито їх ідеологія зобула підтримку всіх євреїв. Але дані, які вони наводять про склад своїх організацій у різних країнах, спростовують це. Наприклад, у США членами сіоністських організацій є лише 12% усього єврейського населення, а в Англії, Франції, Голандії — лише по 9%. Це здебільшого мільярдери, мільйонери, великі підприємці, торговці, духовенство. Отже, сіонізм є ідеологією й практикою великої єврейської буржуазії. Характерна його ознака — тісний зв'язок з фінансовою олігархією та державно-монополістичним капіталом. Внаслідок цього він виступає запеклим захисником капіталістичного ладу, диктатури імперіалістичних монополій, за вказівкою фінансової олігархії сприяє відродженню фашистських режимів.

Нині центр міжнародного сіонізму знаходиться у Сполучених Штатах Америки, які є оплотом міжнародної реакції. Саме у США міжнародні сіоністські організації — Всесвітній сіоністський конгрес (ВСО), Всесвітній єврейський конгрес «Бнай Брит» («Єврейське братерство»), Всесвітня сіоністська організація жінок, «Джойнт» («Об'єднаний комітет американських євреїв») — заснували свої штаб-квартири.

Справами ВСО (його відділення діють у 60 країнах світу) керує Всесвітня сіоністська рада, членами якої є найбільші банкіри й промисловці єврейського походження (близько 100 осіб), переважно з США. На щорічних своїх засіданнях вони розв'язують поточні справи сіоністського руху та визначають його політичний курс. Ухвалені рішення доводяться до відома керівників відділень у інших країнах спеціальними циркулярами. В одному з них (за серпень 1970 р.) сказано: «Основне завдання сіоністської організації США — подання допомоги Ізраїлю. Для цього організація встановлює контакти з відомими особами, які допомагають нам підтримувати постійні зв'язки з американськими лідерами: політиками, дипломатами, військовими, фінансистами. Таким чином, ми встановили контакти з держдепартаментом. Наш військовий комітет добирає разом з Пентагоном військових, які надсилаються до Ізраїлю. Наша організація відіграла вирішальну роль у прийнятті урядом США рішення про дозвіл американським громадянам служити в ізраїльській армії. Уряд США погодився передати нашому військовому комітету списки звільнених від служби американських солдатів, що полегшило нам мобілізацію молодих євреїв для відправлення їх на службу до ізраїльської армії. На сьогоднішній день їх число досягло 25 000 чоловік. Нам потрібні насамперед льотчики, а також воєнні спеціалісти, які готові воювати на нашому боці з переконань чи — назвемо речі своїми іменами — у якості найманців за високу оплату»³. Тут же вказується на необхідність вести мерзенну пропаганду й розгнуждану брехню проти Радянського Союзу, усіх соціалістичних країн, міжнародного комуністичного і робітничого руху.

У циркулярі так званої «Ліги захисту євреїв» (кінець 1970 р.) до

² В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 77—78.

³ «Проблеми мира и социализма», 1971, № 5, стор. 80.

лідерів студентського комітету англійських сіоністів підкреслювалася нагальна потреба посилювати антирадянську кампанію, застосовуючи «тактику штурмовиків». Тут же говориться про необхідність вести боротьбу з прогресивними діячами Великобританії, які не підтримують сіоністських молодчиків. «Членів парламенту єврейської національності, які не виступають з питань, що нас цікавлять, треба публічно ставити у незручне становище. Це ж стосується артистів, письменників, імпресаріо, які підтримують зв'язки з Радянським Союзом. Можуть бути використані сидячі страйки, освистування, вимазування фарбою дверей. Усі ділові, культурні й політичні контакти британських євреїв з СРСР повинні бути утруднені. Якщо, наприклад, та чи інша фірма погоджується укласти угоду на постачання устаткування до Радянського Союзу, то перед будинком директора необхідно організувати сидячий страйк»⁴. В іншому циркулярі пропонується проникнути у Товариство англо-радянської дружби «зсередики», організувати провокації проти радянських установ⁵.

Усе це було узагальнено й зафіксовано у рішеннях міжнародної сіоністської конференції (відбулася у Брюсселі 23—25 лютого 1971 р.), тон якій задали лідери американських сіоністів. Вони нав'язали їй порядок денний: організація й фінансування антирадянських дій під лозунгом «звільнення радянських євреїв». Міжнародний сіоністський рух на сучасному етапі покликаний вирішувати два питання: сприяти Ізраїлю здійснювати реакційну внутрішню й зовнішню політику та посилити боротьбу проти Радянського Союзу і соціалістичних країн. Це по суті політичний курс усіх загонів антикомунізму, які відбивають інтереси міжнародного, особливо американського, імперіалізму.

Правлячим колам буржуазного Ізраїлю сіоністи подають фінансову, економічну, воєнну допомогу. Вони періодично організовують збір коштів серед населення єврейської національності в різних країнах світу. Але основним джерелом матеріальної допомоги є надходження від урядів імперіалістичних країн, насамперед США. Протягом 1949—1970 рр. загальна сума всіх позик і кредитів, наданих Ізраїлю урядами США, ФРН та інших імперіалістичних країн, становить майже 15 млрд. доларів — майже 6 річних державних бюджетів Ізраїлю⁶. Все це переконливо свідчить, що країна існує не за рахунок власної економіки, а завдяки різнобічній допомозі агресивних імперіалістичних кіл Заходу, передусім США. І не дивно, що ізраїльські правителі, як і передбачали лідери міжнародного сіонізму, стали виконавцями волі імперіалізму. Це підтверджують події на Близькому Сході.

З перших років існування Ізраїлю його керівники, керуючись сіоністською ідеологією, відверто виступили проти справедливої національно-визвольної боротьби арабських народів, зокрема вороже поставилися до перемоги в 1952 р. революції в Єгипті та створення прогресивних урядів у ряді інших арабських країн. Щоб завдати удару національно-визвольному рухові, перешкодити соціальному прогресу в країнах Близького Сходу, імперіалісти використали Ізраїль як знаряддя агресії, яку ідеологи антикомунізму, в тому числі сіоністи, зображують наслідком національної ворожнечі.

Насправді ж причини інші. Одна з них полягає в тому, що американський імперіалізм приваблює близькосхідна нафта. Формально

⁴ «Литературная газета», 19 травня 1971 р.

⁵ Там же.

⁶ Підраховано за даними збірника: Сионизм — отравленное оружие империализма, М., 1970, стор. 25—35 і «За рубежом», 1971, № 9, стор. 8—11.

імпорт нафти з арабських країн покриває лише 3% внутрішніх потреб США. Але за його рахунок забезпечується 60—90% паливних і енергетичних потреб союзників США — Англії, Японії та ін. Арабську нафту споживають усі заморські військові бази США, а також американські й сайгонські маріонеткові армії, що ведуть брудну війну проти народів Індокитаю⁷.

Таким чином, експансіоністські устремління ізраїльських правлячих кіл відповідають передусім стратегічним цілям американського імперіалізму на Близькому Сході. «Боротьба Ізраїлю, — відверто заявив депутат кнесету Ш. Абрамов, — ведеться... на захист життєвих інтересів Заходу... Перебування ізраїльських солдатів у районі Суецького каналу позбавляє США необхідності посилати свої війська у цей район»⁸.

Водночас тель-авівські правителі домагаються здійснення однієї з найреакційніших догм міжнародного сіонізму — створити «Великий Ізраїль» у межах «від Нілу до Євфрату». Уже нині на картах Ізраїлю до складу держави включено Синайський півострів, сектор Гази, Західну Йорданію. На цих арабських територіях з 1967 р. незаконно й по-варварськи господарюють не тільки окупаційні власті, а й ізраїльські поселенці.

Багатий на нафту Синайський півострів має для економіки Ізраїлю першорядне значення. Для експлуатації й розграбування нафтових багатств, які належать ОАР, на півдні Сіная (побережжя Суецької затоки) вже діє ізраїльська нафтова компанія. Прагнення поживитися єгипетською нафтою повністю пояснює, за словами французького журналіста Ж. Менана, глухоту Ізраїлю до всіх пропозицій з боку Єгипту про врегулювання конфлікту. З Сінаєм пов'язані й наміри правителів Тель-Авіва перетворити Ізраїль у «атомну державу», використавши пустинний півострів під полігон для випробувань ядерної зброї, робота над створенням якої ведеться швидкими темпами⁹. Таким чином, ізраїльські екстремісти практично зтілюють у життя сіоністські догми про завоювання арабських територій та пограбування їх багатств.

Правлячі кола Ізраїлю, як це і передбачено планами міжнародного сіонізму та реакційних кіл Заходу, відіграють авангардну роль у боротьбі проти визвольного руху народів Африки, подаючи матеріальну допомогу португальським загарбникам в Анголі. Ізраїльський уряд став натхненником і організатором військового перевороту в Уганді, в результаті якого був позаленений прогресивний уряд, очолюваний президентом Мілтоном Оботе.

У своїх розбійницьких діях проти людства ізраїльські екстремісти об'єднуються з найреакційнішими силами, зокрема з правителями Південно-Африканської Республіки. Американські імперіалісти, схвалюючи і підтримуючи цей союз, навіть висунули версію, нібито ці дві держави — «біблейські нації». «Африканцери заснували країну, — визнають ватажки расистського режиму в Південно-Африканській Республіці, — рухаючись на північ з гентівкою в одній руці і з біблією в іншій». У Ізраїлі біблія також «є незмінно важливим фактором». Це в одній руці, а в другій — автомат «узі», з якого розстрілюють арабів. До речі, цей автомат узятий на озброєння і південно-африканською армією. США вважають Південно-Африканську Республіку та Ізраїль «авапостами Заходу» для «стримування» комунізму. В основі внутрішньої й зовнішньої політики обох держав є фашистський

⁷ «Правда», 5 червня 1971 р.

⁸ «Гаарец», 13 травня 1970 р.

⁹ «Paris — Match», 7 лютого 1970 р.

розбій по відношенню до тих народів, які ведуть боротьбу проти колоніалізму, за національну свободу і соціальний прогрес.

Отже, міжнародний сіонізм, блокуючись з фінансовою олігархією, американською воячиною, реакційними клерикалами, колонізаторами, расистами, виступає найреакційнішим загоном антикомунізму, натхненником і організатором агресивних дій проти миролюбних народів, прихильником загострення міжнародної обстановки.

Водночас міжнародний сіонізм, як і антикомунізм у цілому, зводить наклепи на соціалістичний лад, у кривому дзеркалі зображує радянську дійсність, фальсифікує вчення марксизму-ленінізму, політику комуністичних партій. Насамперед сіоністи зводять наклепи на національну політику КПРС. Вони, наприклад, твердять, ніби Радянська держава щодо євреїв продовжує політику царизму, тобто політику дискримінації. Тому сіоністи оголосили себе «щирими» захисниками радянських євреїв і розгорнули так звану кампанію захисту «прав та інтересів радянських євреїв», створивши з цієї метою відповідні комітети, які скликають спеціальні конференції.

Для поширення вигадок про «тяжке становище євреїв у Радянському Союзі» використовуються преса, радіо не тільки Ізраїлю, а й США, Англії, Бельгії, Нідерландів та інших капіталістичних країн. Наприклад, у «Пам'ятній записці міжнародної конференції з питання репатріації російських євреїв», виданій в Ізраїлі російською мовою, твердиться, нібито в СРСР панує антисемітизм, євреї перебувають у тяжкому матеріальному становищі й не мають рівних прав з іншими народами.

Після розриву дипломатичних відносин між СРСР та Ізраїлем Тель-Авів не має змоги вести підривну діяльність у нашій країні. Тому сіоністи почали засилати в СРСР своїх представників під виглядом ділових людей з інших держав. У різні представництва капіталістичних країн у Москві часто прибувають активні сіоністи. Практикуються й відверто провокаційні способи. Наприклад, в Одеський порт під прапором Ліберії інколи заходять судна, команди яких укомплектовані переважно громадянами Ізраїлю. Такий випадок мав місце в 1971 р. На зафрахтованому в Ліберії танкері «Кемікл ентерпрайз» усі командні посади, крім капітанської, займали ізраїльтяни які, вступаючи в активні контакти з радянськими громадянами єврейської національності, вели серед них сіоністську й антирадянську пропаганду¹⁰.

Радянська дійсність повністю спростовує злісні вигадки сіоністів. Громадяни СРСР єврейської національності заявляють, що не потребують «захисту» з боку сіоністських молодчиків. На прес-конференціях, влаштованих представниками радянських євреїв, у колективних заявах і особистих листах робітники, колгоспники, інтелігенти єврейської національності суворо засуджують сіоністський розбій, провокаційні дії правителів Тель-Авіва. «Ми ще раз категорично заявляємо всім непроханим уболівальникам за долю радянських євреїв, — сказано в резолюції обласних зборів трудящих єврейської національності ордену Леніна Єврейської автономної області. — Наша Батьківщина — Союз Радянських Соціалістичних Республік. За її честь і незалежність віддали своє життя і пролили кров кращі сини радянського народу, в тому числі і багато трудівників євреїв з нашої області. Тільки з нею — нашою єдиною Батьківщиною Радянським Союзом — зв'язане сучасне і майбутнє всіх нас, наших дітей і онуків. Хай буде відомо всім сіоністам та їх покровителям, що ми любимо свою об

¹⁰ «Коммунист», 1971, № 8, стор. 110.

ласть і пишаємося нею як складовою частиною нашої великої Батьківщини... Ми пишаємося тим, що за успіхи, досягнуті трудящими у господарському і культурному будівництві, нашу область нагороджено найвищою нагородою Радянського Союзу — орденом Леніна»¹¹. До цієї заяви приєднуються усі громадяни єврейської національності, які проживають у СРСР.

Євреї, як і всі радянські люди, беруть участь у всіх сферах політичного, економічного й культурного життя. Вони обираються до органів державного управління, парткомів і профкомів. Майже 340 тис. євреїв за успіхи у праці, мужність, виявлену у роки Великої Вітчизняної війни, нагороджені орденами й медалями Радянського Союзу, 117 з них удостоєні звання Героя Радянського Союзу, 71 — Героя Соціалістичної Праці. Серед євреїв, які становлять менше 1% населення СРСР, налічується 343 тис. осіб з вищою освітою, понад 61 тис. науковців¹².

Ідеологи сіонізму поширюють версію, нібито в СРСР відбувається насильна асиміляція єврейського населення. Тимчасом відомо, що асиміляція — природний і прогресивний процес, який, за передбаченням В. І. Леніна, прискорюється в умовах соціалізму. У праці «Критичні замітки з національного питання» вождь зазначав: «Пролетаріат... не тільки не береться відстояти національний розвиток кожної нації, а, навпаки, застерігає маси від таких ілюзій..., вітає всяку асиміляцію націй за винятком насильственої або такої, що спирається на привілеї»¹³. Володимир Ілліч вчив партію підтримувати «...все, що допомагає стиранню національних відмінностей, падінню національних перегородок, все, що робить зв'язки між національностями тіснішими і тіснішими, все, що веде до злиття націй»¹⁴.

Процес асиміляції в СРСР справді має місце. Він зумовлюється рядом об'єктивних факторів. В нашій країні розвиток націй здійснюється шляхом їх зближення, братерської взаємодопомоги й дружби. В радянських республіках дружно живуть і працюють люди багатьох національностей. Внаслідок цього у них склалися спільні риси духовного обличчя, породжені соціалістичним типом суспільних відносин. «За роки соціалістичного будівництва в нашій країні, — підкреслював Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді КПРС, — виникла нова історична спільність людей — радянський народ. У спільній праці, в боротьбі за соціалізм, у боях за його захист народилися нові, гармонійні відносини між класами і соціальними групами, націями і національностями — відносини дружби і співробітництва. Наші люди спаяні спільністю марксистсько-ленінської ідеології, високих цілей будівництва комуністичного суспільства. Цю монолітну згуртованість багатонаціональний народ демонструє своєю працею, своїм одностайним схваленням політики Комуністичної партії»¹⁵.

Історичний досвід розвитку соціалістичних націй і народностей показує, що національні форми не костеніють, а видозмінюються, вдосконалюються і зближаються між собою, звільняючись від усього, що застаріло, суперечить новим умовам життя. Це теж впливає на прискорення процесу асиміляції.

Дані всесоюзного перепису населення (січень 1970 р.) свідчать, що в нашій країні процес асиміляції охопив ряд народів — карелів, мордву, євреїв та ін. Прискорюють асиміляцію змішані шлюби. Так,

¹¹ «Радянська Україна», 28 лютого 1970 р.

¹² «Правда», 5 березня 1970 р.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 18.

¹⁴ Там же, стор. 18—19.

¹⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 87.

1969 р. на Україні чоловіки-українці женилися на українках у 83 випадках із 100, євреї на єврейках — у 63, а, скажімо, поляки на польках — лише у 22¹⁶. Тут виявляється, звичайно, не тільки повна відсутність будь-яких расових обмежень чи забобонів, що нині заважають змішаним шлюбом у капіталістичних країнах, в тому числі в Ізраїлі, а й склад оточуючого населення.

Отже, в Радянському Союзі асиміляція захопила не тільки євреїв, а й багато інших народностей. Це закономірний вплив економічної й духовної близькості між трудящими різних національностей в Країні Рад, їх непорушної дружби, рівноправ'я, дедалі більшої консолідації. В ході комуністичного будівництва відбудеться ще більше зближення націй і народностей, зросте їх економічна та ідейна спільність, розвинуться спільні комуністичні риси їх духовного обличчя. Це, природно, прискорить процес асиміляції ряду народів, що буде виявом стирання національних відмінностей, в тому числі мовних. Про це знову ж таки свідчать дані перепису 1970 р. Нині в СРСР є принаймні десять національностей, понад третина чисельності яких назвала рідною мову іншої національності. Якщо під час перепису 1959 р. російську мову назвали рідною 124,1 млн. чол., то в 1970 р. — 141,8 млн. чол.: 128,8 млн. росіяни і 13 млн. людей інших національностей. Крім того, 41,9 млн. чол. назвали російську мову як таку, якою вільно володіють¹⁷. Російську мову вважають своєю рідною і десятки тисяч євреїв. Повністю підтверджується ленінське положення про те, що в умовах повного демократизму потреби економічного розвитку самі собою визначають ту мову даної країни, знати яку більшості населення буде вигідно¹⁸. І справді, нині «російська мова фактично стала спільною мовою міжнародного єднання і співробітництва всіх народів СРСР»¹⁹.

В СРСР громадян єврейської національності ніхто не притискує. Вони, як і всі радянські люди, користуються великими правами, які надав трудящим соціалізм, і виконують свій громадянський обов'язок перед рідною Батьківщиною — Союзом Радянських Соціалістичних Республік.

Сіоністи фальсифікують і політику КПРС щодо держави Ізраїль. Засудження радянськими людьми, в тому числі й громадянами єврейської національності, агресивних дій правителів Тель-Авіва кваліфікується як «акт антисемітизму», як посягання на право самовизначення ізраїльського народу. Пущена в хід версія, нібито КПРС і Радянський уряд допомагають арабським країнам з метою знищити Ізраїль... Але ж відома роль СРСР у створенні цієї держави, виникнення якої Радянський Союз вважав справедливим актом. Та коли мілітаристські кола Ізраїлю почали проводити агресивну політику щодо арабських народів, Радянський уряд відверто виступив проти неї. Відповідні заяви були зроблені 1948 р., коли виникла ізраїльсько-арабська війна, і 1956 р., коли Англія, Франція і Ізраїль здійснили збройну інтервенцію проти Єгипту. 11 лютого 1957 р. Радянський уряд у нотіх США, Англії і Франції запропонував вжити невідкладні заходи щодо ліквідації напруження на Близькому Сході, виробивши «Основні принципи декларації уряду СРСР, США, Англії і Франції в питанні про мир і безпеку на Близькому і Середньому Сході і невтручання у внутрішні справи країн цього району». Тут доводилася необхідність вжити колективних заходів щодо зміцнення безпеки на Близькому і

¹⁶ «Известия», 9 травня 1971 р.

¹⁷ «Правда», 17 квітня 1971 р.

¹⁸ Длв. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 5.

¹⁹ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 384—385.

Середньому Сході, висловлювалася впевненість, що спільними зусиллями великих держав — СРСР, США, Англії та Франції — постійних членів Ради Безпеки ООН можна забезпечити тривалий і міцний мир у цьому районі. Шлях до цього — мирне вирішення всіх спірних питань шляхом переговорів, поважання суверенітету і невтручання однієї країни у внутрішні справи іншої, відмова від залучення країн Близького й Середнього Сходу до воєнних блоків, ліквідація воєнних баз, виведення іноземних військ, взаємна відмова великих держав від постачання зброї у ці країни, подання їм безкорисливої допомоги²⁰. Радянський Союз засудив і бандитський напад ізраїльських екстремістів на ОАР, Сирію та інші арабські країни, вчинений у червні 1967 р. Так, у доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва «Про політику Радянського Союзу у зв'язку з агресією Ізраїлю на Близькому Сході» та постанові пленуму ЦК КПРС (20—21 червня 1967 р.) підкреслювалося, що агресія Ізраїлю — результат змови пай-реакційніших сил міжнародного імперіалізму, насамперед США, проти одного з загонів національно-визвольного руху — арабських країн, що стали на шлях прогресивних соціально-економічних перетворень і здійснюють антиімперіалістичну політику.

Активну боротьбу з сіонізмом веде Комуністична партія України. На пленумах Центрального Комітету, обласних і районних комітетів партії, зборах первинних партійних організацій повністю схвалювалась оцінка КПРС подій на Близькому Сході, засуджувалися дії міжнародного сіонізму. У доповіді члена Політбюро ЦК КПРС, Першого секретаря ЦК КП України П. Ю. Шелеста на XXIV з'їзді Компартії України зазначалося, що «сіонізм є реакційною, расистською, націоналістичною ідеологією, яка повністю служить імперіалізму. Сіоністи, відстоюючи загарбницькі інтереси своїх хазяїв, взяли на озброєння фашистські методи боротьби проти прогресивного руху. Верховоди міжнародного сіонізму і правителі Ізраїлю не зупиняються ні перед чим, щоб з допомогою «психологічної» війни посилити тиск на світову громадську думку, щоб шляхом наклепів відвернути увагу від ізраїльської агресії на Близькому Сході і загарбницьких дій Сполучених Штатів Америки в Індокитаї»²¹. З'їзд визнав за необхідне посилити боротьбу з буржуазною ідеологією, в тому числі й міжнародним сіонізмом.

У ході боротьби з ідеологією єврейської буржуазії ще очевиднішим стає той факт, що марксистсько-ленінці є патріотами й інтернаціоналістами, які на протипагу реакційним класам захищають справді національні інтереси. Значною мірою це підтверджується діями Комуністичної партії США. У рішеннях її XIX з'їзду (травень 1969 р.), спеціальних відозвах Центрального Комітету, статтях, вміщених у газеті «Дейлі Уорлд», з класових позицій засуджуються провокаційні, розбійницькі дії міжнародного сіонізму. Комуністи США засуджують бандитські дії сіоністських молодчиків у середині країни. Лозунги «ліги захисту євреїв», зазначає Національний Комітет Компартії США, відповідають інтересам фашистів і антисемітів, яких більше ніж достатньо у Сполучених Штатах. Під виглядом «захисту євреїв» ліга виступає з нападками на Радянський Союз, який врятував мільйони євреїв від нацистських армій, що наступали. Профашистські елементи виступають з нападками на Радянський Союз тому, що він послідовно проводить політику мирного співіснування і прагне покінчити з гонкою озброєнь. Компартія США вважає боротьбу з сіонізмом

²⁰ «Правда», 12 лютого 1957 р.

²¹ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 55, 111.

складовою частиною своєї ідеологічної роботи, спрямованої на викриття пороків імперіалізму.

З марксистсько-ленінських позицій ведуть боротьбу з міжнародним сіонізмом комуністичні партії арабських країн. Так, у Програмі ухваленої II з'їздом (липень 1968 р.) Ліванської комуністичної партії вказується, що причиною напруження на Близькому Сході є імперіалізм, який завжди був і залишається джерелом війни. А «...сьогоднішній Ізраїль,— підкреслено в документі,— це палиця в руках імперіалізму, який використовує її проти прогресивних арабських режимів. Ізраїль є жандармом імперіалізму на Середньому Сході, виконуючи завдання охорони інтересів і цілей імперіалізму, нанесення ударів по прогресивних режимах і придушення визвольних рухів. Ізраїль є приводним пасом імперіалізму, з допомогою якого останній здійснює неоколоніалістські методи в Азії й Африці». Водночас у Програмі зазначено, що Ізраїль «є теократичною державою, заснованою на пригніченні робітників і расовій дискримінації не тільки арабської меншості, що проживає в умовах постійних переслідувань у районах, які управляються воєнними властями, а й євреїв, що приїхали в Ізраїль з східних країн»²².

Подібної ж точки зору дотримуються комуністичні партії інших арабських країн, які виробили спільну лінію (вона відповідає принципам марксизму-ленінізму, духу пролетарського інтернаціоналізму, класового підходу до оцінки явищ суспільного життя) боротьби з сіонізмом. Це свідчить, що у них немає принципових розходжень щодо визначення характеру сіоністського руху та його особливостей.

Ізраїльські комуністи у тяжких умовах розгулу реакції та мілітаризму викривають антикомуністичну реакційну суть сіонізму, агресивно-мілітаристські дії правителів Тель-Авіва. Вони роз'яснюють єврейським трудящим, що сіонізм має багато спільного з фашизмом. У звітній доповіді ЦК XVI з'їзду Компартії Ізраїлю (січень-лютий 1969 р.) рух «за великий Ізраїль» названо «сумішшю фашизму, крайнього націоналізму і релігійного фанатизму, що отруюють атмосферу найрозгнуданішого, оскаженілого расизму»²³. Велике значення для викриття антикомуністичної, фашистської, реакційної суті сіонізму мають схвалені XVI з'їздом КПІ Тези ЦК Компартії Ізраїлю «Єврейське питання і сіонізм в наші дні». У них зазначається, що «боротьба проти проімперіалістичної сіоністської політики правителів Ізраїлю є боротьбою за народ Ізраїлю, за інший Ізраїль, за зміцнення його міжнародного становища, за забезпечення його майбутнього. Комуністична партія Ізраїлю, яка веде непримиренну боротьбу проти сіонізму, бореться за визволення трудящих мас від шовінізму, за їх вступ на широкий шлях соціалістичного світогляду, прогресивної внутрішньої і зовнішньої політики, яка відповідає інтересам трудящих Ізраїлю, справжнім національним інтересам народу Ізраїлю»²⁴.

У резолюціях пленумів ЦК КПІ засуджується антирадянщина, яку весь час розпалюють правителі Тель-Авіва. Зокрема, у заяві фракції Компартії Ізраїлю у кнессеті, зробленій у травні 1971 р., говориться, що антирадянські випадки ізраїльського уряду мають на меті відвернути увагу народних мас Ізраїлю та світової громадськості від небезпечного становища на Близькому Сході, яке склалось з вини імперіалістичних кіл США і нинішніх правителів Тель-Авіва. Криком про неіснуюче «єврейське питання у СРСР» ізраїльський уряд нама-

²² «Проблеми мира и социализма», 1970, № 5, стор. 41—43.

²³ Сионизм — отравленное оружие империализма, стор. 19.

²⁴ Там же, стор. 25.

гається прикрити провали своєї агресивної політики і дедалі зростаючу ізоляцію Ізраїлю на міжнародній арені. У заяві вказується, що делегація КПІ, яка була присутня на XXIV з'їзді КПРС, мала численні зустрічі з радянськими громадянами єврейської національності і змогла ще раз переконатися, що вони, як і всі громадяни СРСР, живуть вільним, рівноправним життям і з ненавистю ставляться до антирадянських підбурювачів і всякого роду зарубіжних «опікунів».

У заяві підкреслено, що нинішні ізраїльські правителі не мають ніякого морального права розмірковувати про законність і рівноправ'я. Адаже в ізраїльських в'язницях без суду і слідства тримають велику кількість арабів — жителів Ізраїлю, в країні проводиться політика оскаженілої расової дискримінації сефардів-євреїв. Громадяни Ізраїлю, які виступають за встановлення справедливого миру на Близькому Сході, в тому числі керівники й активісти КПІ, позбавлені права пересування по країні²⁵.

Боротьба з антикомунізмом, в тому числі сіонізмом, є важливою справою усіх марксистсько-ленінських партій, які на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій 1969 р. підтвердили свою солідарність з боротьбою народів Азії, Африки й Латинської Америки за незалежність і національній суверенітет, визволення від економічної й політичної залежності імперіалістичних кіл, вказали на необхідність повернути арабським народам окуповані ізраїльськими загарбниками землі. Учасники Наради звернулися до всіх чесних людей землі з закликом об'єднати зусилля в боротьбі з людиноненависницькою ідеологією й практикою расизму: «Ми закликаємо розгорнути найширший рух протесту проти найганебнішого явища сучасності — варварського переслідування 25-мільйонного негритянського населення в США, проти расистського терору в Південній Африці та Родезії, проти переслідування арабського населення на окупованих територіях і в Ізраїлі, проти расової і національної дискримінації, сіонізму і антисемітизму, які розпалюються капіталістичними реакційними силами і використовуються ними для політичної дезорієнтації мас»²⁶.

У боротьбі з міжнародним сіонізмом комуністичні й робітничі партії керуються ленінськими вказівками, що у світі, де відбувається класова боротьба, немає і не може бути ніякої позакласової чи надкласової ідеології. Марксизм-ленінізм перемагає тому, що виражає інтереси робітничого класу, величезної більшості людства, яке прагне до миру, свободи, прогресу, демократії, соціалізму.

---

²⁵ «Правда», 27 травня 1971 р.

²⁶ Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій, К., 1969, стор. 291.

Записки

М. М. МИКОЛЕНКО
УЧАСТЬ ГІРНИКІВ УКРАЇНИ
В БОРОТЬБІ ЗА СТВОРЕННЯ
МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ
КОМУНІЗМУ

За роки радянської влади українська гірничорудна промисловість і металургія досягли високого технічного рівня: напередодні ХХ з'їзду КПРС в республіці видобувалось майже 60% загальносоюзної залізної руди¹, а за 1956–1958 рр. було введено в дію 11 доменних, 7 мартенівських печей, в тому числі 500-тонні на Комунарському заводі. Було збудовано 4 конвертори, з них 3 на заводі «Криворіжсталь», 9 прокатних, 7 трубних станів, 9 коксових батарей й 12 агломашин².

Але прискорений ріст металургії, як і в цілому по Радянському Союзу, стримувало відставання рудносіровинної бази. ХХІ позачерговий з'їзд КПРС визначив за найважливіше завдання семирічкі забезпечити випереджаючий розвиток гірничорудної промисловості з тим, щоб повністю задовольнити потреби металургії високоякісною сировиною. Особливе значення у виконанні цього завдання надавалося Криворізькому басейну. Поряд з реконструкцією діючих планувалося збудувати 10 нових потужних шахт, 5 великих високо механізованих гірничозбагачувальних комбінатів, окремий комбінат на Кременчуцькому родовищі і реконструювати Камиш-Бурунський залізорудний³.

Криворізька залізна і нікопольська марганцева руда потрібна була не тільки Придніпров'ю, вона складала сировинну базу для чорної металургії всього Півдня і Центра Росії, на ній працювали і нині працюють ряд заводів країн соціалістичної співдружності.

22 червня 1959 р. було прийнято постанову, якою схвалювалися соціалістичні зобов'язання трудящих металургійних і гірничорудних підприємств, будов Дніпропетровської області достроково досягти в 1963 р. рівня виробництва металу і руди, наміченого на 1965 р. Центральний Комітет закликав робітників, партійні, радянські, господарські, профспілкові і комсомольські організації підтримати ініціативу металургів і гірників Дніпропетровщини широко розгорнути соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань семирічного плану, активніше впливати на підвищення економічних успіхів, урахувавши нові умови й вимоги господарського будівництва.

¹ ХХ съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет, ч. 1, 1956, стор. 141.

² Черная металлургия Украинской ССР за 50 лет Советской власти, К., 1967, стор. 55.

³ Внеочередной ХХ съезд Коммунистической партии Украины. Материалы съезда, К., 1959, стор. 17.

Дніпропетровський обком партії, вивчаючи на початку 1959 р. діяльність партійних організацій щодо підвищення продуктивності праці на шахтах і рудниках Криворізького басейну, виявив, що вона лише на 0,9% перевищує довоєнну, а на Нікопольському марганцевому — навіть нижча⁴. За рішенням обкому на партійних зборах, науково-технічних конференціях, нарадах новаторів виробництва, на сторінках обласних і міських газет було проведено широке обговорення шляхів зростання змінного виробітку на шахтах Криворізького і Нікопольського басейнів, в основу яких було покладено вдосконалення процесу видобутку руди, забезпечення дальшого росту продуктивності праці. Для розв'язання цього завдання Дніпропетровський обком КП України і Рада народного господарства розробили план організаційно-технічних заходів щодо створення і впровадження нової техніки і передової технології⁵.

Гірники Кривбасу розгорнули змагання за перевиконання семирічного плану, підвищення продуктивності праці. Зачинателями стали колективи шахт «Більшовик» і «Гігант». Уже в січні 1959 р. на шахті «Більшовик» було вирішено всі щодобові ремонтні роботи сконцентрувати в одній третій зміні, а забійні провадити у дві зміни замість трьох. Це привело до того, що за перші 4 місяця 1960 р. видобуток на одного працівника шахти перевищив рівень 1958 р. майже на 80%, і понад 300 трудящих було вивільнено й переведено на інші роботи⁶.

Наступного року обком партії прийняв спеціальну постанову «Про стан і заходи по підвищенню продуктивності праці на підприємствах гірничовидобувної промисловості», якою зобов'язав Криворізький міськком партії, райкоми і первинні партійні організації інститутів і заводу «Комуніст» здійснювати суворий контроль за своєчасними поставками шахтам необхідного устаткування⁷. Гірники наполегливо вдосконалювали технологію видобутку руди, механізували виробничі процеси, поліпшували організацію праці. Однак у перші роки семирічки проходки вертикальних виробок на ряді шахт басейну залишалися ще надто низькими і не перевищували 10—12 погонних метрів на місяць.

За ініціативою ЦК КП України на допомогу гірникам прийшли шахтобудівники Донбасу, які нагромадили цінний досвід швидкісної проходки стволів. Велика група донецьких інженерів і висококваліфікованих прохідників переїхала в Кривий Ріг, щоб взяти безпосередню участь у спорудженні шахт. Підприємства Донбасу, вишукавши додаткові ресурси, забезпечили криворізьких будівельників пневмонавантажувачами, насосами, тихохідними лебідками, підйомними машинами та іншим устаткуванням. Розвиваючи досвід донецьких шахтобудівників, криворізькі інженери запропонували оригінальну пересувну металеву опалубку для монолітного бетону, застосування якої дозволило набагато збільшити швидкість кріплення стволів. Творча співдружність шахтобудівників Донбасу і Кривбасу дала хороші результати.

Відправні шляхи в боротьбі за дальший розвиток Кривбасу були визначено у Постанові ЦК КПРС 1961 р. «Про роботу криворізької партійної організації по виконанню рішень XXI з'їзду КПРС і червневого (1959 р.) Пленуму ЦК КПРС про посилення технічного прогресу в промисловості і будівництві». Відтоді в гірничорудній промисловості почали застосовувати більш ефективні методи розробки і збагачення

⁴ М. Толубеев. Паростки нового, К., 1962, стор. 16.

⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 491, арк. 74.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 491, арк. 75, 76.

⁷ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 36, од. зб. 45, арк. 4.

руд, виросла механізація і енергоозброєність шахт. Це дало змогу гірникам Криворіжжя за перші два роки семирічки видати понад план близько 2 млн. т залізної руди, достроково ввести в експлуатацію ряд промислових підприємств. Водночас ЦК КПРС підкреслив, що рівень керівництва промисловістю і будівництвом з боку міськкому та міських райкомів партії не забезпечує успішного виконання директив партії про прискорення технічного прогресу і поліпшення якісних показників роботи. Основний недолік полягав у тому, що згадані комітети недосить спирались на первинні парторганізації, не вживали належних заходів для підвищення їх активності й організуючої ролі на виробництві. Робота багатьох парторганізацій над прискоренням технічного прогресу нерідко обмежувалась прийняттям рішень і затвердженням заходів, необхідний контроль й організація їх виконання не налагоджувалися⁸.

Центральний Комітет КПРС зобов'язав Криворізький міськком і міські райкоми партії поліпшити керівництво первинними партійними організаціями, спрямувати головну увагу на максимальне використання наявних можливостей технічного прогресу як вирішальної умови виконання семирічного плану, всебічно розвивати в кожному колективі соціалістичне змагання, усунути формалізм в його організації, на полегливо добиватися впровадження досягнень передових підприємств, будов і новаторів виробництва.

Дніпропетровська обласна партійна організація сприйняла постанову ЦК КПРС як яскраве свідчення великої уваги нашої партії до діяльності гірничорудних підприємств, до дальшого розвитку Криворізького басейну. Постанову широко обговорювали на пленумах обласного міського і районних комітетів партії, на зборах партактивів, у первинних партійних організаціях. На підставі пропозицій і критичних зауважень комуністів вишукувалися нові форми здійснення технічної політики і узагальнення передового досвіду. Міський і районні парткомітети створили комісії: міську — сприяння технічному прогресу, районні — щодо узагальнення і поширення передового досвіду в промисловості та будівництві. Міська комісія складалася з шести секцій відповідно до різних галузей промисловості. Крім членів міськкому, до складу секцій входили видатні вчені, висококваліфіковані інженери, передовики виробництва, керівники бригад за комуністичне ставлення до праці. Комісія розробила 99 організаційно-технічних заходів, 66 з яких було впроваджено 1961 р. у виробництво.

Центрально-міський райком партії вжив заходів щодо поліпшення роботи колективу машинобудівного заводу «Комуніст», у результаті чого продуктивність праці останнього зросла в середньому на 20—30%, завод став вчасно постачати гірниче устаткування на шахти. Понад 100 зразків нових, високопродуктивних машин і механізмів створили трудящі підприємства за роки семирічки, в тому числі бурові напівавтомати НКР-100м, швидкісні лебідки 30ЛС2С, перфоратори ПР-20 і ПР-25, породонавантажувальні машини ППН-2 і т. п. Завод «Комуніст» перейшов на гарантійну систему обслуговування рудників перфораторними молотками⁹. Машинобудівники повністю зняли з виробництва застарілі зразки гірничих машин, замінивши їх досконалішими. Завдяки цьому продуктивність праці на окремих операціях зросла від 20 до 70%.

Розвивали свою діяльність партгрупи, створені на підземних ділянках. Так, на Криворізькій міській партконференції 1961 р. було

⁸ «Партійная жизнь», № 5, 1961, стор. 30.

⁹ Пленум Центрального Комітета Коммунистической партии Советского Союза (24—29 июня 1959 г.). Стенографический отчет. Госполитиздат, М., 1959, стор. 85.

дано високу оцінку партгрупі другої ділянки шахти «Гігант», комунисті якої виступили ініціаторами впровадження методу швидкісної підготовки блоків малими панелями. В першому півріччі 1961 р. на ділянці видобули понад план 64 тис. т руди і зекономили 19 тис. крб.¹⁰ Тільки в 1964 і 1965 рр. було створено понад 360 партгруп, а на кінець семирічки на підприємствах, будовах і в організаціях міста їх налічувалось уже понад 1200.

Міський і районні партійні комітети подбали про зміцнення авангардної ролі комуністів на основних вирішальних ділянках. Близько 8 тис. членів і кандидатів партії працювали в гірничорудній промисловості басейну, близько 2 тис.— у металургійній і 4 тис.— на будовах міста. На руднику ім. К. Лібкнехта з 424 комуністів у 1963 р. більше половини працювало безпосередньо на підземних роботах, всі вони були прикладом свідомого ставлення до праці. У 1962 р. рудник видав понад план більш 200 тис. т руди¹¹. Позитивний досвід боротьби за технічний прогрес нагромадила партійна організація Південного гірничозбагачувального комбінату. Тут успішно освоїли термічне буріння, нові конструкції горілок для верстатів, що забезпечувало підвищення швидкості робіт в 1,4 раза; значно зросли діаметри свердловин. Все це дозволило збільшити вихід гірничої маси у кількості 80% на один погонний метр.

Визначаючи шляхи дальшого розвитку залізорудної і марганцевої промисловості, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР передбачили створення нових типів кар'єрів, устаткування для розробки підземного видобування руди, транспортного і збагачувального оснащення. Інженери «Гіпрорудмашу» виготовили нову конструкцію верстата для термічного буріння свердловин, яка дозволяла підвищити швидкість буріння в кілька разів. На шахтах почали застосовувати потужні навантажувальні машини, що дозволяли у два-три рази скоротити час на збирання породи. Для доставки і відкатки впроваджувалися більш потужні скреперні лебідки, електровози з великою зчепленою вагою, великовагові вагони з боковим розвантаженням, на деяких шахтах було встановлено підземні дробарки. Освоєно потужні унікальні підйомні установки з біциліндроконічними барабанами; електроозброєність гірничого робітника зросла на 16%.

Реконструкція підземних установок на великих шахтах дозволила збільшити вантажопідйомність скипів на 50%. Так, на шахті «Гігант» за один цикл піднімається 50 т руди, тобто майже один великоваговий залізничний вагон. Процес може здійснюватися без управління машиністом, повністю автоматизовано і водовідлив.

У передвоєнні роки в гірничорудній промисловості найвищим технічним досягненням був перфоратор. З перфораторним молотком у руках ставив свої рекорди прославлений новатор Олексій Семизолос. Нині в шахтах працюють потужні гірничорудні комбайни, яким дає рух електрика. В штреках мчать по сталевих коліях електровози. Сучасна технічна база шахт Кривбасу — 4,5 тис. перфораторів, 350 верстатів глибокого буріння, 550 навантажувальних машин, 2600 скреперних лебідок, 660 електровозів і 6200 вагонеток¹². Широкого розповсюдження набрала диспетчеризація, гучномовці, промислове телебачення.

Великі зміни сталися в Нікопольському басейні. Тут вступили до ладу 11 нових кар'єрів, в тому числі Богданівський, Запорізький, Олек-

¹⁰ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 37, спр. 191, арк. 283.

¹¹ Там же, ф. 114, оп. 26, спр. 132, арк. 162, ф. 9870, оп. 1, спр. 1, арк. 61.

¹² «Комсомольская правда», 23 листопада 1968 р.

сїївський, Чкаловський, Грушівський, Басанський, 8 шахт, а також 3 збагачувальні фабрики; розширилися діючі кар'єри. Питома вага відкритого добування сирової марганцевої руди зросла з 34,3% в 1958 р. до 68,8% у 1965 р. Обсяг відкритого добування в загальному балансі за останні п'ять років у тресті «Орджонікідземарганець» збільшився з 81 до 90%. На відкритих розробках Шевченківського кар'єру працюють роторні комплекси. Екскаватор легко роздрібноє породу і подає по 3 тис. куб. м щогодини на транспортер, що доставляє її у відвали з 3 км. Роботу, з якою не впоралися б тисячі грабарів, виконують лише кілька чоловік.

Важливу роль у розвитку гірничорудної промисловості відіграє соціалістичне змагання. В Кривбасі народилось багато патріотичних починань, що стали надбанням не лише трудящих Дніпропетровщини, а й республіки, країни. Повчальним прикладом служить діяльність парткому рудника імені Дзержинського, парторганізацій шахт «Саксагань», «Гігант-Глибока» і деяких інших, котрі очолили творчу активність трудящих, розгорнули змагання за досягнення високої продуктивності праці на кожній дільниці, всіляко підтримували прогресивні починання. Широко популяризувалась ініціатива у перевиконанні змінних норм донецького шахтаря Миколи Мамає. Його викликали на змагання бригадир шахти «Саксагань» Іван Буряк, люди якого оволодівали 2—3 професіями; щодня бригада відбурювала по 40 погонних метрів свердловин замість 20 як раніше. Взятє зобов'язання — підготувати блок потужністю в 300 тис. т руди — було виконано на 40 днів раніше строку. Кожний член бригади Івана Буряка видобував щозміни 12—15 т надпланової руди¹³.

Партія і уряд високо оцінили творчий вклад новаторів. Іванов Буряку присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, Петро Колосов нагороджений орденом Леніна, І. О. Митрофанов і А. Ф. Зінков — удостоєні орденів Трудового Червоного Прапора.

Окремі колективи і гірники зобов'язались кожної зміни перевиконувати норму на 10—15%. На шахті «Саксагань» кожного місяця зростає число дільниць, що виконують завдання на годину раніше, а за час, що залишився до кінця зміни, видобувають надпланову руду. Ось уже рік, як народилася луганська година... Це починання здобуло підтримку на багатьох підприємствах республіки. Пізніше, схвалене ЦК КП України і Радою Міністрів УРСР, воно одержало назву змагання за «українську годину».

Ще в 1958 р. напередодні семирічки бригада шахти «Гігант» Героя Соціалістичної Праці О. Ростального пройшла за місяць 243 м штреку — це був всесоюзний рекорд швидкісної проходки. Колектив бригади А. Денисенка з рудника ім. К. Лібкнехта в січні 1960 р. встановив новий для Кривбасу рекорд швидкісної проходки — 403,4 погонного метра. В березні того ж року бригада О. Ростального пройшла 421 погонний метр штреку, в червні прохідники шахти «Центральна» рудника ім. ХХ з'їзду КПРС пройшли за місяць 441 м виробок¹⁴. Але й ці рекорди криворізькі новатори набагато перевершили у восьмій п'ятирічці. Зачинателем боротьби за дострокове виконання семирічки серед будівельників стала бригада екскаваторників Й. П. Галенка (будуправління № 625), що вирішила застосувати прогресивний укрупненовузловий метод ремонту екскаваторів і збільшити місткість ковша (Е-505) з 0,5 до 0,8 куб. м. Нововведення зробило справжній переворот у

¹³ Головне джерело, Дніпропетровськ, 1968, стор. 33.

¹⁴ Роки великого походу, Дніпропетровськ, 1967, стор. 126.

землекопних роботах. Та головним у зобов'язанні бригади було дістати не менше 150 тис. куб. м. ґрунту, тобто більш ніж у два рази перевиконати річну норму. Ініціативу бригади підтримали тисячі екскаваторних бригад країни. Бригада Й. П. Галенка з честю виконала своє соціалістичне зобов'язання, розробивши за рік 190 тис. куб. м ґрунту, виконала семирічку до 12 серпня 1961 р.

В Кривому Розі провадилися семінари і всесоюзні школи вивчення досвіду бригадира. Майстри землекопної техніки назвали їх галенківськими університетами. Цей досвід запроваджували в себе і спеціалісти Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану, Білорусії, Прибалтики.

Цінну ініціативу виявив інженер рудоуправління ім. Дзержинського В. І. Бартош, який розробив особистий план допомоги гірникам, що дозволило підвищити продуктивність праці буропідричників на 30—40%. Почин В. І. Бартоша підтримало 500 інженерів і техніків Кривбасу¹⁵.

Однією з важливих рис вдосконалення організації праці гірників було створення комплексних добових бригад. Ініціатором стала бригада комуністичної праці забійників марганцевої шахти № 24 на чолі з Героєм Соціалістичної Праці І. В. Мельниковим. Бригада добилась різкого збільшення продуктивності праці. На 26% зросли її показники проти попередніх і на 42% порівняно з колективами, що працювали індивідуально. Досвід роботи гірників Мельникова підтримали забійні бригади шахт рудника ім. 40-річчя Жовтня, Грушівського та ін. За його методом наприкінці 1964 р. працювали 52 бригади в складі 993 робітників¹⁶. Ще більшого розмаху набула комплексна організація праці на шахтах Кривбасу. 1965 р. тут працювало 352 бригади, які налічували 5063 гірника¹⁷.

Серед гірників України розгорнувся рух за комуністичну працю, де звання колективів комуністичної праці завоювали 926 колективів (31746 чол.), звання ударника комуністичної праці — 13108 чол. Почесне звання колектива комуністичної праці присвоєно шахтам «Гігант-Глибока», «Більшовик», №№ 22, 24 рудоуправління ім. 40 років Жовтня і №№ 2, 6 — Грушівського, Мар'євському кар'єру та ін.

Семирічне завдання видобутку руди і виробництва концентрату гірники Кривбасу виконали за 6 років і 5,5 місяця. Намічений рівень виробництва руди і концентрату на завершальний рік семирічки досягнуто в 1963 р., понад план вироблено 6,5 млн. т металургійної сировини; продуктивність праці щодо 1958 р. становила 132%. Всього ж республіка видобула в 1965 р. 84 млн. т залізної руди разом з концентратом. Видобуток марганцевої руди порівняно з 1958 р. збільшився в 2,2 рази¹⁸.

Завдяки організаторській і політичній роботі парторганізацій успішно виконано поставлене партією завдання про досягнення випереджаючого розвитку гірничорудної промисловості й створення могутньої сировинної бази чорної металургії при одночасному збільшенні обсягу експорту залізної руди. Цей успіх — результат творчих пошуків, глибокого розуміння багатотисячним загоном гірників республіки своєї ролі в спільній боротьбі радянського народу за створення матеріально-технічної бази комунізму: гірники України внесли вагомий

¹⁵ «Днепровская правда», 8 січня 1963 р.

¹⁶ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 4335, оп. 1, спр. 979, арк. 136.

¹⁷ Поточний архів Міністерства чорної металургії УРСР. Звітні матеріали Управління гірничорудної промисловості за 1966 р.

¹⁸ XXIII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду, К., 1966, стор. 16.

вклад у перетворення в життя рішень XXIII з'їзду КПРС про дострокове виконання восьмого п'ятирічного плану.

В Кривбасі на шахті «Саксагань» з ініціативи бригади бурильників Героя Соціалістичної Праці О. С. Висоцького розпочалося змагання під девізом: «Особистий вклад у п'ятирічку — справа честі кожного нас». Готуючи гідну зустріч знаменній даті 50-річчя Великого Жовтня, бригада взяла зобов'язання виконати дворічний план до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, завершити особисту п'ятирічку і пройти понад завдання 210 погонних метрів підземних виробок; кожному члену бригади оволодіти трьома суміжними професіями. Бригада перевиконала свій п'ятирічний план, пройшовши 670 погонних метрів у рахунок 1971 р.¹⁹ У змаганні за випуск додаткової продукції виділились колективи рудників імені Кірова, Дзержинського, а також Північного гірничозбагачувального комбінату. Кожне з цих підприємств видало більш як по 1 млн. т надпланової сировини.

16 грудня 1969 р. гірники України видобули 100-мільйонну (з початку року) тонну залізної руди. Цей рубіж вони взяли вперше. За чотири роки восьмої п'ятирічки видали понад план 100 млн. т руди і концентрату. В ході соціалістичного змагання на честь 100-річчя від дня народження В. І. Леніна виросли нові майстри високопродуктивної праці. На початку 1968 р. в м. Марганці багато забійних бригад, екіпажів екскаваторів, локомотивних і будівничих бригад взяли зобов'язання виконати п'ятирічне завдання до 22 квітня 1971 р.

Вдала організація праці, максимальне використання гірничої техніки, механізація трудомістких процесів дозволили передовикам завершити п'ятирічні плани на 14 місяців раніше строку. До числа таких колективів належать комплексні забійні бригади Героя Соціалістичної праці І. В. Мельникова, заслужених гірників УРСР Н. А. Руденка, Н. А. Махінка та П. Н. Грекова з Грушівського рудоуправління, екскаваторні бригади А. П. Келембета, Г. Т. Козуба і В. К. Сватухи з рудника 40-річчя Жовтня. Великий ентузіазм виявили трудящі Криворізького і Нікопольського басейнів у період ленінської стоденної вахти. Наприклад, гірники Кривбасу видали понад завдання чотирьох місяців 688,8 тис. т залізної руди і концентрату²⁰.

В ході розгортання комуністичного будівництва стали доброю традицією щорічні зустрічі грузинських й українських гірників з міст-побратимів Орджонікідзе й Чіатурі. Б. В. Гамкрелідзе, голова Чіатурського міського профспілки робітників металургійної промисловості, згадує: «Ті, хто в 1967 році побував у Марганці та Орджонікідзе, і досі розповідають на наших рудниках про досвід роботи українських товаришів. Наших гірників найбільше вразила новітня техніка в кар'єрах Нікопольського басейну, особливо роторні комплекси безперервної дії». Про найпотужніший в СРСР комплекс у Шевченківському кар'єрі тресту «Орджонікідземарганець» розповідає Михайло Декануїдзе, який міцно подружив з українськими екскаваторниками: «Раніше ми добували руду тільки в шахтах, а ось кілька років тому почали переходити на відкритий спосіб. В цьому нам допомагали українські механізатори Герой Соціалістичної Праці А. А. Горностаєв і екскаваторник Іван Мальований. Вони показували на своїх кар'єрах і в Чіатурі методи добування руди кар'єрним способом. Тепер у нашому басейні п'ятдесят процентів марганцевої руди добувається методом відкритих розробок, а в найближчі роки цим способом добуватимемо не менше як 80 процентів»²¹.

¹⁹ «Днепровская правда», 1 липня 1970 р.

²⁰ «Днепровская правда», 23 листопада 1969 р., 12 травня 1970 р.

²¹ «Зоря», 6 вересня 1968 р.

За допомогою українських гірників на чіатурських збагачувальних фабриках встановлено магнітні сепаратори, кульові машини і високо-частотні машини. Зараз велика група гірників двох басейнів змагаються між собою.

Передовий досвід екскаваторника Криворізького Південнозбагачувального комбінату Героя Соціалістичної Праці В. К. Мироненка застосовують не тільки в Кривбасі. Його вміння високопродуктивно працювати вивчали робітники Індії, Болгарії, Польщі, знають й учасники міжнародного гірничого конгресу — спеціалісти з Сполучених Штатів Америки, Канади та Японії. Приклад радянських робітників надихає трудящих соціалістичних країн до свідомої творчості в різних галузях виробництва, до глибокої віддачі на всіх його ділянках.

С. Г. КАЩЕНКО

З ІСТОРІЇ КОЛГОСПНОГО БУДІВНИЦТВА НА УКРАЇНІ В 1919 р.

В. І. Ленін надавав виключного значення соціалістичному перетворенню в сільському господарстві нашої країни. Виникнення перших колективних господарств він розглядав як найважливіший крок на цьому шляху. Ленінські ідеї про колективне землеробство знайшли широкий відгук і підтримку серед трудового селянства країни, і зокрема України. Перші колективні господарства в УРСР виникли після встановлення Радянської влади. Навесні 1918 р. тут налічувалося понад 30 колективів¹, але колективізація була перервана наступом австро-німецьких військ.

Визвольну боротьбу українського народу проти німецьких окупантів та українських буржуазних націоналістів очолила Комуністична партія України, створена в липні 1918 р. На початку 1919 р. Радянські Збройні Сили при активній допомозі робітничо-селянських мас розгромили зовнішніх і внутрішніх ворогів, і майже вся Україна стала Радянською. Комуністи республіки приступили до розв'язання важливих політичних і господарських завдань, серед яких одним з найневідкладніших було аграрне.

На підставі ленінського декрету про землю Тимчасовий робітничо-селянський уряд України ще 25 січня 1919 р. оголосив конфіскацію поміщицьких, куркульських і церковно-монастирських земель, щоб передати їх малоземельним і безземельним селянам². Це відповідало їх життєвим інтересам. На з'їздах і мітингах, що відбулися після визволення території, трудящі вітали заходи Комуністичної партії й Радянського уряду, обговорювали аграрне питання, вказували на недоліки зрівняльного розподілу землі та закликали селян до колективного обробітку. Так, у резолюції селянського з'їзду Канівського повіту Київської губернії (червень 1919 р.) записано, що зрівняльний розділ «веде до колишнього пригноблення селян-бідняків», що «обробка землі гуртками і артілями — найкращий спосіб підвищення продуктивності землеробства»³.

Впровадження в життя ленінської аграрної програми, перших законів Радянської влади («Декрет про землю», «Основний закон про

¹ Ю. Я. Белан. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году, К., 1960, стор. 70.

² Сборник узаконенний и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины, К., 1919 г.

³ «Большевик», 5 липня 1919 р.

соціалізацію землі» та «Положення про соціалістичне землевпорядження і про заходи переходу до соціалістичного землеробства») було основним завданням комуністів УРСР. У декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 25 січня 1919 р. підкреслювалось, що він «буде допомагати розповсюдженню колективного обробітку землі». У травні того ж року III Всеукраїнський з'їзд Рад ухвалив Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства⁴.

Рух за організацію землеробських комун у республіці, як і в інших районах країни в перші роки Радянської влади, зародився в процесі народної творчості, за ініціативою найбідніших селян і представників міського пролетаріату. Так, у квітні 1919 р. 18 бідняцьких родин с. Веселий Поділ Хорольського повіту Полтавської губернії вирішили «працювати без ярма поміщицьких прикажчиків і для збільшення засіву ланів» організувати землеробську комуну «Культура», у Мринській волості Ніжинського повіту на Чернігівщині малоземельні і безземельні селяни — Мильниковську комуну, до складу якої увійшло 8 селянських дворів, які узагальнили 13 корів, 4 воли, 5 візків, 2 борони. Згодом виникла артіль «Шлях до комунізму» Новомосковського повіту Катеринославської губернії, у червні — в Радомишльському повіті на Київщині 20 наймитів організували колективне господарство⁵. У травні в Донецькій губернії діяло 2 комуни і 25 артілей, членами яких були переважно шахтарі, в колективах Катеринославської губернії робітники складали 75%⁶. Почали виникати також перші колективи організовані представниками інтелігенції. У квітні в Підлипках, під Києвом, за ініціативою викладача міської гімназії Чеховича була організована комуна з числа викладачів і учнів цього закладу⁷.

Щодо числа колективних господарств на Україні в досліджувані період, то тут є великі розбіжності. Одні дослідники — В. В. Бондаренко і З. П. Шульга — вказують, що їх було 256⁸, І. Х. Ганжа — 511⁹, Г. Ф. Чмига — 720 (Харківська — 130, Чернігівська — 165, Київська — 80, Херсонська — 66, Катеринославська — 35, Подільська — 33, Волинська — 18, Донецька — 27, Полтавська — 154)¹⁰.

Проте і ці дані не відображають повністю розмаху колгоспного будівництва на Україні на той час. Так, в деяких губерніях число колективних господарств було значно більшим, ніж вказує Г. Ф. Чмига. Наприклад, у Чернігівській губернії було не 165, а 235 колгоспів¹¹. Автор не вказує колективних господарств Одеської губернії, де діяло близько 50 колективів¹². За підрахунками в республіці діяло 900 колективних господарств¹³.

⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів, т. I, К., 1962, стор. 24, 41—50.

⁵ Центральний державний архів народного господарства СРСР (далі ЦДАНГ СРСР), ф. 478, оп. 18, спр. 52, арк. 3; спр. 64, арк. 35; спр. 19, арк. 1 спр. 10, арк. 24.

⁶ «Беднота», 19 грудня 1919 р.

⁷ ЦДАНГ СРСР, ф. 478, оп. 18, спр. 10, арк. 78.

⁸ В. В. Бондаренко. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток, К., 1957, стор. 24; З. П. Шульга. Подготовка социалистической коллективизации на Украине, К., 1960, стор. 115.

⁹ І. Х. Ганжа. Перші колективні господарства на Україні, К., 1960, стор. 5

¹⁰ Вестник Московского университета. Серия IX. История, 1962, № 1, стор. 32

33.

¹¹ ЦДАНГ СРСР, ф. 478, оп. 18, спр. 9, арк. 389.

¹² Історія колективізації сільського господарства Української РСР, стор. 146

147.

¹³ Підрахунки зроблені автором на основі документів ЦДАНГ СРСР, ф. 47 оп. 18, спр. 9, арк. 389; спр. 12, арк. 14—15; «Большевик», 1 червня 1919 р.; Історія колективізації сільського господарства Української РСР, стор. 146—147.

На підставі узагальнення перших спроб переходу селян на шлях колективного господарювання В. І. Ленін зробив висновок, що цей процес може успішно розвиватись лише при активній допомозі з боку Комуністичної партії і робітничого класу, при посиленій пропаганді колективного землеробства¹⁴.

Керуючись ленінськими настановами, Комуністична партія і уряд республіки провадили велику роботу серед трудового селянства. Так, Київська губерньська конференція КП(б)У (травень 1919 р.) на доповідь наркома земельних справ УРСР В. Мещерякова про радянську земельну політику ухвалила, щоб всі комуністи «розвинули посилену агітацію на користь колективних господарств, слідували за їх соціальним складом, закрили доступ до них ворожих елементів»¹⁵.

Велику організаторську роботу в галузі створення комун проводили повітові та сільські партійні організації. Наполеглива діяльність сільських комуністів дала свої результати. Так, в с. Ростовцево Костянтиноградського повіту Полтавської губернії з ініціативи місцевого вчителя-комуніста бідняки організували комуну «Червоний шлях», в Кременчуцькому повіті — 7 господарств¹⁶, в Білоколодицькій волості Новокиївського повіту на Чернігівщині місцеві комуністи створили з безземельних і малоземельних селян комуну «Червоний міст»¹⁷.

Члени більшовицької партії керували роботою радянських і земельних органів республіки. КП(б)У направляла і контролювала їх роботу. В травні 1919 р. у Києві відбувся з'їзд губземвідділів України, який відзначив: «Перехід найбільш свідомих безземельних і малоземельних селян від одноосібного невигідного ведення господарства до суспільного (гуртового) стає дуже помітним і викликається цілим рядом причин — розкріпачення мас, розруха, нестача інвентаря, можливість вільно вибирати форми господарства, наявність великого числа наймитів і природні умови, які вимагають інтенсивного ведення господарства»¹⁸. Про це говорилося і на інших губерньських і повітових з'їздах.

КП(б)У вважала, що важливу роль у цьому процесі мають відіграти комітети бідноти. Ще у січні 1919 р. уряд УРСР видав тимчасове положення про комітети бідноти, а в травні — «Положення про сільські комітети бідноти», де передбачалася організація ними колективних господарств. Уже в квітні в Староруднянській, Гроздовицькій, Новоборовичеській, Мащенській і Любицькій волостях Павлоградського повіту Катеринославської губернії комітети бідноти організували кілька колективних господарств¹⁹.

В. І. Ленін закликав партійних і радянських працівників посилити організаторську роботу в цій справі. На I Всеросійському з'їзді землеробських комун і сільськогосподарських артілей (грудень 1919 р.) він підкреслював: «...ми прекрасно знаємо, що ці товариства, артілі й колективні організації є нововведенням, і коли йому не подати підтримку з боку робітничого класу, що стоїть при владі, то воно не прищепиться»²⁰.

Настанови Ілліча стали провідними в діяльності земельних органів України, вони подавали значну допомогу колективним господарствам, очолювали цю роботу комуністи. Наркомзем України видав інструкції

¹⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 173.

¹⁵ «Большевик», 6 травня 1919 р.

¹⁶ Історія колективізації сільського господарства Української РСР, стор. 94.

¹⁷ ЦДАНГ СРСР, ф. 478, оп. 18, спр. 41, арк. 101.

¹⁸ Там же, спр. 10, арк. 47.

¹⁹ Там же, арк. 83.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 174.

й правила з цього питання, надіслав усім земвідділам циркулярного листа про посилення роботи по організації колективних господарств, інструкції по складанню статутів комун і про порядок виділення землі колективним господарствам, розробив «Положення про реєстрацію сільськогосподарських комун»²¹.

Всі ці заходи створили сприятливі умови для розвитку колективного землеробства. НКЗС УРСР уже навесні 1919 р. відзначав, що «ріст об'єднання селянських господарств для спільного, гуртового обробітку на Україні виявився більш значним, ніж це передбачалося нами. Вимагання на негайну присилку інструкторів надходять з різних кінців. За останні дні з тих місцевостей, де велось запальне цькування і агітація проти комун, з'явилися відомості про організацію комун і артілей, наприклад, з Черкаського, Радомишльського, Васильківського повітів»²².

Партійні організації і державні земельні органи подавали допомогу землеробським комунам і сільськогосподарським артілям. Наркомзем контролював діяльність місцевих земвідділів, боровся із зволіканнями і порушеннями законів. Так, в Хоцьківській волості Переяславського повіту Київської губернії на х. Озерище навесні 1919 р. виникло товариство спільного обробітку землі, але довгий час повітовий земвідділ не передавав йому земель з маєтку Германа. Члени товариства звернулися за допомогою до НКЗС, який запропонував місцевим земельним органам задовольнити вимоги товариства²³.

Народний комісаріат земельних справ для організації колективних господарств і контролю за їх діяльністю надсилав інструкторів, які виступали на мітингах, роз'яснювали ленінську аграрну політику, заходи Радянської влади по перебудові селянського життя на соціалістичних засадах.

Значну роботу в цьому напрямі проводили місцеві земельні органи. Вони виділяли селянам землю, засоби виробництва. В Одеській губернії при губернському земвідділі працювало бюро комун, яке виділило колективним господарствам близько 50 земельних ділянок, направило в повітові земельні відділи матеріали НКЗС УРСР з аграрного питання, а на початку червня була організована спеціальна секція по організації комун і артілей. Такі секції діяли і при повітових земвідділах²⁴. Земельні органи вживали заходів щодо підготовки кадрів, організовували спеціальні курси інструкторів²⁵.

Ще в перші роки Радянської влади В. І. Ленін підкреслював, що колективне землеробство може успішно розвиватися лише при економічній підтримці держави. У листопаді 1918 р. за пропозицією Володимира Ілліча Радянський уряд прийняв постанову про створення мільярдного фонду на відбудову і переустрій сільського господарства, і в першу чергу на зміцнення його виробничої бази. Значні кошти виділялись також на підтримку колективного землеробства і на Україні. Так, в Чернігівській губернії з мільярдного фонду було видано повітовим земвідділам у 1919 р. 2355 тис. крб. для придбання насіння, живого і мертвого інвентаря колективними господарствами. Наприкінці квітня РНК УРСР асигнувала півмільйона карбованців для колективів республіки. З них Волинській губернії — 50 тис., Катерино-

²¹ Сборник инструкцій и положеній по організації сільськогосподарських комун. Всем земельным отделах Украины, К., 1919, стор. 12—22.

²² ЦДАНГ СРСР, ф. 478, оп. 18, спр. 18, арк. 14.

²³ Там же, спр. 52, арк. 16.

²⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР, стор. 146—147.

²⁵ ЦДАНГ СРСР, ф. 478, оп. 18, спр. 11, арк. 31; спр. 18, арк. 13—14; спр. 10, арк. 4, 65.

славській — 100 тис., Київській — 100 тис., Подільській — 50 тис., Полтавській — 60 тис., Херсонській — 75 тис. крб. Навесні того ж року НКЗС України відпустив губернським земельним відділам на проведення сівби і на підтримку колективного землеробства 30 690 тис. крб.²⁶

Надаючи великої політичної ваги державній допомозі колективному землеробству, Володимир Ілліч при цьому застерігав, щоб вона носила виробничий характер. «Ми повинні завжди остерігатися того, — говорив він, — щоб селянин не сказав про комунара і членів артілей і товариств, що вони — казенні нахлібники і відрізняються від селян тільки тим, що їм дають пільгу. Якщо дати землю та допомогу на будівництво з мільярдного фонду, то всякий дурень житиме трошки краще, ніж простий селянин»²⁷.

Керуючись ленінськими настановами, партійні, радянські і земельні органи України стежили за тим, щоб колективні господарства державну допомогу використовували для розвитку суспільного виробництва.

У травні НКЗС УРСР відзначав, що «більшість об'єднаних селянських господарств одержала до весняної оранки плуги, живий інвентар і насіння із місцевих повітових коштів. Повітземвідділи в багатьох місцях доклали багато зусиль на подання можливо найскорішої їм допомоги»²⁸.

Володимир Ілліч наголошував, що організовуючи колективні господарства, необхідно дотримуватися принципу добровільності, підкреслював, що процес соціалістичного перетворення сільського господарства тривалий і складний, що здійснити його раптово неможливо, для цього потрібна копітка робота селян і робітників під керівництвом Комуністичної партії і робітничого класу по створенню передумов для масового колгоспного руху. «Ми прекрасно знаємо, — говорив Ілліч у грудні 1918 р. на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун, — що такі величезні перевороти в житті десятків мільйонів людей, які зачіпають найглибші основи життя й побуту, як перехід від дрібного одиничного селянського господарства до спільного обробітку землі, можуть бути створені тільки тривалою працею, що вони взагалі здійсними лише тоді, коли необхідність змушує людей переробити своє життя»²⁹.

1919 р. в деяких районах країни мали місце факти, коли колективні господарства створювались примусово. Так, в березні в Княгининському повіті Нижегородської губернії місцеві власті ухвалили ввести примусовий колективний обробіток землі³⁰. З приводу цього В. І. Ленін разом з наркомом землеробства Радянського уряду С. П. Середою надіслав їм телеграму, в якій категорично вказував на «недопустимість всяких заходів примушування селян при переході до спільного обробітку землі. Невиконання цього буде каратися з усією суворістю революційного закону»³¹. ЦК КП(б)У направив всім губернським, повітовим і волосним партійним комітетам циркулярного листа, в якому говорилося: «Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України самим рішучим чином спростовує брехливі чутки, які розповсюджуються провокаторами про більшовиків-комуністів, немов би

²⁶ ЦДАНГ СРСР, ф. 478, оп. 18, спр. 10, арк. 4; спр. 18, арк. 13–14.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 174.

²⁸ ЦДАНГ СРСР, ф. 478, оп. 18, спр. 64, арк. 41.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 308.

³⁰ «Нижегородская коммуна» (орган Нижегородського губкому РКП(б), губерньської і міської Рада), 3 липня 1919 р.

³¹ ЦДАНГ СРСР, ф. 478, оп. 16, спр. 71, арк. 4.

вони бажають примусом утворити комуни. Центральний Комітет категорично заявляє: всякі об'єднання селян у комуни мають відбуватися тільки на цілком вільних підставах, цілком добровільно і лише у тих випадках, коли селяни в інтересах ведення свого господарства будуть вважати більш вигідним об'єднання в комуни. Партійним організаціям пропонується пильно стежити за тим, аби провокатори, які примоцуються до Радянської влади, або люди несвідомі того, що вони роблять, не порушували політики партії й центральної Радянської влади в галузі земельних відносин, негайно заарештовуючи, віддаючи під суд за контрреволюційні вчинки тих, хто буде проводити політику примусового утворення комун»³². Директиву Центрального Комітету партійні та радянські органи прийняли до неухильного виконання.

І Волинський губернський з'їзд Рад (червень 1919 р.) ухвалив, що «ніхто не має права нікого примушувати вступати до комуни, ніхто не має права забороняти і перешкоджати вступу до комуни. Лише вороги робітничого класу розпускають брехливі чутки, ніби примусово записують в комуни. Радянська влада твердо об'явила, що комуни — це тільки добровільні союзи селянської бідності»³³.

В. І. Ленін надавав великого значення виробничій діяльності колективних господарств: «Ми прекрасно усвідомлюємо те, що впливати на мільйонні дрібні селянські господарства можна тільки поступово, обережно, лише вдалим практичним прикладом, бо селяни — люди надто практичні, надто міцно зв'язані із старим земельним господарством, щоб піти на які-небудь серйозні зміни тільки на підставі порад і вказівок книжки. Цього бути не може, та це й було б безглуздя. Лише коли практично, на досвіді, близькому для селян, буде доведено, що перехід до товариського, артільного землеробства необхідний і можливий, лише тоді ми матимемо право сказати, що в такій величезній селянській країні, як Росія, по шляху соціалістичного землеробства зроблено серйозний крок»³⁴.

На шляху розвитку колективних господарств України, що зробили перші кроки в 1919 р., стояли великі труднощі: слабка економічна база, йшла громадянська війна, особливу шкоду завдавав куркульсько-петлюрівський бандитизм. Але перші колгоспи діяли, були яскравим втіленням в життя ленінських мрій про переведення селянства на шлях соціалістичного господарювання.

³² «Большевик», 11 квітня 1919 р.

³³ Борьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 г. — декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов, Житомир, 1957, стор. 247—248.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 172.

П. Л. ВАРГАТЮК

ПРО ВИДАННЯ
В КАТЕРИНОСЛАВІ

ВОСЕНИ 1914 р.

НЕЛЕГАЛЬНОЇ

БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ГАЗЕТИ

Тривалий час ведеться дискусія про те, чи була видана в Катеринославі у другій половині 1914 р. нелегальна більшовицька газета. Одні автори відповідають на питання позитивно, визнають вихід такої газети, називають її «Звездою», інші — заперечують цей факт. Проте оби-

дві точки зору досі належним чином не були аргументовані¹.

Автор даної замітки, дотримуючись думки, що більшовики Катеринослава на початку першої світової війни здійснили випуск одного

¹ «УІЖ», 1970, № 10, стор. 94—96.

номера нелегальної газети², ставить своїм завданням по-новому підійти до доказів цього твердження.

Про вихід «Звезды» восени 1914 р. вперше повідомив один з активних членів Задніпровської районної організації більшовиків Катеринослава Д. Лебідь у спогадах, опублікованих у 1923 р.³

Ті, хто заперечує цю згадку Д. Лебеда, посилається на те, що жодного примірника газети не знайдено ще досі. Вони припускають, що автор спогадів помилився, назвавши «Звездою» і віднісши до 1914 р. «Южную правду», що вийшла 1915 р. Як доказ наводяться спогади Е. Квірінга, який брав участь у підготовці останньої⁴.

Однак ніхто по-справжньому не співставив спогади Д. Лебеда і Е. Квірінга і досі залишаються непоміченими опубліковані майже одночасно спогади ще одного активного працівника Задніпровської більшовицької організації, О. І. Суханова⁵. Спробуємо уважніше розглянути відомості цих трьох діячів Катеринославської організації РСДРП періоду імпералістичної війни.

Пригадуючи підготовку до видання і випуску газети, Д. Лебідь писав: «Задніпровський район вирішив приступити до видання газети. Власними зусиллями в майстернях (у нижньодніпровських вагонних майстернях.— П. В.) був виготовлений верстат, роздобуто валік і шрифт з залізничної друкарні. Приступили до видання. Перший номер «Звезды», що вийшов у дуже обмеженій кількості, був присвячений війні». Далі говориться, що перший номер технічно вийшов дуже невдалим⁶, організатори друкарні займались налагодженням верстата, але розпочались арешти, П. Воронцову жандарми запропонували залишити Катеринослав; тоді частину шрифту передали в Кам'янське, решту і верстат закопали, але тесть Воронцова їх відкопав і знищив.

З цього ж приводу О. Суханов писав: «З розвитком і зміцненням партії природно постало питання про нелегальний орган. Вирішено було видавати, здається, «Пролетарий». Нашому гуртку (гуртку нижньодніпровських вагонних майстерень — П. В.) було дано завдання виготовити верстат і доставити шрифт з Кам'янського. Завзято, наполегливо вибираючи слушний час, виготовляли ми верстат. Працювати доводилось майже завжди в обідній час, коли нема ні цікавих, ні монтера... Верстат і подушка скоро були готові»⁷. Після цього ініціатори зібрались у квартирі В. Клочка, набрали передову статтю та інші матеріали, почали друкувати газету, але відбиток виходив розпливчастим і тому друкарська машина була закопана В. Клочком.

Незважаючи на певні розбіжності в деталях, обидві розповіді в основному дуже близькі. Насамперед вони свідчать про те, що видання нелегальної партійної газети восени 1914 р. було справою Задніпровської (Нижньодніпровської) районної організації більшовиків Катеринослава. У виданні газети активну участь брали П. Воронцов, В. Клочко, Д. Лебідь, О. Суханов та інші працівники цієї організації. За спогадами обох авторів, друкарський верстат виготовлявся в нижньодніпровських вагонних майстернях, був недосконалим у роботі, а якість

² П. Варгатюк. Партії великої загиб.— В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини, Дніпропетровськ, 1970, стор. 142.

³ Д. З. Лебедь. Революционная работа на Екатеринославщине до 1917 года.— «Летопись революции», 1923, № 2, стор. 119.

⁴ Э. Квириг. Екатеринослав. Декабрь 14 г.—Июнь 15 г.—«Летопись революции», 1923, № 2, стор. 131—132.

⁵ А. Суханов. Заднепровье (1913—1917 гг.).— «Летопись революции», 1923, № 3, стор. 91—105.

⁶ Д. З. Лебедь. Назв. праця, стор. 119.

⁷ А. Суханов. Назв. праця, стор. 96.

друку була незадовільною. Майже однаково автори розповідають про закриття друкарні.

Така тотожність основних моментів у спогадах двох окремих авторів — свідчення того, що восени 1914 р. в Катеринославі справді було видано номер нелегальної більшовицької газети. Не треба також шукати можливого впливу статті Д. Лебеда на статтю О. Суханова, бо вони з'явилися послідовно, в двох наступних номерах «Летописи революції»: коли одна друкувалась, друга — готувалась до друку.

Щодо деяких розходжень у цих спогадах, то головним з них є неоднакові назви однієї і тієї ж газети. Д. Лебідь впевнено називає її «Звездою», О. Суханов — з застереженнями, «Пролетарием». Але більше довір'я викликає не категоричність Лебеда, а обережність Суханова. До того ж, у останнього є цікаві подробиці щодо назви газети. Він пише: «Набрали великими буквами «Пролетарий» орган РСДРП большевиков»⁸. Ця подробиця сприяє дальшим пошукам.

Нещодавно В. І. Головченко, співробітник київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, розшукала в колекції нелегальних видань, що зберігається в бібліотеці Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, примірник нелегальної газети «Пролетарий». Місце видання на ній не вказане, дата видання позначена — 14 вересня 1914 р. Не тільки назва, а й вихідні дані цієї газети певною мірою співпадають з описом, зробленим О. Сухановим.

У середині заголовка великими літерами надруковано слово «Пролетарий», внизу під текстом газети, літерами трохи меншого розміру набрано підпис «РСДРПартія», тобто позначено, що це орган Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків). Праворуч під назвою — дата, лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», ліворуч вміщено «№ 1», «Виходить щотижня». Ще нижче стаття антивоєнного змісту без заголовка. Хоч якість відбитку низька, прочитати статтю можна. Вона викриває імперіалістичний характер війни і закликає робітників, усіх трудящих до боротьби проти війни і царизму. Газета надрукована лише на одному боці паперу, розмір її дорівнює сучасному машинописному аркушу.

Співставлення вихідних даних газети з описом О. Суханова дає ще один доказ того, що у Катеринославі в зазначений час був виданий нелегальний орган більшовиків. Усе це дає можливість встановити дату випуску газети і з впевненістю говорити, що вона називалась не «Звезда», як досі вважалось, а «Пролетарием».

Зберігаючись у бібліотеці ІМЛ, «Пролетарий» значиться там як орган, місце видання якого не встановлене. Хоч з часу виходу газет пройшло майже 60 років, жодна партійна організація країни досі не пред'явила на неї «прав власності». Але, виявляється, що такий власник є. Ми переконані, що дальші пошуки підтвердять висновок про належність «Пролетария» Катеринославській організації РСДРП, точніше — її Задніпровській районній організації.

Нам залишається спростувати припущення, що Д. Лебідь (а, значить, О. Суханов), згадуючи про видання восени 1914 р. «Звезды» («Пролетария»), прийняли за неї пізнішу газету «Южная правда». Звернемось ще раз до спогадів Д. Лебеда.

Після розповіді про випуск номера газети і ліквідацію друкарні Д. Лебідь повідомляв про події кінця 1914 — початку 1915 роки (проведення антивоєнних масовок, боротьба з оборонцями, видання першотравневої листівки та ін.). Далі він писав: «Районний комітет Задніпров'я ставить знову питання про видання газети. Доручається

⁸ А. Суханов. Назв. праця, стор. 96.

Власенку дістати шрифт, що він і робить через одного робітника з залізничної друкарні... З'ясувалося, що друкарню необхідно відправити в Кам'янське, що й було зроблено»⁹.

Цей уривок свідчить, що Задніпровський райком більшовиків весною 1915 р. виступив ініціатором видання нової газети, що для цього за участю С. Власенка була утворена друга друкарня, яку розмістили в Кам'янському. В зв'язку з цим згадаємо на основі попередніх уривків зі спогадів Д. Лебеда і О. Суханова, що друкарня першої газети знаходилась у Нижньодніпровську, а С. Власенко до неї не мав ніякого відношення. Із співставлення двох уривків спогадів Д. Лебеда ясно видно, що він чітко відрізняв видання газет 1914 і 1915 років.

Та частина спогадів Д. Лебеда, де йдеться про підготовку видання газети в 1915 р., дуже близька за змістом до відповідного розділу в спогадах Е. Квірінга. Останній також відзначав активну роль Задніпровської організації, її працівників П. Воронцова і С. Власенка в утворенні друкарні, її розміщення в Кам'янському¹⁰. Як і Д. Лебідь, Е. Квірінг писав, що друкарня встановлювалась за участю Краснікова (згодом викритий як провокатор). Але в порівнянні з відомостями Д. Лебеда спогади Е. Квірінга повніші. Це й зрозуміло: «Южная правда» повинна була стати органом Катеринославського комітету РСДРП, а Квірінг був його керівником.

Як відомо, через арешти членів Катеринославського комітету більшовиків вихід «Южной правды» затримався. З тієї ж причини був втрачений редакційний матеріал. Випуск газети здійснила інша група працівників, що й досі невідома. Нова нелегальна газета більшовиків Катеринослава вийшла в Кам'янському у вересні 1915 р., рівно через рік після її попередниці — газети «Пролетарий».

Отже, наведені факти й аргументи дозволяють дати ствердну відповідь на питання про видання в Катеринославі восени 1914 р. нелегальної більшовицької газети, встановити її назву — «Пролетарий».

⁹ Д. З. Лебедь. Назв. праця, стор. 120.

¹⁰ Е. И. Квиринг. Назв. праця, стор. 131—132.

І. П. КЛИМЕНКО,
М. А. ЛЕСКЕВИЧ

РЕВОЛЮЦІЙНО-
ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ
У НІЖИНСЬКОМУ ІСТОРИКО-
ФІЛОЛОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Ніжинський педагогічний інститут ім. М. В. Гоголя, який у вересні 1970 р. відзначив 150-річчя з дня заснування, славний і своїми революційно-демократичними традиціями.

Хоч царський уряд всіляко намагався ізолювати вищі навчальні заклади від проникнення в них революційних ідей, прогресивна ча-

стина студентів брала активну участь у революційно-демократичній боротьбі, спрямованій проти самодержавства. Передові ідеї проникали і крізь кам'яні мури до Гімназії вищих наук, заснованої в Ніжині 1820 р.

В цьому повідомленні зупинимось на революційних подіях початку ХХ ст., коли керівництво боротьбою здійснювала Ніжинська соціал-демократична організація. Офіційний документ про її існування з'явився 1904 р. Це була листівка, розповсюджена у місті й навколишніх

селах, що повідомляла: «Настала пора і ніжинському пролетаріатов взяти участь у великій боротьбі».

До лав своїх кличе Ніжинська соціал-демократична організація міських і сільських пролетарів, а також інтелігенцію.

Поспішайте, товариші, взяти участь у славній боротьбі пролетаріату за повне соціальне і політичне визволення робітничого класу. Геть самодержавство! Хай живе конституція! Хай живе соціал-демократія! 1904 р. Ніжинська соціал-демократична організація»¹.

Випуск листівки став поштовхом до кількісного зростання організації, що на початку 1905 р. вже складалася з двох груп — міської куди входили робітники, ремісники, студенти Історико-філологічного інституту (так на той час було перейменовано Гімназію вищих наук)², та групи при технічному училищі (нині технікум механізації сільського господарства)². В Історико-філологічному інституті подібної групи не було, але член соціал-демократичної партії студент І. Й. Потапов організував політичний гурток з студентів та учнів класичної гімназії, як виступали на зборах з революційними промовами, вивчали твори К. Маркса і Ф. Енгельса, особливу увагу приділяючи «Капіталу» й «Маніфесту Комуністичної партії»³, також читали «Песню о Соколе» та «Песню о Буревестнике» М. Горького.

Частина студентів брала участь у таємних гуртках міста, де вивчались твори К. Маркса, Енгельса та інша соціалістична література⁴.

Революційна література зберігалась у нелегальній інститутській бібліотеці, а частину її студенти ховали у себе вдома. Так, під час обшуку у студента Остроградського було знайдено номери газет «Искра», брошуру «Красное знамя в России», звернення «Пора кончать!», рукописну листівку «Былина о Нике». У студента Ковлясова жанрами вилучили брошури: «События в Петербурге 9 января 1905 года», «Две Европы», «Первые шаги», «Милитаризм в России и мирные предложения царя», «Кто должен победить?».

Одна з листівок того часу, надрукована Московським комітетом РСДРП, містила безпосереднє звернення до студентської молоді: «9 Січня остаточно убило віру робітників у «їх» царя і змусило рішуче вийти на революційний шлях боротьби з самодержавством. Студентська молодь не може залишатись осторонь руху. Завжди вона відгукувалась, а зараз якнайскоріше піднялася у цій визвольній боротьбі. Після цілого ряду зборів студенти припинили заняття і вирішили не розпочинати їх доти, поки докорінно не зміняться загальні умови політичного життя країни»⁵.

У роки революції 1905—1907 рр. у Ніжині та повіті відбувся ряд політичних демонстрацій, мітингів, страйків. Першими виступили студенти Історико-філологічного інституту⁶ на знак солідарності з студентами Московського, Харківського і Київського університетів, які припинили заняття після розстрілу мирної демонстрації робітників у Петербурзі.

Як свідчать архівні документи, страйк ретельно готувався керівним ядром студентів, зокрема, було надруковано на гектографії й розповсюджено листівку, що пояснювала причини страйку та містила зая-

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 57, оп. 1, од. зб. 15, арк. 111, 112.

² ЦДІА УРСР, ф. 1439, оп. 1, од. зб. 157, арк. 4, 5.

³ Ніжинський історико-краєзнавчий музей. Спогади І. Й. Потапова, стор. 2.

⁴ Музей ім. М. В. Гоголя Ніжинського педінституту. Спогади Пуцілова стор. 66.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1439, оп. 1, од. зб. 182, арк. 55.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 57, од. зб. 56, арк. 1.

ву студентів про те, що вони страйкуватимуть до того часу, поки умови російського політичного життя не зміняться⁷.

29 січня 1905 р. о 19 годині вечора в актовому залі інституту відбулась публічна лекція. Потім на подвір'ї зібралось близько 150 чол. на мітинг, під час якого проголошувались лозунги: «Геть самодержавство!», «Хай живе республіка!» Після закінчення мітингу демонстранти пройшли Ліцейською вулицею (нині вулиця В. І. Леніна), розкидали листівки «К солдатам!», «Мы требуем народного правления!»⁸

Соціал-демократичні групи Ніжина готувалися до політичної демонстрації загальноміського масштабу, що відбулася 19 березня 1905 р. В ній брало участь близько 150 чол.— робітники, студенти, гімназисти, учні технічного училища. Під червоним прапором вони пройшли міським центром. На прапорі були гасла: «Геть самодержавство!», «Хай живе соціалістична республіка!». На Гоголівській вулиці розкидали листівки, співали революційних пісень: «Отречемся от старого мира», «Смело, товарищи, в ногу», «Дубинушка»⁹.

З новою силою революційний рух розгорнувся в Ніжині під впливом жовтневого загально-російського страйку. 18 жовтня 1905 р. біля інституту відбувся великий мітинг, що пройшов під лозунгами протесту проти царського маніфесту. Виступали студенти, представники робітничої молоді, гімназисти, потім співали «Марсельезу»¹⁰.

Того ж дня 350 молодих робітників, студентів, гімназистів вийшли колоною на вулиці. Підійшовши до суду, демонстранти почали виголошувати: «Геть самодержавство!», «Хай живе конституція!» Близько 30 чол. зайшли всередину приміщення, зірвали портрет царя Миколи II, пошматували його¹¹.

Після цих подій повітова земська управа звернулася до властей з проханням закрити всі навчальні заклади Ніжина, а студентів відпустити на канікули. 22 жовтня 1905 р. попечитель Київського навчального округу віддав відповідний наказ¹². Заняття в інституті поновились тільки восени 1906 р.

За студентами Ніжина було посилено нагляд. Їм заборонялося навіть користуватися книгами з народної бібліотеки. Зведення про поведінку і політичний настрій молоді щопівріччя надсилялось попечителю Київського навчального округу¹².

Для владштування будь-якого вечора в актовому залі інституту був потрібний дозвіл чернігівського губернатора.

Та незважаючи на репресії краща частина молоді не припиняла боротьбу. Як відомо, восени 1910 р. у зв'язку із смертю Л. М. Толстого у вищих навчальних закладах країни відбулися сходки, демонстрації. Директор Ніжинського історико-філологічного інституту І. І. Іванов доповідав у Київ, що 9 листопада 1910 р. студенти всіх четвертих курсів у зв'язку із смертю Л. М. Толстого не з'явилися на лекції і в рекреційному залі провели сходку. Колишній студент інституту Карпенко згадує, що 9 листопада 1910 р. студенти на третьому поверсі, в залі, встановили портрет Л. М. Толстого у чорній рамці і провели мітинг. Про життєвий шлях письменника розповів студент Пюнтковський. Свою промову він закінчив такими словами: «У великій скорботі схиляємо свої голови над свіжою могилою дорогого й близького всім нам

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1439, оп. 1, од. зб. 171, арк. 94.

⁸ Там же, од. зб. 170, арк. 9.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 1439, оп. 1, од. зб. 171, арк. 18, 22.

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 56, оп. 1, од. зб. 56, арк. 4.

¹¹ Філіал Чернігівського обласного державного архіву в Ніжині (далі — ФЧОДА в Ніжині), ф. 317, оп. 1, од. зб. 2929, арк. 29.

¹² ФЧОДА в Ніжині, ф. 386, оп. 1, од. зб. 1992, арк. 4; од. зб. 2470, арк. 15; од. зб. 2768, арк. 46.

Лева Миколайовича й обіцяємо не зупинятися ні перед чим у боротьбі з мракобіссям та бузувірством»¹³. У день похорон Л. М. Толстого кожен студент з'явився на мітинг з чорною пов'язкою на рукаві.

17 листопада в приміщенні дворянського клубу відбулася публічна лекція про Л. М. Толстого. Її читав якийсь лектор з Києва, намагаючись фальсифікувати літературну творчість письменника. Студенти почали свистіти і демонстративно залишили зал.

У 1910 р. учні гімназії при інституті почали видавати підпільні журнал «Проблески утра» та ще один, як повідомляла жандармерія, «пасквильного содержания». Ці журнали розповсюджувались не лише в стінах інституту, але й в жіночій гімназії. У роки реакції частина студентів брала участь у роботі народного театру, керівництво яким здійснював учитель гімназії Проценко. В підготовці вистав брали участь професори інституту Мандес і Сперанський. Поліцмейстер Басанько в одному з донесень писав: «У народомі Проценко розводить крамолу. З робітниками і студентами ставить українські революційні вистави. Це треба викорінювати»¹⁴.

У зв'язку з революційним піднесенням у країні жандармерія ще більше почала пильнувати настрої студентів і гімназистів. 15 січня 1911 р. з Чернігівського жандармського управління надійшов циркуляр, за яким ніжинські жандарми мали посилити агентуру по вчасному викриттю революційних організацій серед студентів і гімназистів, не допускати «безпорядків»; 5 листопада 1911 р. вимагалось зробити все можливе, щоб не допустити мітингів і демонстрацій у зв'язку з річницею смерті Л. М. Толстого¹⁵.

Щоб розпалити ворожнечу між народами й відвернути їх від революції, царизм організував 1913 р. у Києві так звану «справу Бейліса». На захист Бейліса виступили всі прогресивні сили Росії. В Ніжині були розповсюджені листівки Київського Комітету РСДРП, у яких більшовики піддавали гострій критиці цей ганебний судовий процес і закликали робітників та селян повалити головного ворога усіх народів — самодержавство¹⁶. Переважна більшість студентів засудила ганебну провокацію царизму. Про це свідчить такий факт. Професор Ніжинського історико-філологічного інституту Тихомиров брав участь у процесі Бейліса як експерт. Своєю блискучою промовою він розвінчав брехливі докази ксьондза Прокалітса, продемонструвавши перемогу правди і справедливості над мракобіссям. Студенти уважно стежили за процесом, і коли професор Тихомиров повернувся до Ніжина, його урочисто зустріли¹⁷.

В лютому 1914 р. на Україні прокотилася хвиля протесту проти заборони царським урядом відзначати 100-річчя від дня народження великого поета українського народу Т. Г. Шевченка. В. І. Ленін затаврував ганьбою цей акт царизму.

До голосу українського народу та інших народів Росії приєдналися і ніжинські студенти. Як пише у своїх спогадах професор Волинський, підготовка до цієї дати в Ніжині в колах, які групувалися навколо М. К. Заньковецької, розпочалася ще восени 1913 р. Було складено програму великого публічного ювілейного вечора з доповіддю і великим концертом, подано «прошение» на ім'я чернігівського губернатора про дозвіл на святкування; та губернатор заборонив вечір.

¹³ ФЧОДА в Ніжині, ф. 386, оп. 1, од. зб. 2768, арк. 11.

¹⁴ Там же, ф. 386, оп. 1, од. зб. 2455, арк. 46, 47; ф. 397, оп. 1, од. зб. 27, арк. 16.

¹⁵ Там же, ф. 459, оп. 1, од. зб. 5, арк. 6, 126.

¹⁶ ЦДІА УРСР ф. 1439, оп. 1, од. зб. 1470, арк. 9, 10.

¹⁷ Музей М. В. Гоголя НДПІ. Спогади Карпека, стор. 192.

Тоді студенти вирішили провести вечір нелегально. 25 лютого (9 березня) вони зібрались в одній з аудиторій інституту, прослухали доповідь М. Волинського про життя і літературну спадщину Т. Г. Шевченка, проспівали хором «Заповіт», «Думи мої, думи», дві пісні з поеми «Гамалія», прочитали уривки з поеми «Сон». Організаторами були студенти М. Гардецкий, І. Капустянський, І. Дума, Н. Вишневський, Д. Заліський, О. Білич, брати М. та П. Волинські. Газета «Рада» вмістила студентську телеграму, надіслану у Київ, такого змісту: «Разом з усією Україною співаємо гімн великому Кобзареві і протестуємо проти насильства, яке чинять вороги»¹⁸.

Жандармерія довідалась про вечір і розпочала слідство. Миколу Волинського було виключено з інституту як найактивнішого організатора шевченківського ювілею.

Ці славні революційно-демократичні традиції студенти Ніжинського інституту помножили в роки повалення самодержавства, в боротьбі за владу Рад та в буремні роки громадянської війни.

¹⁸ Музей М. В. Гоголя НОПІ. Спогади П. Волинського, стор. 1—2.

О. М. ТИТОВА
ДО ПИТАННЯ
ПРО ВИЩУ ЖІНОЧУ ОСВІТУ
НА УКРАЇНІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XIX ст.

У цьому повідомленні на основі неопублікованих архівних документів ЦДІА СРСР і ЦДІА УРСР, матеріалів тогочасних газет і журналів автор прагне простежити історію боротьби прогресивної громадськості за вищу жіночу освіту в Києві, де потреба створення вищого

жіночого навчального закладу обумовлювалась не лише суто культурними мотивами. Початок цієї боротьби, що є частиною загальної боротьби за визволення і розкріпачення жінки, припадає на 60-ті роки XIX ст.

Під впливом революційної ситуації 1859—1861 рр. у країні розгорнувся жіночий рух, однією з форм якого була боротьба жінок за право на вищу освіту. Під впливом творів революціонерів-демократів М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, М. І. Михайлова, Д. І. Писарева та інших жіноча молодь потягнулася до знань. Закінчивши середні навчальні заклади (жіночі гімназії, інститути шляхетних дівчат, єпархіальні училища), дівчата жадали продовжувати освіту в університетах як вільнослухачки (1860 р.). Спершу лекції відвідувала невелика група передових дівчат. Вже через рік вільних слухачок можна було бачити в Петербурзькому, Московському, Казанському, Київському університетах і Медико-хірургічній академії¹. На ці лекції вони, за згодою професорів, мали вхідні квитки, видані ректором². Внаслідок участі деяких слухачок у студентських заворушеннях 1861 р.³ та поси-

¹ М. Л. Михайлов. Женщины в университете.— «Современник», 1861, № 4; Л. Ф. Пантелеев. Женщины в Петербургском университете.— Ленинградский университет в воспоминаниях современников. Т. 1, (1819—1895), Л., 1963, стор. 62—71; Н. Николадзе. Воспоминания о шестидесятих годах (очерк 1).— «Каторга и ссылка», 1927, № 4 (33), стор. 35; «Былое», 1907, січень, стор. 202.

² В. М. Хижняков. Воспоминания земского деятеля, Пг., 1916, стор. 50—52; Д. В. Теплов. 50-летие высшего женского образования в России.— «Вестник воспитания», кн. 9, 1910, стор. 119.

³ Н. Н. Новикова. Революционеры 1861 года.— «Великорусс» и его Комитет в революционной борьбе 1861 г., М., 1968, стор. 135, 186.

лення в зв'язку з цим реакції, університетський статут 1863 р. категорично заборонив їм ходити на лекції. Циркуляром, розісланим міністром народної освіти О. В. Головніним усім попечителям учбових округів, заборонялось «особам жіночої статі відвідувати університетські лекції»⁴.

Позбавлені змоги здобути у себе на батьківщині вищу освіту, десятки дівчат їхали вчитися за кордон, переважно в Швейцарію (Цюрих, Берн, Женева), де доступ до науки був відкритий для всіх національностей. Цюрих у 60-х роках був центром російської революційної еміграції.

В той час, коли дівчата навчалися за кордоном, у Росії ширився рух передової громадськості на користь вищої жіночої освіти. Цей рух, що розгорнувся на початку 60-х і тривав до 70-х років XIX ст. в університетських містах Росії, охопив і Україну. На чолі його стояла ліберальна інтелігенція, що шляхом колективних прохань, петицій, звернень намагалася добитися дозволу на створення вищих жіночих навчальних закладів.

На початку 70-х років XIX ст. в середовищі інтелігенції Києва виник гурток, навколо якого групувалась прогресивно настроєна частина київської молоді, зокрема дівчата, що після закінчення середніх навчальних закладів бажали поступити на вищі жіночі курси Москви й Петербурга.

За ініціативою жінок, переважно дружин професорів Київського університету, було подано прохання до ради університету поклопотатися перед Міністерством народної освіти про відкриття Вищих жіночих курсів при університеті⁵. Це колективне прохання схвалила рада університету й деканат історико-філологічного факультету і, розробивши проект вищих жіночих курсів, звернулись до Міністерства народної освіти з клопотанням про дозвіл відкриття таких. Міністерство, яке вважало курси у Києві явищем небажаним, відповіло категоричною відмовою, лише тимчасово дозволивши читання публічних лекцій особам обох статей на історико-філологічному факультеті за програмами, затвердженими Міністерством народної освіти⁶.

Протягом перших двох років (1872—1874 рр.) цей захід зацікавив велику кількість слухачок⁷. Але, як і в інших містах (Петербург, Москва, Казань), публічні лекції не давали ніяких прав, а лише сприяли розширенню знань, а це не могло задовольнити ні викладачів, ні слухачок. Тому знову виникла потреба відкриття вищого навчального закладу. 1874 р. рада Київського університету вдрого звернулася до Міністерства з вище згаданим проханням. Ініціатива на цей раз йшла від ліберального професора О. І. Селіна, що погоджувався стати засновником жіночих курсів і брав на себе особисту відповідальність перед Міністерством за влаштування нової установи. Клопотання супроводжувалось проектом положення про курси та програмою викладання обов'язкових предметів⁸. Але Міністерство затягувало справу. Тільки в лютому 1878 р. Д. А. Толстой дав офіційний дозвіл на відкриття у вересні того року курсів у Києві з двома факультетами, затвердив «Положення» про них, що пізніше не раз змінювалось у зв'язку з полі-

⁴ Р. Г. Эймонтова. Университетская реформа 1863 г.—Исторические записки», т. 70, 1961, стор. 170; ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 147, спр. 775, арк. 3—4.

⁵ М. Песковскій. Университетская наука для русских женщин.—«Русская мысль», 1886, № 12, стор. 21—22.

⁶ К. Р. Шохоль. Высшее женское образование в России, Спб., 1910, стор. 70—71.

⁷ Некоторые сведения о Высших женских курсах при Киевском университете.—«Женское образование», 1877, № 1, стор. 54—55.

⁸ С. В. Л.-я. Высшие женские курсы в Киеве.—«Женское образование», 1878, № 9, стор. 594—595.

тичною обстановкою в країні⁹. Курси було оголошено приватним закладом. Це дозволило властям відмовити у державних субсидіях та заборонити проводити заняття в університеті. Діяльність курсів підпорядковувалась попечителю Київського учбового округу, а, отже, і Міністерству, якому керівництво періодично мало давати детальні звіти про свою роботу¹⁰.

Отже, одержавши офіційний дозвіл, рада Київського університету створила комітет по організації Вищих жіночих курсів, до складу якого ввійшли О. І. Селін та деякі інші професори університету. Комітет займався добром кадрів, влаштуванням приміщення і вишукуванням коштів для їх утримання. Дякуючи доброзичливості професорсько-викладацького складу університету, кадри були швидко підібрані.

Важче було з приміщенням. Використати будинок Фундукліївської класичної жіночої гімназії комітет відмовився через великий вплив слухачок: на перший курс було подано понад 400 заяв (на той час цифра дуже велика). Тому орендували приватний будинок Фромета на Бібіковському бульварі за 3200 крб. на рік. Оскільки це приміщення не зовсім відповідало своєму призначенню, то його довелося переобладнувати під аудиторії та кабінети для педагогів. Бібліотеки, читального залу, кабінетів для хімічних, фізичних лабораторій та різних колекцій з природознавства спочатку на курсах не було. Пізніше через антисанітарні умови (холод і сирість), що визнавала навіть реакційна преса, курси міняли кілька раз приміщення.

Відмова уряду субсидувати курси змусила комітет звернутися через ліберальну пресу за матеріальною підтримкою і співчуттям до місцевого населення. Відгукнулись переважно представники жіночого гуртка, від якого виходила ініціатива організації курсів¹¹. Вони й подали значну матеріальну допомогу, завдяки чому 4 жовтня 1878 р. Вищі жіночі курси в Києві почали заняття майже одночасно з Санкт-Петербурзькими (Бестужевськими), відкритими 20 вересня того ж року¹². Це була велика подія не лише для Києва, а й для всієї України. Прогресивна громадськість її вітала, консервативна — зустріла мовчанням.

Спершу курси являли собою щось середнє між гімназією й університетом. Відповідно до загальних правил, встановлених для вищих жіночих курсів Росії, при вступі до Київських також вимагався атестат про закінчення середнього жіночого закладу. Хто не мав його — складав іспити. Звільнялися від цього тільки особи із зв'язання домашньої вчительки чи наставниці, оскільки враховувалися уже складені ними відповідні іспити¹³.

Слухачки ділились на постійних, зобов'язаних слухати всі лекції, брати участь у семінарах, складати іспити, і вільних, для яких це не було обов'язковим. Останніх допускала до занять педагогічна рада лише з середовища місцевих жительок, за дозволом попечителя Київського учбового округу¹⁴.

На I курс першого року навчання було зараховано 321 слухачку віком 16—25 років: з них на історико-філологічний факультет — 158 постійних і 26 вільних; на фізико-математичний — 117 постійних і 11

⁹ С. В. Л.-я. Назв. праця, стор. 595; Положення о высших женских курсах, учрежденных в Киеве, К., 1881.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 828, спр. 146, арк. 4.

¹¹ С. В. Л.-я. Назв. праця, стор. 597.

¹² «Русские ведомости», 1878, № 242, стор. 1.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 828, спр. 146, арк. 21—23 зв.; Положення о Высших женских курсах и Правила для слушательниц и вольнослушательниц Высших женских курсов в Киеве, арк. 44—47.

¹⁴ Там же, арк. 44 зв.

вільних; 9 слухачок обрали окремі предмети¹⁵. Всього на Київських вищих жіночих курсах з 1878 р. по 1886 р. навчалось 2518 чол.: 1878 р.— 324, 1879 р.— 294, 1880 р.— 334, 1881 р.— 408, 1882 р.— 335, 1883 р.— 333, 1884 р.— 294 і 1885/86 р.— 196 слухачок¹⁶. Серед курсисток були й іноземки (з Болгарії).

В процесі навчання частина з них відсіювалась: через невідповідність, за власним бажанням, несплату (50 крб. на рік) за навчання.

На жаль, прямих даних про соціальний склад слухачок немає, оскільки облік вівся за становою ознакою. Однак наявні списки слухачок за 1878—1885 рр. дають деяке уявлення про їх класову приналежність. Привертає увагу той факт, що найбільше прагнули дати освіту дочкам священників, а вже потім — дворянство, купці, вищі воєнні чини і різні чиновники; найменше було вихідців із селян і робітників¹⁷. За списками віросповідання можна судити про національний склад курсисток: в основному — росіянки, українки, єврейки.

Найбільше слухачок було з числа випускниць Київської Фундуклітської жіночої гімназії. Найближчі до Києва міста, де були жіночі гімназії, інститути шляхетних дівчат чи єпархіальні училища, також давали певний процент курсисток. Віддалені райони, де тривалий час не знали про курси, давали дуже малий процент слухачок. Найбільше приїздили на навчання з атестатами киево-подільської, кишинівської, житомирської, полтавської, чернігівської, одеської, мінської, катеринославської, кременчуцької, орловської, донської та інших середніх жіночих навчальних закладів¹⁸.

Наплив слухачок до Вищих жіночих курсів у період піднесення революційного руху занепокоїв місцеві офіційні власті. Навіть ще перед відкриттям курсів київський губернатор у конфіденційному поданні від 12 вересня 1878 р. київському, подільському і волинському генерал-губернатору повідомляв, що групуються «жінки нігілістичного напрямку»¹⁹.

Генерал-губернатор М. І. Чертков регулярно повідомляв міністра внутрішніх справ О. Є. Тимашева про обстановку в Києві напередодні відкриття курсів. Представники місцевої влади обурювались, що в період найбільшого поширення політичної пропаганди проти уряду в Києві одному з центрів революційного руху, водночас із Петербургом та Одесою, уряд дозволив створити новий навчальний заклад²⁰.

Своєю заявою київський генерал-губернатор висловлював думку місцевих правлячих кіл, які, в принципі не заперечуючи проти вищої жіночої освіти, вважали, що форма, час і місце для створення Вищих жіночих курсів «вибрані вельми невдало». Відступати від офіційного дозволу місцеві власті не наважувались через побоювання викликати обурення з боку прогресивної громадськості. «Відступитись від даного один раз дозволу» значило визнати допущені помилки, «недоречної боязкості», що, на думку генерал-губернатора, безперечно збудило б «нарікання з боку багатьох зацікавлених у справі осіб», і, нарешті, могло б «навіть послужити приводом для безпорядків». Місцеві власті боялися, що Вищі жіночі курси в Києві можуть стати небезпечним осередком політичної агітації. Для уникнення цього генерал-губернатор дав вказівку «пильно стежити» за ними, а якщо «курси набе-

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 828, спр. 146, арк. 20.

¹⁶ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 191, спр. 674, арк. 65.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 87, спр. 6887, арк. 11—93; ф. 442, оп. 836, спр. 53, арк. 3—12.

¹⁸ С. В. Л.-я. Назв. праця, стор. 597—598.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 828, спр. 146, арк. 1—1 зв.

²⁰ Там же, арк. 16—16 зв., 18.

руть шкідливого в політичному або моральному відношенні напрямку, то негайно їх закрити». Не встигли курси розпочати свою роботу, як Міністерство внутрішніх справ встановило за ними таємний нагляд. У зв'язку з цим у правила для слухачок Вищих жіночих курсів було внесено зміни, що обмежували прийом тих, хто міг би, на думку властей, поповнити ряди революціонерок. Всі вступаючі зобов'язані були представити від місцевої поліції довідку про поведінку, що засвідчувала б політичну благонадійність. Виняток робився для тих, хто йшов на курси безпосередньо після гімназії або іншого «освітнього закладу» і не встиг «заразитись» політичною пропагандою. Без довідки приймалися ще й дочки тих викладачів курсів, які були на особливому рахунку в адміністрації²¹.

За таких умов Вищі жіночі курси почали свою роботу. Організаційний комітет, виконавши свою місію, припинив існування. Замість нього було створено педагогічну раду й опікунський комітет. Педагогічній раді підпорядковувалися навчальна й фінансова частини. Вона складала навчальну програму. Опікунський комітет обирався з осіб, що бажали вносити щорічно до бюджету курсів не менш як 25 крб. До його складу входив і міський голова²², що свідчило про пильний нагляд за роботою курсів з боку місцевих властей. Вища адміністративна влада зосереджувалась у руках особи, призначеної Міністерством народної освіти, що мала безпосередній зв'язок з попечителем Київського учбового округу, який здійснював також контроль над учбовими процесами Вищого жіночого закладу.

На опікунський комітет покладалось кілька функцій: фінансова, господарча та інспекційна. Він мав право звільняти від плати за навчання. Однією з основних його функцій був нагляд за слухачками. В архівних документах київського генерал-губернатора зберігся список «чергових дам» Вищих жіночих курсів. Досить навести імена деяких з них, щоб переконатись, що це переважно були дружини і доньки професорсько-викладацького складу університету (В. І. Антонович, О. І. Гогоцька, М. М. Гарнич-Гарницька та інші), які за вказівкою попечителя Київського учбового округу і здійснювали нагляд за слухачками²³.

На курсах, як уже говорилося вище, було два факультети: історико-філологічний та фізико-математичний. На кожному викладався 21 предмет, з них 7—10 — необов'язкові. Предмет читався в середньому по дві години на тиждень. На першому курсі історико-філологічного факультету слухачки вивчали 11 предметів; відвідували також практичні заняття з історії, загальної літератури, читання літописів. На першому курсі фізико-математичного факультету вивчалось тільки 6 предметів: алгебра, геометрія, тригонометрія, фізика, логіка, латинська мова. Вища математика опановувалась на II—III курсах.

На історико-філологічному факультеті викладалися вітчизняна й зарубіжна історія та література, а також російська історична грамати́ка, історія російської словесності, загальна історія, грецька і римська література, російська історія (стародавня й новітня), російська історіографія, історія Греції, Риму, середніх віків, нова історія, історія філософії, логіка, психологія, педагогіка, статистика, латинська мова,

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 828, спр. 146, арк. 18 зв., 19, 28, 29, 32—32 зв., 36.

²² Высшие женские курсы в Киеве.—«Киевлянин», 1878, № 122, стор. 1—2; Міським головою на той час був професор філософського і міжнародного права Київського університету Н. К. Ренненкампф, який у 80-х роках, будучи ректором університету, виступив проти курсів, бо слухачки брали участь у революційному русі (ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 191, спр. 674, арк. 70; С. Ю. Витте. Воспоминания, т. I, М., 1960, стор. 177; т. III, стор. 696).

²³ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 828, спр. 146, арк. 41—41 зв.

іноземна мова (німецька або французька). На III курсі обох факультетів вивчали богослов'я²⁴.

Викладали на Вищих жіночих курсах здебільшого професори й доценти Київського університету: математик В. П. Єрмаков, історики — В. С. Іконніков (пізніше академік, відомий працями з історіографії), І. В. Лучицький (відомий дослідник історії французьких релігійних війн XVI ст. і аграрної історії Франції напередодні революції 1783—1793 рр.), Ю. О. Кулаковський (учень В. Г. Васильєвського — основоположника наукового візантинознавства в Росії) — спеціаліст з історії Риму, Візантії, грецьких і візантійських володінь на півдні Росії, християнства, Ф. Г. Міщенко — російський історик античності з класичної філології, І. М. Жданов — один з найпослідовніших прибічників школи О. М. Веселовського, найбільшого літературознавця другої половини XIX ст., О. І. Соболевський — дослідник історичної діалектології, М. П. Дашкевич — історик літератури та інші²⁵.

Всього викладачів з 1878 р. по 1886 р. на історико-філологічному факультеті було 45, з них — 31 професор і доцент, 3 лектори і 5 магістрантів університету, 1 професор і 1 лектор Київської духовної академії, 4 викладачі гімназії²⁶. Під керівництвом професорів велись практичні заняття (семінари). Слухачки ходили на лекції, писали реферати, знайомилися з науковою літературою, перекладали твори іноземних авторів. Успішність їх була задовільною. Вони серйозно ставилися до занять і здебільшого успішно складали іспити. У перші роки брали літературу в Київській публічній бібліотеці. Пізніше була створена своя бібліотека і читальний зал²⁷.

Курси існували за рахунок плати за право навчання та внесків членів опікунського комітету, приватних пожертвувань та зборів з різних концертів, що влаштовувалися на користь курсів мистецького громадської міста. Оскільки навчалось багато киянок і одеситок, опікунський комітет неодноразово звертався з клопотанням до Київської й Одеської дум, але неодмінно одержував відмову в коштах²⁸.

Інакше до нових Вищих жіночих курсів ставилося земство. Бессарабське, саратовське і чернігівське подавали їм фінансову допомогу. Чернігівське — щорічно асигнувало по 1 тис. крб. Службовці Києво-Брестської залізниці відклали в банк 1043 крб., проценти з яких видавалися на допомогу бідним слухачкам²⁹. За кількістю громадських та індивідуальних пожертвувань Київські курси займали перше місце після петербурзьких. По 200—1000 крб. давали представники різних міських соціальних верств, зацікавлені у розвитку вищої жіночої освіти.

Випускниці Вищих жіночих курсів у Києві мусили влаштовуватись на роботу самі. Більшість ішла педагогами гімназій, прогімназій та інших учбових закладів. Частина займалась літературною роботою, служила в державних і приватних конторах, управліннях залізниць та інших установах. До моменту заборони прийому (1886 р.) курси дали п'ять випусків жінок-спеціалістів у галузі освіти, трудовлаштування яких

²⁴ Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие. 1878—1881, К., 1881.

²⁵ История Академии наук СССР. Т. 2, М., 1964, стор. 276, 279, 287, 303, 414—416, 592, 605, 606.

²⁶ ЦДДА СРСР, ф. 733, оп. 191, спр. 674, арк. 65 зв.—67 зв.: В. Альбицкий. Высшие учебные заведения России, мужские и женские, Спб., 1884, стор. 245.

²⁷ «Женское образование», 1879, № 1, стор. 75; М. Песковский. Университетская наука для русских женщин.—«Русская мысль», 1886, № 12, стор. 26.

²⁸ Е. Д. Г.-г. Несколько слов о киевских курсах (Письмо в редакцию).—«Киевлянин», 1879, № 137, стор. 2, ствл. 2; «Женское образование», 1881, № 1, стор. 74—76.

²⁹ «Женское образование», 1879, № 4, стор. 216; «Киевлянин», 1882, № 151, стор. 2.

не було узаконеним, оскільки курси офіційно не давали ніяких прав, за винятком права викладати в початкових класах жіночих учбових закладів.

У травні 1886 р. «Правительственный вестник» опублікував розпорядження Міністерства народної освіти, згідно з яким заборонявся прийом слухачок на всі вищі жіночі курси, заодно і в Києві.

Київські курсистки не стояли осторонь революційного руху. Є. Щетинська, Ю. Яцевич, В. Охременко, К. Розальска та інші підтримували зв'язок з революційним студентством, брали активну участь у політичних демонстраціях 1883—1886 рр.³⁰. Дані департаменту поліції про політичну неблагонадійність слухачок послужили приводом до скликання особливих зборів під головуванням міністра внутрішніх справ Д. А. Толстого. Передбачаючи, що революційний рух ще більше поширяться, збори вирішили «припинити даліше скупчення у великих містах молодих дівчат» і не приймати нових слухачок, поки не буде вироблено статуту, програми і правил вищого жіночого учбового закладу³¹. Рішення зборів схвалив Олександр III, внаслідок чого і з'явилось вищезгадане урядове розпорядження. Так, з чисто жандармських міркувань прийом на курси було припинено.

До моменту їх закриття на всіх вищих жіночих курсах у 1885/86 навчальному році було 1552 слухачки, з них 286 — на Київських³².

Реакція розраховувала, що поки вироблятиметься проект статуту, нові Вищі жіночі курси, внаслідок заборони прийому на них, припинять своє існування, оскільки не матимуть основної фінансової бази, що складався переважно з плати за відвідування лекцій. Це була ставка на ліквідацію вищої жіночої освіти.

Заборона прийому на курси викликала хвилю обурення прогресивної громадськості (особливо професури), яка через помірковано-народницьку пресу виступила з статтями на їх захист³³.

Питання про відновлення навчання жінок неодноразово порушувалося окремими особами, пресою. Але царський уряд свідомо не давав відповіді на всі звернення до цього, розраховуючи на самоліквідацію курсів. В результаті Київські жіночі курси, так само, як і Московські, Казанські та Одеські, зробивши останній випуск слухачок 1888 р., припинили своє існування. Відновили вони роботу аж з початком першої російської революції — в 1905 р.

³⁰ «Былое», 1907, № VI, стор. 140, 141, 149.

³¹ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 191, спр. 691, арк. 65.

³² Там же, спр. 692, арк. 116 зв.

³³ «Русские ведомости», 1886, № 174; «Неделя», 1886, № 32, ствп. 1055—1056; № 35, ствп. 1174; «Новости», 1886, № 224, стор. 2.

І. О. ОДОХІВСЬКА
З ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКИХ
ЗВ'ЯЗКІВ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У другій половині ХІХ ст. однією з найгостріших проблем Угорщини і Західної України було національне питання. І Угорщина, і західноукраїнські землі входили до складу Австрійської імперії, уряд якої, щоб відвернути увагу народних мас від соціальних проблем, свідомо розпалював національну ворожнечу. Національне питання в імперії особливо загострилося після поразки Угорської буржуазно-демократичної революції 1848 р.,

яка зробила поштовх до пробудження самосвідомості національни меншостей Австрійської імперії, їх боротьби за свої права. Однак і поразку прискорив перехід національних меншостей на бік реакційних сил, оскільки керівники не приділяли уваги національному питання.

Таку уяву суперечливість у свідомості та діях національних меншостей засуджували не тільки угорські діячі шовіністичного напрямку а й окремі представники передової суспільної думки, які за явищем не побачили суті. Цей настрій серед угорської інтелігенції всіляко підтримувала пануюча верхівка Угорщини. Проводячи асиміляторську політику, вона намагалася довести, що надання будь-яких прав національним меншостям загрожує існуванню Угорщини як держави.

Особливо неприязним було ставлення до слов'янських меншостей, зокрема до закарпатських українців, на яких, писав Франк «перенесли мадяри всю ненависть, якою палали до росіян за погроми 1849 року; нищити русинів зробилося немов патріотичним обов'язком»¹.

Таке ставлення до слов'янських народів пояснюється ще й тим, що серед них тоді поширювалися реакційні за своїм змістом панславістські ідеї. З цього приводу відомий угорський діяч Ференц Деак писав: «Панслависти помиляються, якщо думають, що світ подивиться на їх рух тими ж очима, якими дивиться на тенденцію до зближення італійців та німців; із панславістського руху може бути тільки один наслідок — зосередження колосальної фізичної сили в руках царя, який використає її для того, щоб припинити успіхи розвитку освіти і свободи у Західній Європі»².

Таким чином, становище закарпатських українців було дуже складним: з одного боку — офіційна лінія асиміляції, з іншого — недовіра певної частини прогресивних сил суспільства.

Пануючий клас Угорщини, щоб обґрунтувати свою політику національного гноблення, звертається до філософських теорій визначення нації. Так, у другій половині XIX ст., коли національні суперечності особливо загострилися, поширюється ідея «політичної нації»³. Тобто стверджувалось, що нація — це політична державна єдність. Етнічну ж спільність не треба навіть брати до уваги. 1868 р. в «Законі про права національностей» давалося таке визначення нації: «Всі громадяни Угорщини в політичному відношенні становлять одну неподільну угорську націю, рівноправними членами якої є всі громадяни країни, незалежно від того, до якої національності вони належать»⁴. Така теоретична конструкція захищала ідею територіальної цілісності Угорщини утримання в її межах усіх національностей, що проживали в країні.

Під впливом цієї теорії перебував Лайош Кошут і певною мірою видатний діяч буржуазно-демократичного руху Ференц Деак, який говорив: «Угорську націю ми завжди розуміли так, що політична національність в Угорщині одна і вона включає в себе всі інші національності»⁵.

Прогресивних прибічників цієї теорії приваблювала думка про рівні громадянські права. Вони вважали: якщо всі національності діста-

¹ І. Франко. І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття. — «Життя і слово», 1896, № 1, стор. 4.

² Карпатский свет, Ужгород, 1929, стор. 11.

³ Somogyi József. A nemzeteszme, Budapest, 1941, стор. 260—263.

⁴ Kemény Gábor. A nemzetiségi kérdés története. I. rész, Budapest, 1947, стор. 116—118.

⁵ Deák Ferenc. Beszédei. Budapest, 1903, стор. 134—135.

нуть рівні демократичні свободи, то складне й суперечливе національне питання в Угорщині буде вирішене, оскільки народи, що населяли Угорщину, відмовляться від боротьби за національні права і автоматично перетворяться на угорців. Але національні меншості не підтримали цієї концепції. Вони вбачали в ній не тільки обґрунтування угорської державної єдності, але й заперечення власного національного існування.

Народні маси Угорщини рішуче протидіяли політиці національного гноблення і, незважаючи на шовіністичну агітацію, не виявляли ніякої ворожнечі до трудівників інших національностей, вважали їх своїми союзниками у боротьбі з експлуататорами. Цьому сприяло те, що сама Угорщина була гнобленою країною. В історичних дослідженнях про взаємини угорського та українського народів у той час зазначається, що трудящі Угорщини «зовсім не поділяють слов'янофобства своїх правителів», перебувають у дружніх стосунках з українцями, «охоче спілкуються з ними на одній з слов'янських мов і нерідко з різних причин активно протидіють своїм уявним добродіям з немешей (буржуазії.— І. О.) або бюрократії»⁶.

В дусі братерства народів, на основі визнання прав національних меншостей вирішували проблему угорські революційні демократи — Ш. Петефі, П. Вашварі, Я. Хорарік. Вимоги національних меншостей підтримували прогресивні угорські діячі: І. Сечені, Й. Етвеш, Я. Ердеї. З революційно-демократичних позицій висвітлювали національне питання також І. Франко і П. Грабовський, творча діяльність яких сприяла зміцненню українсько-угорських відносин.

Таким чином, в умовах політики національного гноблення, коли нав'язувалась думка, ніби нація — політичне поняття, прогресивне трактування національного питання, розуміння національних завдань та інтересів мало велике значення для ідейного зближення угорського і українського народів.

Під час угорської революції Ш. Петефі, П. Вашварі, Я. Хорарік відверто демонстрували почуття симпатії до інших народів, різко засуджували прояви шовінізму та націоналізму. Ш. Петефі не писав теоретичних праць з національного питання. Його ставлення до цієї проблеми відбито в статтях, замітках, поетичних творах, де проводилася думка — для перемоги революції необхідна участь усіх національностей, що живуть в Угорщині. Ш. Петефі підкреслював, що революція дасть рівноправність усім народам, і ці рівні громадянські й національні права зітруть недовір'я, відчуженість націй. «Ми об'єднались для того, щоб знищити між людьми відчуження, побудоване на відмінності мов...»⁷.

Певною мірою національної проблеми торкався в своїх теоретичних працях і публіцистичних виступах П. Вашварі. Зокрема, в праці «Історичне зібрання життєписів» він обстоював думку, що існування народів-володарів і пригнічених націй не відповідає історичному розвитку людства. Згідно з об'єктивними законами суспільного розвитку всі нації повинні мати однакові права на свободу, власну мову і культуру. Ті, що нехтують цими законами, прагнуть підкорити інші народи з метою затвердити себе як «вищу» расу, — приречені на загибель. П. Вашварі мріяв про час загальної рівності, коли всі народи житимуть у братерському союзі і мирі. «Можливо, настане день, — писав він, —

⁶ А. Будилович. К вопросу о племенных отношениях в Угорской Руси, Спб., 1904, стор. 17.

⁷ Ш. Петефи. Собрание сочинений, т. 1, М., 1952, стор. 19.

коли буде мир в усьому світі, люди здивовано дивитимуться на закриття вавлену зброю, що нею нації колись знищували одна одну»⁸.

Подібними були й погляди Я. Хораріка, який у написаній під час революції статті «Мольба до народу» говорив про необхідність трудитися усіх національностей Угорщини взяти долю в свої руки.

Інтернаціоналізм угорських революційних демократів мав великий вплив на свідомість широких мас, активно протидіяв шовіністичним настроям, сприяв міжнародним ідейним контактам.

Прогресивні, хоч і обмежені внаслідок соціальних переконань, позиції з національного питання займали представники угорської ліберальної буржуазії — І. Сечені, Й. Етвеш, М. Йокаї, Я. Ердеї. Першим з них рішуче виступав проти мадьяризації. «Мадьяромани,— писав він,— зайшли дуже далеко... Вони для поширення угорської мови обирали невірні засоби, які викликали реакцію і ненависть проти угорців. Не можна насильством насаджувати угорську мову. Братерське єднання угорців з іншими народами можливе лише на основі культури, цивілізації і рівності»⁹.

Схожі думки висловлював інший ідеолог середнього дворянства та угорського лібералізму Йозеф Етвеш, ім'я якого було добре знайоме українському населенню Закарпаття. Його погляди на національне питання, етичні концепції популяризувалися в періодичних закарпатських виданнях. Так, «Листок» передрукував з угорського журналу висловлювання Й. Етвеша про значення мови в розвитку нації. В іншому періодичному виданні було вміщено його виступи щодо національного питання, взяті з журналу «Pesti Napló». «Як гідність окремої людини,— говорив він,— залежить від її характеру, так сила людства залежить від того надійного опору, якого дотримуються народності. Народ, що готовий, відмовившись своєї індивідуальності, розтопитись в іншій, ніколи не може бути корисним членом суспільства... Тому головне завдання будь-якого народу є збереження мови і народної індивідуальності»¹⁰.

Виступи угорських мислителів на захист малих народів в умовах загострення національних протиріч мали особливо важливе значення. Вони привертали увагу широких кіл угорської громадськості і проти стояли шовіністичній політиці уряду, підтримували національні меншості в їх боротьбі за свої права.

Виступаючи проти шовіністичної політики угорського уряду, закарпатські діячі національно-визвольного руху з повагою і дружелюбністю ставились до угорського народу, вітали кожний прояв інтернаціонального єднання з боку представників передової угорської думки, передруковували в закарпатських виданнях їх виступи на захист національних меншостей.

У закарпатського мислителя О. Духновича любов до свого народу і його культури поєднувалася з глибокою повагою до інших національних культур. Для зближення народів він пропонував прищеплювати учням закарпатських шкіл любов і повагу до мови, історії та культури словаків, німців, угорців. Це викличе зворотний інтерес до української культури з боку цих національностей. В «Короткому землі писі для молодих русинів» — педагогічному творі, що мав на меті ознайомити закарпатських українців з географією та історією окремих держав, О. Духнович писав: «Угорщина — найбільша й найбогатша країн

⁸ Vasvári Pál. Válogatott írásai, Budapest, 1956, стор. 286.

⁹ Г. Деволян. Мадьяры и национальная борьба в Венгрии, Спб., 187 стор. 45.

¹⁰ Месяцеслов на 1874 г., Унгвар, 1873, стор. 74.

єсть Австрійської Імперії»¹¹. Цими словами він хотів викликати у західноукраїнського населення приязнь до Угорщини.

О. Духнович хоч і не був послідовним в оцінці класової природи суспільства, однак відділяв простий народ від угорських панівних кіл — носіїв шовіністичних настроїв.

Завдяки діяльності О. Духновича угорці мали змогу ознайомитись з культурними надбаннями закарпатських українців. У Будапешті він видав літературний збірник «Поздравление русинов», що хоч і не становить художньої цінності, але дав змогу угорцям ознайомитися з літературними творами Закарпаття. В Угорщині були відомі і окремі твори самого О. Духновича. Програмний вірш «Вручание», що став національним гімном закарпатських українців, викликав такий інтерес, що був перекладений на угорську мову¹².

Виразно звучать інтернаціональні настрої також у О. Павловича, який у вірші «К слободе» закликав трудящих підтримати угорський народ в боротьбі проти спільних гнобителів. Він прагнув, щоб усі народи Австро-Угорщини жили в злагоді. Тому, звертаючись до угорців із закликом зрозуміти інтереси інших національностей, зокрема слов'ян, що жили в Угорщині, він нагадує давні часи — «не совокупно ли страдали в Панонии наши деды?»¹³ Угорських трудящих він вважав братами і хотів, щоб щасливим і вільним був увесь «угорський край», усі його «племена и родини».

Понад 10 проектів з національного питання висунув А. Добрянський. Але всі вони передбачали збереження і зміцнення Габсбурзької імперії. Позитивне значення в тих історичних умовах мали його промови в парламенті з критикою поняття «політичної нації». Добрянський пропонував замінити його поняттям «населення», виступав з вимогами об'єднати українські землі в автономну область або виділити Закарпаття в автономне воєводство, тобто пропагував знищити штучне роз'єднання українців, що перебували під владою Австрії, і забезпечити їм можливість національно-культурного розвитку. Але орієнтація на Австро-Угорську монархію, особливо під час революційних подій, австрославистські та панславистські погляди, заплутаність і нездійсненність планів національно-культурної автономії майже нанівець зводили все позитивне в діяльності А. Добрянського.

Український революційний діяч Іван Франко пильно стежив за розвитком угорської культури, високо цінував прогресивних угорських мислителів, громадських діячів. З метою зближення культур двох народів він здійснив переклади творів Й. Мора «Новий пан» і «Золота людина», оповідань К. Міксата, досліджував угорський фольклор.

І. Франко бачив об'єктивну тенденцію до спільної боротьби угорського та українського народів проти соціального гноблення. Водночас він рішуче виступав проти проявів угорського шовінізму, намагання панівних кіл змадьєризувати українське населення Закарпаття, знищити його культуру і мову. Саме проти політики розпалювання ворожнечі між народами, проти шовіністичних випадів угорської аристократії спрямований «Протест галицьких русинів проти мадьярського тисячоліття», складений Іваном Франком спільно з іншими представниками галицької інтелігенції.

Тут автори прагнуть довести історичну необхідність змінити традиційну офіційну політику національного гноблення і висловлюють впевненість, що серед прогресивних кіл угорської громадськості цей заклик обов'язково знайде відгук.

¹¹ О. Духнович. Твори, т. 2, Пряшів, 1967, стор. 282.

¹² Magyar — orosz népdalok, Budapest, 1864, стор. 5.

¹³ А. Павлович. Избранные произведения, Пряшів, 1955, стор. 56.

У «Протесті» виразно відчувається розуміння того, що в тогочасній Угорщині існували дві нації, дві культури, а, отже, і різне ставлення до національного питання. Автори «Протесту» засуджують національну обмеженість, шовіністичні замаху угорської знаті, яка різними засобами намагається довести «зверхність» однієї нації над іншою, і що такі нібито «природні права» дозволяють «вищій» нації знищувати національно-специфічне в духовному житті іншої. Трудящі ж, зазначають автори, до якої б нації не належали, не можуть бути носієм чужих для них проявів шовінізму і неприязні до інших народів. Такі випадки можуть бути лише наслідком систематичного ідейного впливу і політики експлуататорських класів. У «Протесті» виразно простежується думка, що послідовними інтернаціоналістами, як правило, виступають представники демократичної культури, які відбивають прагнення, настрої, психологію народних мас.

Автори документа висловлюють повагу до прогресивних діячів Угорщини, які виступали прихильниками встановлення дружніх зв'язків між народами. «Ми не вороги мадьярської нації, — заявляли вони.— Ми високо цінуємо її енергію в боротьбі за свої права, її героїство в тяжких для неї хвилях, ми шануємо її заслужених мужів, її талановитих писателів, поетів і політиків, бо знаємо, що вони ніколи не були ворогами слабих, гнобителями пригноблених, не були прихильниками здирства, отемнювання і деморалізації... Ми тямимо ті щирі, сердечні слова, якими знаменитий угорський письменник Етвеш накликав своїх земляків до справедливого і гуманного трактування Угорських русинів... Ми бажаємо мадьярській нації як найкрасного розвою»¹⁴.

Автори «Протесту» відстоюють думку, що закарпатські українці не окрема народність, а жива і діяльна частина «...тої нації, до котрої належать своїм походженням, своєю історичною і духовною традицією»¹⁵.

Отже, незважаючи на окремі негативні явища в україно-угорських ідейних зв'язках другої половини ХІХ ст., об'єктивно існувала тенденція до зближення духовних досягнень двох народів, до міжнаціонального порозуміння на основі рівності і братерства.

¹⁴ «Житє і слово», 1896, № 1, стор. 8.

¹⁵ Там же.

О. Й. КОЦЮБА

ПРО ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ

О. В. МАРКОВИЧА

Видатний український фольклорист і етнограф Опанас Васильович Маркович виявляв великий інтерес (помітно виражений ще в період участі Марковича у Кирило-Мефодіївському товаристві)¹ і до історії України. Зокрема, Маркович задумав випустити журнал українською мовою. Провокатор Петров на допиті заявив, що Опанас Маркович «занадто ревно прагнув переключити різні предмети наук на малоросійську мову, викладаючи це популярно... Також я бачив у Марковича переклад історії грецької республіки на малоросійській мові»².

Особливо цікавила Марковича вітчизняна історія. Він, як підкреслювали сучасники, разом з М. І. Гулаком обговорював «проект ство-

¹ Киевская старина, К., 1900, II, стор. 265.

² Збірник пам'яті Т. Шевченка, К., 1915, стор. 213—214.

рення популярної історії України...»³. На жаль, цей задум залишився не здійсненим, Кирило-Мефодіївське братство, як відомо, було розкрито, а учасники його зазнали репресій. За участь у товаристві та за зберігання у себе віршів Т. Шевченка «возмутительного содержания» Опанас Маркович був засланий до м. Орла.

Згодом, повернувшись на Україну (1851), О. В. Маркович працював в «Черниговских губернских ведомостях» і друкував цікаві матеріали, займав посаду редактора неофіційної частини. Про це свідчить лист П. О. Куліста до О. П. Толстого⁴, а також твердження самого Марковича у листі від 31 серпня 1858 р. до О. Шишацького-Ілліча⁵. Ця деталь допомагає з'ясувати причетність О. В. Марковича до публікації в чернігівській газеті матеріалів, які мають певне значення для вивчення та дослідження історії, статистики, фольклору, етнографії. Він, зокрема, опублікував архівні документи історичного характеру, а саме: «Материалы для историко-статистического описания Черниговской губернии», «Копии актовой книги отдаточной волостей: Батуринской, Шептаковской, Бакланской и Почеповской» — гетману графу Кириллу Григорьевичу Разумовському в 1761 году⁶. Хоч підпису під ними немає, проте є підстава гадати, що вони були знайдені й повідомлені громадськості Опанасом Марковичем. Йдеться передусім про його неопублікований лист від 9 вересня 1852 р. П. В. Кирєєвському, де викладено план роботи над цим документом. Ставлячись до архівної справи з великим інтересом, Маркович публікував матеріали, що розкривали класове розшарування козацтва, показували маєтковий стан представників козацької старшини. Він писав: «Тут торкається справа волсдінь Меншикова і потім Розумовського і містить в собі силу кріпосних актів. Я вже дещо виписав»⁷.

Опанас Маркович цікавився й іншим документом з історії України: «Протокул до записыванья справ поточних на рок 1690». Не без інтересу поставився він до відкритих М. Білозерським «Южнорусских летописей» і всіляко сприяв їх виданню, ведучи ділові переговори з цього питання то з І. Самчевським, то з М. Судієнком, головою Київської Археографічної комісії. Це відомо з неопублікованих листів Марковича до М. Білозерського, як відомо й те, що Судієнко виявляв неприхильність до фольклориста, пояснювалося це неблагодійністю та «встановленням секретного, найсуворішого нагляду за ним»⁸.

О. В. Маркович старався не пропустити нагоди ознайомитися з цікавими й важливими документами, всіляко підтримував видання історичних пам'яток та творів, які мали важливе значення в справі вивчення й ґрунтового дослідження історії українського народу. Одним із таких творів він вважав «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях»⁹ Я. М. Марковича. Він не мав власних коштів, щоб здійснити це видання і тому звернувся до відомого українського етнографа М. Білозерського за допомогою.

О. В. Маркович і М. М. Білозерський, крім того, що мали задум перевидати працю Я. М. Марковича «Записки о Малороссии...» ще й

³ Киевская старина, II, стор. 267.

⁴ Державна публічна бібліотека СРСР імені Леніна (далі — ДБЛ). Відділ рукописів, ф. 11, А — Г, п. 63 (40—41).

⁵ «Правда», Львів, 1889, т. IV, вип. XI, серпень, стор. 157.

⁶ Черниговские губернские ведомости, 1853, № 29, стор. 301—306; № 33, стор. 331—335; № 34, стор. 339—343; № 36, стор. 359—363.

⁷ ДБЛ. Відділ рукописів, ф. 90, оп. 9, спр. 3.

⁸ Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР ім. М. Т. Рильського (далі — ІМФЕ). Відділ рукописів, ф. 3—1, спр. 87, арк. 2.

⁹ Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях, часть первая. В Санкт-Петербурге, при губернаторском правлении, 1798.

опрацьовували його рукописні матеріали, даючи різні нотатки, пояснення, відомості¹⁰.

Крім того зі знайдених рукописів відомо, що й архів Я. М. Марковича був переданий Опанасом Марковичем М. М. Білозерському. Так в його листі до Білозерського від 9 квітня 1858 р. (на листі рукоп М. Білозерського написано: «получено із Немирова в Борзну, 1858, березня 20») повідомлялось: «Ізрадувався, що охотитесь на «Записки...» Якова Марковича і оце пошлю їх усі»¹¹.

Білозерський, піднімаючи питання про надрукування цих матеріалів, писав: «Усі папери Якова Михайл. Марковича надіслані мені Опан. Вас. Марковичем з листом від 20 березня 1858 р.; ним же одержані від рідного брата покійного Марковича — Олекс. Михайловича ще в 1855 році.

Так як всі ці папери подаровані Ол. М-чем Оп. Васильовичу, і останнім уступлені мені для видання, то я і, користуючись цим правом пропоную їх для друку...»¹².

Опанас Маркович збирав біографічні відомості про життя й діяльність Якова Михайловича Марковича, записані (його словами кажучи) «від рідного брата Сварківського пана Олександра Михайловича Марковича», а також деякі вибірки із книжки «покійного писателя на шталт Кулішевих записок задуманої да тільки на однім першім томі затриманої смертю заранньою»¹³.

Мабуть, Я. Маркович мав матеріал з історії, етнографії, природи України, тому Оп. Маркович порівнює його задум із планами П. О. Куліша видати багатотомну «енциклопедію різноманітних відомостей про народ, що розмовляє мовою південноруською»¹⁴.

В українській історіографії існувала та й існує думка, що нібито в Я. М. Марковича є лише одна праця. Так, М. І. Марченко пише: «Наукова спадщина... Якова Михайловича Марковича (1776—1804 рр.) залишилася незначною. Вона становить лише один невеликий твір «Записки про Малоросію, її жителів та виробництва»¹⁵. Але з цим твердженням М. І. Марченка не можна погодитись. Адже знайдені нами рукописні матеріали Я. М. Марковича, великі за обсягом і різні за змістом, у фонді М. М. Білозерського дозволяють переглянути це питання. Серед них: «Записки касающиеся естественной истории Малороссии, составленной Яковом Мих. Марковичем», «Физические и метеорологические записки» (зошити № 1, № 2, № 3, № 4, № 5 і № 7) 1795—1796 рр., «Каталог исторических и географических манускриптов до Малороссии, касающихся 1798» (№ 4), «Краткая систематическая энтомология Малороссии» (№ 6), «Описание малороссийских городов»¹⁶ та ін. Безперечно, це ті матеріали, що їх віддав Опанас Маркович Білозерському для видання. До речі, фольклорист О. В. Маркович писав Білозерському: «Посилаєміи его, Якова Марковича, тетрадьки (18), коли не в добрім здоров'ї, мене не винуватте: такими й мені до рук моїх припали. Добре діло зробите, давши їм ход...»¹⁷.

Отже, Опанас Маркович, а згодом Микола Білозерський зберегли ці матеріали української історика Я. М. Марковича.

Нагадаємо, що фольклористи, етнографи минулого, не обмежувались збиранням матеріалів з фольклору та етнографії, а найчастіше

¹⁰ ІМФЕ. Відділ рукописів, ф. 3—7, спр. 541, арк. 1—20.

¹¹ Там же, арк. 15.

¹² Там же, арк. 1.

¹³ Там же, арк. 16.

¹⁴ Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш, Спб., 1856, т. I, стор. III—IV.

¹⁵ М. І. Марченко. Українська історіографія, К., 1959, стор. 127.

¹⁶ ІМФЕ. Рукописний відділ, ф. 3—7, спр. 537, арк. 1—68; спр. 536, арк. 1—127; спр. 539, арк. 1—9; спр. 538, арк. 1—22; спр. 540, арк. 1—18.

¹⁷ Там же, спр. 541, арк. 16.

поєднували все це з досконалим вивченням історичних явищ, подій, а також різних джерел, важливих для дослідження.

Постановка проблеми історичних інтересів Марковича допомагає не лише побачити дещо нове, стосовне особи українського фольклориста та етнографа, а й відкриває шлях до архівних матеріалів, з допомогою яких можна глибше проникнути в деякі, ще не в достатній мірі вивчені питання нашої історії.

М. І. ГЛАДКИХ
РІЗНІ ПРОЯВИ
ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ
КУЛЬТУРИ В СЕРЕДНЬОМУ
ПОДНІПРОВ'І

Основним джерелом вивчення первісної історії людства є археологічні пам'ятки. З їх аналізу треба одержати дані не тільки про рівень розвитку матеріальної культури населення того чи іншого часу, але й про характер соціальної структури,

про наявність та конкретний історичний розвиток окремих угруповань первісного суспільства. Останнє є чи не найважчим.

Для тривалої пізньопалеолітичної епохи (від 40 до 10 тис. років тому) палеолітознавці розрізняють два типи культурних спільностей: ті, що склалися під впливом особливостей фізико-географічного середовища (культурно-господарчі зони); ті, що виникли внаслідок подібності історичної долі первісних колективів або єдиного походження (культури та етнокультурні області).

Після того, як за допомогою археологічних матеріалів середньої течії Дону було доведено співіснування в пізньому палеоліті різних археологічних культур, що відображають окремі етнічні угруповання¹, питання культурної приналежності пам'яток того часу стало одним з основних. Воно має два аспекти: 1) яку територію повинне охоплювати культурне угруповання, 2) які критерії треба покласти в основу його виділення.

У визначенні розмірів культурних угруповань одні вчені виділяють значні території, населення яких має спільну історичну долю, інші — дрібні локальні культури, що відображають життя одного колективу або кількох, тісно споріднених. Найчіткіше ці принципи відображено в працях О. О. Формозова та О. М. Рогачова². Слід підкреслити, що кожен з названих дослідників визнає угруповання обох типів, але практично виділяє спільності одного типу. Це пояснюється суперечливістю самих принципів: при виділенні великих територій потрібно враховувати в пам'ятках загальне та абстрагуватись від часткового, а при визначенні локальних культур на перше місце стає часткове, внаслідок чого загальне відходить на другий план. Вихід з цього — в з'ясуванні співвідношення областей та культур. Поширеною є точка зору, згідно з якою культура — складова, територіально менша частина області. Відповідно до другої точки зору культура є хронологічним етапом у розвитку області³.

На території України для пізньопалеолітичної епохи виділяють дві

¹ А. Н. Рогачев. Многослойные стоянки Костенковско-Боршевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине. — Материалы и исследования по археологии СССР, М.—Л., 1957, № 59, стор. 9—134.

² А. А. Формозов. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке, М., 1959; А. Н. Рогачев. Назв. праця.

³ І. Г. Шовкопляс. Визначна історична пам'ятка України (до завершення дослідження Мізинської стоянки на Десні). — «Український історичний журнал», 1963, № 1, стор. 131.

культурно-господарчі зони та кілька етнокультурних областей та культур⁴. Краще вивчена північна прильодовикова зона. Вона сформувалась в умвах холодного прильодовикового лісостепу. На більш південних територіях, зайнятих сучасними степами північного Причорно мор'я, сформувалась південна степова зона⁵. Межа між ними лежить на широті Надпоріжжя. Тому немає єдиної думки, до якої зони відносити палеолітичні пам'ятки цієї території.

В межах північної прильодовикової зони відокремлюються Прикарпатська та Середньодніпровська етнокультурні області.

Середньодніпровська охоплює територію по середній течії Дніпра та його притоків — у межах України й суміжних областей Білорусії та РСФСР. Тут розташовані широко відомі пізньопалеолітичні пам'ятки: Радомишль (Житомирська область), Пушкарі та Мізин (Чернігівська область), Добранічівка (Київська область), Межиріччя (Черкаська область) та ціла низка інших.

Щодо розчленування пам'яток Середньодніпровської етнокультурної області на окремі археологічні культури висловлені протилежні думки. І. Г. Шовкопляс вважає, що всі пам'ятки першої половини пізнього палеоліту (оріньяко-солотрейський час) — Радомишль, Пушкарі, Ключи, Погон — являють собою місцевий (радомишльський) варіант розвитку культури ранньої пори пізнього палеоліту в Східній Європі, а пам'ятки другої половини пізнього палеоліту (мадленський час) — Мізин, Супонево, Гінці, Добранічівка, Межиріччя та ін. — становлять єдину мізинську культуру. Обидві культури генетично пов'язані — мізинська виростає з радомишльської⁶. М. Д. Гвоздовер та О. М. Рогачов припускають можливість існування кількох дрібних культур у тих хронологічних та територіальних межах, які І. Г. Шовкопляс відводить тільки мізинській, і не вважають, що ці культури завжди генетично споріднені⁷.

У дискусії про критерії виділення культур та областей загально-визнаним є те, що окремі ознаки розкопаних решток матеріальної культури свідчать про етнічну своєрідність її носіїв і спільність рис окремих пам'яток відображає етнічну спорідненість населення. Але серед дослідників немає єдиної думки щодо певної групи решток матеріальної культури, яка б чітко відображала етнічну приналежність первісного населення. Такими групами вважають мистецькі твори⁸, склад і особливості виробничого, перш за все крем'яного, інвентаря⁹, характер влаштування жител та господарчо-побутових комплексів¹⁰.

⁴ І. Г. Шовкопляс. Про локальні відмінності в культурі пізнього палеоліту на території Української РСР. — «Український історичний журнал», 1968, № 3, стор. 77—86.

⁵ С. Н. Замятин. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода. — Труды Института этнографии АН СССР. Новая серия, т. XVI, М.—Л., 1951, стор. 89—152. П. И. Борисковский. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области. — VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук, М., 1964.

⁶ І. Г. Шовкопляс. Про локальні відмінності в культурі пізнього палеоліту... стор. 78—83.

⁷ Лесс — перигляциал — палеолит на территории Средней и Восточной Европы (для VIII Конгресса ИНКВА, Париж, 1969), М., 1969, стор. 498—499.

⁸ В. А. Городцов. Археология. Каменный период, т. I. М.—Птрг., 1923, стор. 278; П. И. Борисковский. Раскопки в Костенках и некоторые вопросы позднего палеолита Украины. — Краткие сообщения Института археологии АН УССР вып. 4, К., 1955, стор. 158. З. А. Абрамова. Роль и значение палеолитического искусства в выявлении местных особенностей верхнепалеолитической культуры Восточной Европы. — «Советская археология», 1960, стор. 6—16.

⁹ А. А. Формозов. Назв. праця, стор. 13—22.

¹⁰ І. Г. Пидопличко и И. Г. Шовкопляс. Поздний палеолит украинского полесья. — Четвертичный период, вып. 13—15, К., 1961, стор. 371.

Є спроби поєднати ці групи. Так, при виділенні мезинської культури І. Г. Шовкопляс враховував їх усі, але основну увагу звернув лише на деякі¹¹.

Основним у визначенні культурної своєрідності палеолітичних пам'яток є визначення етнічних ознак первісного населення та шляхів розмежування цих ознак між взаємопов'язаними етнокультурними одиницями — культурою та областю. Найкраще збереглися кам'яні вироби. Значно менше відомостей про кістяні знаряддя та житла, що робилися з нестійких матеріалів — шкіри, дерева. Тому основну увагу при визначенні етнокультурної своєрідності первісного населення слід приділити виробничому, перш за все крем'яному інвентарю. Але оскільки практика показує, що немає двох палеолітичних пам'яток з цілком тождним кам'яним інвентарем, постає питання — де саме та межа, за яку не варто переступати, щоб уникнути штучного роздрібнення палеолітичних культур. Цікаві дані з цього приводу дають матеріали розкопок Добранічівського поселення¹².

Особливістю Добранічівського поселення є чітка відокремленість його господарчо-побутових комплексів, що складаються з залишків довгочасових жител, господарчих ям, зовнішніх вогнищ та виробничих центрів. Господарчо-побутові комплекси належали окремим сім'ям первісної общини¹³. Територія поселення між господарчо-побутовими комплексами практично вільна від культурних решток. Показово, що тут кам'яний інвентар різниться за розчепленням кременю та типологією. Наприклад, у першому комплексі одноплощинних нуклеусів найбільше призматичних, у другому — конічних. Мешканці першого комплексу, оформляючи бокові різці, за допомогою ретуші робили кінець знаряддя здебільшого опуклим; мешканці другого комплексу віддавали перевагу боковим різцям зі скошеним кінцем. Різниця в питомій вазі цих знарядь між комплексами становить 15%. Крім того, в другому комплексі ретуш частіше опускалась на край заготовки. В другому комплексі бокових різців з ретушшю по краю на 18,3% більше, ніж у першому. Подібні розбіжності в оформленні кінця заготовки спостерігаються і в асиметричних вістрях.

Загалом колекція кам'яного інвентаря Добранічівського поселення конкретно показує певне культурне явище пізнього палеоліту, а зразки окремих господарчо-побутових комплексів — самостійні, але повноцінні частини всієї колекції. Тому типолого-статистичне зіставлення інвентаря двох господарчо-побутових комплексів можна вважати адекватним порівнянню двох відокремлених однокультурних пам'яток. З цього випливають такі висновки:

— однокультурні та одночасові колекції кам'яного інвентаря можуть дещо різнитись між собою за технікою виконання та типологією;

— конкретні дані щодо відмінностей між господарчо-побутовими комплексами Добранічівського поселення можуть служити мірою допустимих відмінностей між комплексами однієї культури.

Підкріплює ці положення порівняння крем'яного інвентаря Добранічівки та Межиріччя¹⁴. Відмінності тут чіткіше проявляються в типології знарядь, аніж у техніці розщеплення кременю. В Межиріччі відсутні округлі скребачки, а в Добранічівці — вістря з затупленою спинкою та ретушованою основою. У Межиріччі серед пластинок з при-

¹¹ І. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка..., стор. 302.

¹² І. Г. Шовкопляс. Добраничевская позднепалеолитическая стоянка на Киевщине.— Материалы по четвертичному периоду Украины, К., 1969, стор. 242—251.

¹³ Там же, стор. 249.

¹⁴ І. Г. Пидопличко. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине, К., 1969, стор. 111—144.

тупленим краєм дуже виразну серію становлять прямокутні вкладиші (32% загальної кількості пластин з притупленим краєм). В Добранічівці таких виробів лише 6,1%. Різниця між Добранічівкою та Межиріччям не перевищує різниці між окремими господарчо-побутовими комплексами Добранічівського поселення, про що свідчать індекси спорідненості, підраховані за методом Д. Брейнерда та В. Робінсона¹⁵.

Порівняння крем'яного інвентаря цих поселень і Мізинського показує, що серед нуклеусів останнього є серія багатоплощинни (близько 10%), відсутніх у Добранічівці та Межиріччі. Крім того, якщо в Добранічівці і Межиріччі переважають двоплощинні нуклеуси, то в Мізині їх кількість дорівнює одноплощинним. У типології інвентар Мізина має деякі типи виробів, яких немає в двох згаданих поселеннях.

Загалом індекс спорідненості крем'яного інвентаря Мізина та Добранічівки становить за знаряддями 122⁰/₀, нуклеусами — 142⁰/₀, а Мізина та Межиріччя — 108⁰/₀ та 139⁰/₀, що порівняно з індексами спорідненості між окремими господарчо-побутовими комплексами Добранічівки або між Добранічівкою та Межиріччям менше на 10—24% для знарядь та на 6—12% для нуклеусів. Наскільки ця різниця велика — покажуть подібні зіставлення з іншими комплексами, а поки що можна констатувати, що різниця в крем'яному інвентарі між Мізином, з одного боку, та Межиріччям і Добранічівкою, з іншого, є більшою, ніж між Добранічівкою та Межиріччям. Таким чином, можна порушити питання про культурну відокремленість Мізинського поселення.

Водночас усі три згадані пам'ятки мають багато спільного в побудові жител та в мистецьких творах. Шкода тільки, що на підтвердження цього виявлено замало матеріалів. Так, щодо мистецтва можна сказати тільки, що воно є стилізованим і цим відрізняється від реалістичного пізньопалеолітичного. Водночас єдине антропоморфне зображення з бурштину, знайдене в Добранічівці, не має собі аналогій. Не має собі подібних і плескате зображення людини з Межиріччя. Те ж саме стосується і жител. Усі вони довгочасні, округлої форми, з використанням у конструкції кісток мамонта і цим відрізняються від короткочасних жител легкої конструкції, або довгочасних багатосекційних. На жаль, житло в Межиріччі з зовнішньою обкладкою із нижніх щелепів мамонта — поки що виняток. Детальніше проаналізувати цю групу джерел неможливо, але вони свідчать про наявність окремої Середньодніпровської етнокультурної області, в межах якої існували самостійні культури, побудовані не за хронологічним, а за територіальним принципом.

¹⁵ В. Б. Ковалевская, И. Б. Погожев, А. П. Погожева (Кусургашева). Количественные методы оценки степени близости памятников по процентному содержанию массового материала. — «Советская археология», 1970, № 3, стор. 26—39.

Повертаючись до надрукованого

ДО ІСТОРІЇ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

У першому номері «Українського історичного журналу» за 1971 р. надрукована стаття З. І. Хижняк «Київська академія—перший вищий навчальний заклад на Україні». На основі аналізу значної кількості наукових праць авторка робить висновок, що «початок вищої освіти на Україні покладає Київська братська школа, яка виникла на початку XVII ст., згодом перейменована в колегію, а наприкінці XVII ст.— в академію».

Очевидно, З. І. Хижняк не ставила собі за мету показати сам процес «переіменування» та динаміку боротьби вчених Києво-Могилянської академії за утвердження прав і привілеїв своєї *alma mater*. Питання ж про перерестання колегії в академію, яке, до речі, остаточно ще не з'ясоване, є важливим хоча б тому, що формально колегія вважалася середнім навчальним закладом, а академія—вищим.

На основі переважно фактичного матеріалу автор статті намагається прослідкувати процес перетворення Київської колегії в академію. Потреба з'ясувати це питання є тим більш актуальною, що у вітчизняній історіографії вже встановилася традиція, за якою вважають, ніби титул «академія» і права академії Києво-Могилянська колегія одержала за царською грамотою від 26 вересня 1701 р.¹ Тим часом текст цієї грамоти свідчить, що вона є лише підтвердженням попередньої від 11 січня 1694 р. Про це говорить прямо. Оскільки текст грамоти маловідомий, наводимо його в перекладі*: «З божої ласки, ми, найясніший і найдержавніший великий государ і великий князь Петро Олексійович... наша царська величність, пожалували... київського богоявленського братського монастиря ігумена і ректора Прокопія Колачинського з братією і хто по нім надалі в тому братському монастирі... буде... [й] веліли дати йому цюю... жалувану грамоту, засвідчуючи попередню... жалувану грамоту, яка... в минулім [7]202 (1694) році ігумену й ректорові Іоасафу Кроковському з братією на утримання і ствердження згаданих училищ чи шкіл дана для навчання філософських і богословських наук... Позаяк в нинішнім 1701 році червня [місяця] бив чолом нам... богомолец наш превелебний Стефан, митрополит рязанський і муромський (Яворський.—В. Л.), що в листі до нього [від]... превелебного Варлаама, митрополита Київського (Ясинського.—В. Л.)... написано, ніби Київський вїт з городянами чинит ьвелику вчителям братських шкіл обрзу, порушуючи [попередню] нашу... жалувану грамоту... [і просив нас] пожалувати й веліти дати їм... нашу жалувану підтвержуючу, другу грамоту (тут і дал' підкреслення наше.—В. Л.), аби надалі городяни и генерал наш, що в Києві пробуває, над студентами тих училищ не мали волі й влади. А над ними, студентами..., щоб управи шукати в належнім суді... у ректора і префекта шкіл братських як і перш було, здавна. А вчителі й студенти били чолом, що академія їхня Києво-Могилянська від самого свого заснування рівні привілеї,—які звичні в інших академіях у всіх державах іноземних,—вільно мала, а нині не тільки втратила, але й під гнітом тяжкої образи перебуває від городян київських, про що покірною онї вчителі й учні його превелебності київському митрополитові [доповідають] і просять, щоб він своєю суплікою до нас... поклопотався про звільнення від сваволі і зухвальства городян київських. А якщо яка де й трапиться провина, суд хай буде в Академії... [оскільки

¹ Київська академія.—УРЕ, т. VI, К., 1961; Історія української літератури, т. I, К., 1967, стор. 348; Історія філософії, т. I, М., 1968, стор. 388 та ін. В деяких працях йдеться навіть про реорганізацію (Л. Кауфман. С. С. Гулак-Артемівський, К., 1962, стор. 5). Однак першоджерела цього не підтверджують.

* Олуцено довгі титули, повторення та деякі місця, що не змінюють змісту грамоти.

в) жалуваній грамоті, яка їм... дана в минулім [7]202 (1694) році написано: «...нашим... всяких рангів людям, і київського й інших полків намісникам, і козакам і вїтові з городянами, жодних йому ректорів і вчителів, і учням, що в школах перебувають, образ і утисків не чинити...». І нині ми... наша царська величність вислухавши супліку богомольців наших, превелебного В. Ясинського, митрополита київського..., і превелебного С. Яворського, митрополита рязанського й муромського, пожалувати веліли... ректорів з братією, за попередньою і по цій нашій... жалуваній грамоті, в згаданих київських училищах, чи школах, які давно засновані... не тільки поетики і риторики, але й філософії і богослів'я учення... викладати... І для більшого утвердження... цю нашу... жалувану другу грамоту утвердити... печаткою повеліли... вересня 26 дня 1701 року...»².

Наведена грамота за змістом майже тотожна грамоті від 11 січня 1694 р.

Що ж було причиною появи першої, а пізніше і другої жалуваних грамот? Постійні суперечки між колегією і міською владою. Київський вїт намагався втручатись у «внутрішні» справи колегії, порушуючи її «академічні» права, які вона присвоїла собі фактично сама давно. Про це говориться в грамоті не двозначно. Колегія прагне відстояти свої права і намагається одержати офіційне підтвердження їх. Так уже в 1691 р. колегія за дорученням гетьмана звернулася до Москви з суплікою про надання прав і привілеїв³. У 1693 р. митрополит київський В. Ясинський, ректор київської колегії Йоасаф Кроковський та гетьман І. Мазепа знову звернулись до патріарха Адріана і царя Петра з проханням надати колегії матеріальну допомогу і прислати жалувану грамоту⁴. У відповідь на це прохання 11 січня 1694 р. була видана грамота, якою надавалось право власного суду незалежно від міського та встановлювалась мізерна на той час грошова допомога — 80 крб. на рік⁵. У свою чергу київський вїт І. Биковський надіслав до Москви скаргу не тільки на «бешкет» студентів колегії, а також на самого В. Ясинського. У відповідь на це видано «миротворчу» грамоту патріарха Адріана від 26 квітня 1699 р., а 17 серпня 1700 р. — указ царя про обмеження прав колегії⁶.

У травні 1701 р. колегія звернулася до київського митрополита В. Ясинського з новою суплікою про захист «академічних» прав, яку підписали, між іншими, «Академії його царської пресвітлої величності київський префект... Інокентій Поповський..., його царської величності пресвітлої стольник Конон Зотов, що в Академії Київській навчається..., Григорій Голуб на ймення й інші всі, які вчать в Академії Київській»⁷⁻⁸.

12 червня 1701 р. Колегія звернулася до царя зі скаргою на городян Києва і просила підтвердити права, даровані їй грамотою 1694 р. Цар зважив на це прохання і новою грамотою від 26 вересня 1701 р. повністю (in corpore) підтвердив грамоту від 11 січня 1694 р.⁹ Таким чином, друга грамота порівняно з попередньою нічого істотного для колегії не дала. А те, що в грамоті від 1701 р. колегія вже названа тричі «академією», не можна вважати наданням їй титулу, оскільки називається вона так у проханні киево-могилянців, які свій учбовий заклад самі назвали академією. Крім цього місця у грамоті, як бачимо, колегія ніде більше не називається академією, а лише училищем (п'ять разів), та 14 разів просто школами киево-могилянськими*.

Йдеться, зрештою, не про формальне право називатись академією. Таке право офіційно за колегією підтверджувалось давно, ще в Гадяцькій угоді І. Виговського з польським урядом від 1658 р., в якій серед інших були такі багатообіцяючі пункти: «...Академії в Києві бути з перевагами, рівними краківським, з тим однак, щоб тут не було ні професорів, ні учнів сповідання аріанського, кальвінського і лютерівського. Інші ж усі школи католицькі, які досі були в Києві, вивести д

² ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, шифр 438/430С, арк. 12—13; шифр 430/655С, арк. 87—90.

³ А. Jabłonowski. Akademia Kijowsko-Mohilańska (Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnej cywilizacji zachodniej na Rusi), Kraków, 1899—1900, стор. 178.

⁴ «Киевская старина», т. LXXVIII, июль — август, 1902, стор. 75; Д. Вишневский. Киевская Академия в первой половине XVIII ст., К., 1903, стор. 2; ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, шифр 438/430С, арк. 8 зв.—9.

⁵ «Киевская старина», т. LIII, июнь, 1896, стор. 80. Для порівняння скажемо, що утримання одного вчителя, в середньому, коштувало для колегії понад 80 крб.

⁶ Грамота патріарха Адріана київському митрополиту В. Ясинському. — «Киевская старина», т. XIII, сентябрь, 1885, стор. 139—144; А. Jabłonowski. Назв. праця, стор. 174; Д. Вишневский. Назв. праця, стор. 3 (Примітка).

⁷⁻⁸ Грамота патріарха Адріана київському митрополиту В. Ясинському. — «Киевская старина», т. XIII, сентябрь, 1885, стор. 139—144; А. Jabłonowski. Назв. праця, стор. 174; Д. Вишневский. Назв. праця, стор. 3 (Примітка).

⁹ А. Jabłonowski. Назв. праця, стор. 174.

* У грамоті від 1694 р.: училищем — тричі, школами — 12 разів, академією в названо жодного разу.

інших місць, де немає руських жителів; дозволити й другу академію завести на тій же основі, де зручніше видасться, і на тому місці іншим іновірним школам також не бути...»¹⁰.

Справа, очевидно, і не в тому, коли киево-могилянці самі стали називати колегію академією, — вони називали її часом і університетом¹¹. Назва «Киево-Могилянська колегія» (Collegium Kijovo-Mohylacanum) була дорогою для них, як пам'ять про її засновника Петра Могили. Тому називали вони свій учбовий заклад колегією до 1761 р., коли печатку колегії було замінено на печатку Академії Київської¹².

При визначенні рангу учбового закладу треба зважати не на монарші укази (вони часто були вимушеною поступкою), а на фактичний стан речей — на рівень навчання в учбовому закладі. Такою суттєвою різницею між середнім закладом і вищим було викладання в останньому чотирирічного курсу богослів'я. В такому випадку академією Києво-Могилянську колегію слід називати фактично вже з 1689 р., коли Йоасаф Кроковський почав читати там чотирирічний курс богослів'я¹³, що після нього читався без перерви.

Існує, проте, чимало фактів, які дають підстави називати колегію академією ще й раніше. Так, у грамоті від 1701 р. є цікаве місце: «...а, їм, студентам, коли буде якась провина, щоб шукати управи у ректора і префекта братських шкіл, як і перш було, здавна... Академія їхня Києво-Могилянська від самого свого заснування... рівні права мала..., які звичні в... академіях іноземних...»¹⁴.

Одні дослідники схильні вбачати в цих давніх правах академії пункти Гадяцької угоди¹⁵, інші намагання Петра Могили заснувати академію¹⁶.

Справді, Петро Могила мав намір відкрити академію в Києві на зразок Замойської, яка в свою чергу була копією Падуанського університету¹⁷. Проте польський король «привілеєм» від 1635 р. не дозволив заснувати академію¹⁸. Починаючи з цього часу, протягом усього періоду польського панування в Києві, колегія користувалася правами академії де факто¹⁹. Вже з 1640 р. в колегії існує щось на зразок сьогоднішньої аспірантури — готуються викладачі-богослови і полемісти²⁰, у філософських курсах порушуються теологічні питання; поважне місце займають студії св. письма й отців церкви. Незважаючи на це, в колегії весь час намагаються вести окремий курс теології, щоб мати формальне право на титул «академії»²¹.

Майже все XVII ст. колегії доводилось боротися за своє існування на два фронти: проти войовничого католицизму й офіційної політики польського уряду та проти православного мракобісся і царату. Справа дійшла до того, що царський уряд у 1666 р. зробив навіть спробу закрити цей учбовий заклад²². Переживши подібні критичні моменти, колегія в кінці XVII — середині XVIII ст. досягла кульмінації свого розвитку. Пізніше Київська академія поступово втратила свій «світський» характер. У 1817 р. її офіційно перейменували на Київську духовну академію*.

В. Д. ЛИТВИНОВ

¹⁰ Н. И. Петров. Киевская Академия во второй половине XVII в., К., 1895, стор. 28; «Киевская старина», т. LXXVIII, июль — август, 1902, стор. 74.

¹¹ Див., наприклад, заголовок рукопису, де сказано, що цей філософський курс викладений в рідному університеті (in alma universitate) в 1715 р. — ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, шифр ДС/163П; Д. Вишнеvский. Назв. праця, стор. 3.

¹² Д. Вишнеvский. Назв. праця, стор. 3.

¹³ «Киевская старина», т. LXXVIII, июль — август, 1902, стор. 65; A. Jabło-powski. Назв. праця, стор. 163, 172.

¹⁴ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 438/430С, арк. 12—13; Н. И. Петров. Назв. праця, стор. 9; С. Голубев. Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII ст., К., 1901, стор. 9.

¹⁵ Н. И. Петров. Назв. праця, стор. 125.

¹⁶ П. Пекарский. Наука и литература в России при Петре Великом, т. I, Спб., 1862, стор. 1. 2; A. Jabło-powski. Назв. праця, стор. 92, 167.

¹⁷ А. Jabło-powski. Назв. праця, стор. 165.

¹⁸ С. Голубев. Назв. праця, стор. 7; A. Jabło-powski. Назв. праця, стор.

91.

¹⁹ A. Jabło-powski. Назв. праця, стор. 100.

²⁰ А. Jabło-powski. Назв. праця, стор. 93.

²¹ Там же, стор. 168—169, 70, 163.

²² Г. Житецкий. Очерк литературной истории малорусского наречия в 17 в. 18-м вв., ч. I, К., 1889, стор. 154; A. Jabło-powski. Назв. праця, стор. 140; С. Голубев. Назв. праця, стор. 2—3.

* Слід зауважити, що на сторінках «Философской энциклопедии» (т. IV, М., 1967) помилково вказано, ніби Прокопович (1681—1736) закінчив Київську духовну академію. Цю помилку повторили автори «Истории философии» (т. I, М., 1968, стор. 281—282).

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

НЕВІДОМИЙ ПЛАН ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

На о. Хортиці, що урядом УРСР оголошений державним історико-культурним заповідником, у складі меморіального комплексу, присвяченого запорізькому козацтву, передбачено частково відтворити й Запорізьку Січ. Зробити це можливо, лише вивчаючи історичні документи, свідчення сучасників, праці з історії запорізького козацтва, проводячи археологічні дослідження колишніх запорізьких поселень та укріплень.

Ось кілька важливих описів, що поглиблюють наші уявлення про козацьку столицю і можуть знадобитися при її науковому відтворенні.

1847 р. визначний український філолог й історик О. М. Бодянянський видав «Историю о козаках запорожских», автором якої був російський військовий інженер князь С. І. Мишецький. Він з 1736 по 1740 рр. перебував у так званій Новій Січі¹.

«История о козаках...», з якою автор звертався до «любезного читателя» ще «1740 года генваря дня»², побачила світ лише через століття після написання. Однак, відомості С. І. Мишецького про запорожців і Січ, без згадок про першоджерело, були запозичені деякими російськими виданнями з питань історії, географії, етнографії ще у XVIII ст.³ Це дослідження набувало популярності й широко залучалося до наукового вжитку. Досить сказати, що на нього багато разів посилається Д. І. Яворницький у своїх працях з історії запорізького козацтва.

Праця С. І. Мишецького, написана невдовзі після повернення запорожців на батьківщину з-під протекторату Кримського ханства в 1734 р., вирізняється доброзичливим ставленням до козацтва. Автор показує своє щире бажання ознайомити громадськість з таким своєрідним і незвичайним суспільним явищем, як запорізьке козацтво за умов Російської самодержавно-кріпосницької імперії.

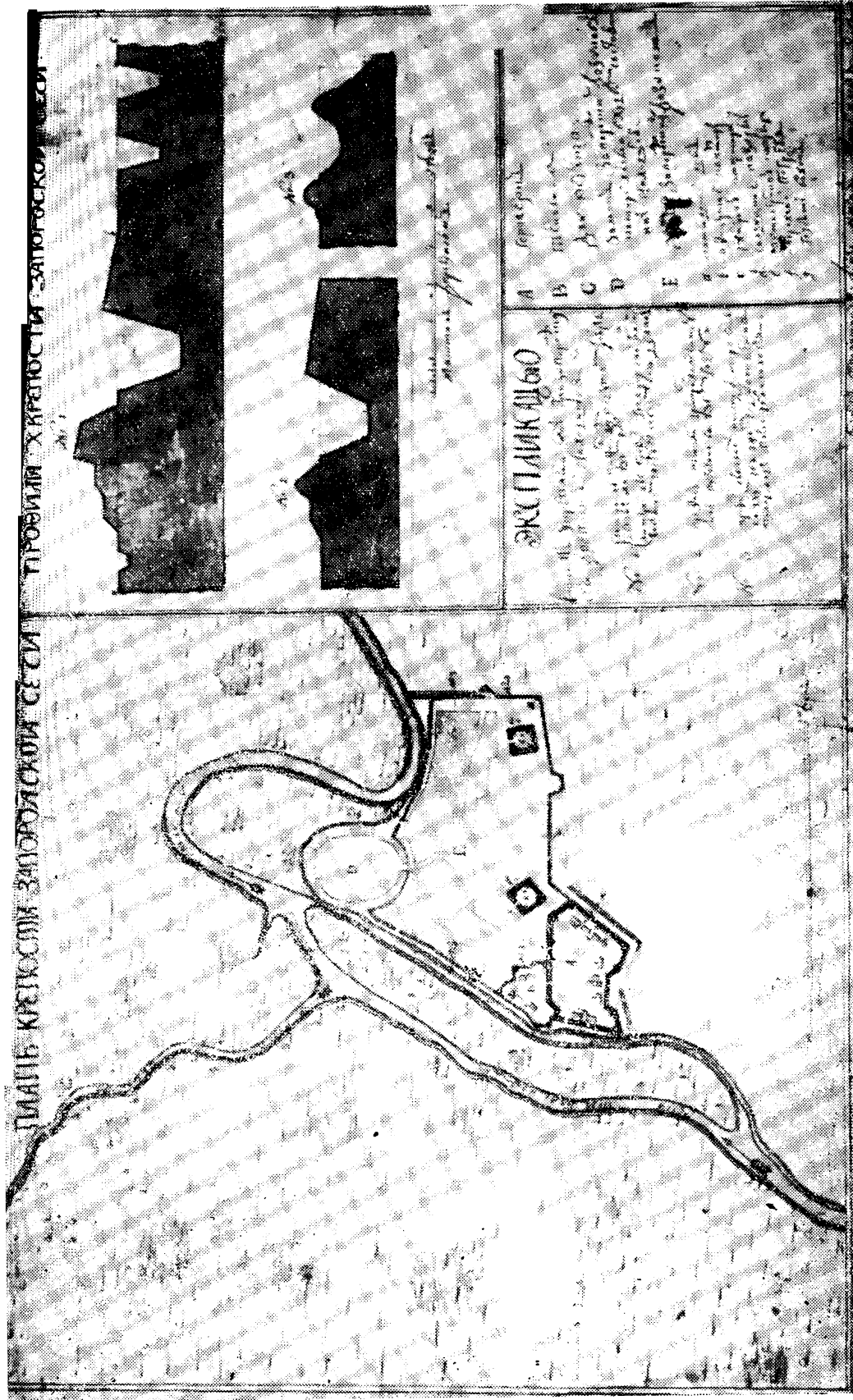
Про все це доцільно згадати в зв'язку з подальшою розповіддю про інший важливий документ з історії запорізького козацтва, нещодавно виявлений автором даної замітки в ЦДВІА СРСР. Це план Нової Запорізької Січі, складений 1740 р.⁴

¹ А. И. Ригельман. Летописное повествование о Малой России. Ч. III, М., 1847, стор. 138. (Нова Січ розташовувалася на Дніпровому рукаві р. Підпільній біля сучасного с. Покровського Нікопольського району Дніпропетровської області. Зараз січове городище затоплено Каховським водоймщем).

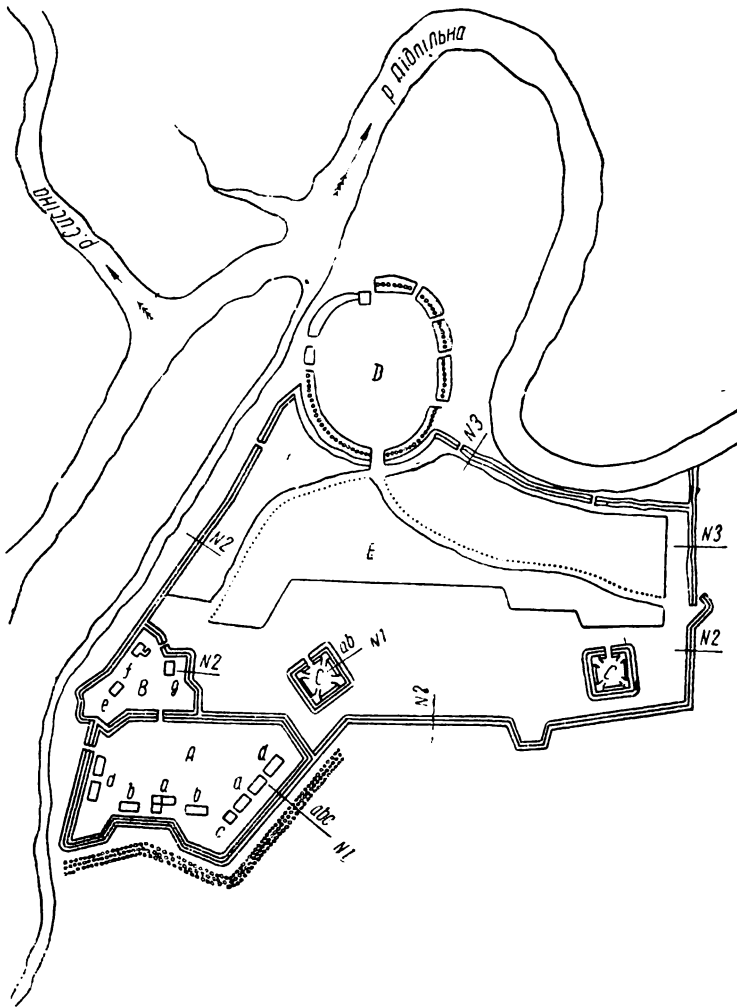
² С. И. Мышецкий. История о козаках запорожских, М., 1847, стор. 36.

³ Г. Ф. Миллер. Известия о запорожских козаках.— «Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие», Спб., 1760, май; Ф. А. Полунин. Географический лексикон Российского государства, М., 1773; Л. М. Максимович. Новый и полный географический словарь Российского государства. Ч. II, М., 1788; И. Г. Георги. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. Ч. IV, Спб., 1799.

⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 349, оп. 12, № 7452 — «План крепости Запорожской Сечи»

План Запорізької Січі 1740 р. С. І. Мишевського (публікується вперше).

Укріплення та споруди Запорізької Січі за планом 1740 р.

«ЭКСПЛИКАЦІЮ»

в каком укреплении ныне при Запорожской Сечи крепость находится

- № 1 — литера «ab» профили двум редутам которые деланы в 737 году
 литера «abc» профили гонверку оной гонверк в нынешнем 740 году совсем отделан
- № 2 — профиль тенали и ретранжаменту оное работано в 736 году
- № 3 — профиль обвалному месту которое в 739 и в 740 году от внешней полой воды оплыло и обвалилось
- A — Горнверк; B — Теналия; C — Два редута; D — Замок запорожских козаков которой весма в худом состоянии ныне находится; E — Жилья запорожских козаков; a — камендантский дом; b — офицерские квартиры; c — инженерная квартира; d — салдацкие казармы; e — артиллерийская квартира; f — пороховой погреб; g — гаубтвахт».

Досі відомі публікації кількох планів Нової Січі XVIII ст., серед них — один 1737 р.⁵, інший — 1742 р.⁶, а два — 1773 р.⁷

Нововиявлений документ виконано чорно-коричневою фарбою на цупкому папері. Поля аркуша мають сліди від «проби» пера чи іншого креслярського інструменту, яким користувався автор, з-під креслень проглядають легкі попередні начерки олівцем.

Розмір плану в межах прямокутника, обмеженого подвійною лінією-рамкою, 624 × 384 мм. Ця площа поділена на менші прямокутники, в яких вміщені відповідні зображення та пояснювальні написи; ліворуч — «План крепости Запорожской Сечи», нижче дрібними літерами вказано дату — «1740 года»; праворуч — «Профили крепости Запорожской Сечи» та «Экспликация» («експлікація» — пояснення до плану).

На полях плану праворуч знизу видно підпис виконавця: «Инженер Прапорщик Князь Семен Мышецкой». Отже, перед нами документ, власноручно накреслений автором «Истории о козаках запорожских».

За характером виконання плану можна помітити, що він не призначався для ілюстрування «Истории о козаках запорожских» — це суто фахове креслення, що відбиває стан січового укріплення після весняної повені 1740 року. Січ зображено з навколишнім топографічним оточенням. Ліворуч та вгору від укріплення (дотримуюмось орієнтації креслення) за дніпровим рукавом, річкою Підпільною (в документі — «река Подпольная») розпочинаються плавні — шматочок Великого Лугу. Від Підпільної відгалужується річка-протока Сисіна («река Соси»). Біля укріплення зліва Підпільна поділяється на дві протоки, утворюючи між ними видовжений острів. Місцевість, що прилягає до міста знизу, позначена як суходіл.

Обриси січової фортеці загалом скидаються на неправильний трикутник, на вістрі якого, в закруті р. Підпільної, розташоване окреме колоподібне укріплення — «замок запорожских козаков», обмежене ровом та валом з дубовим тином по ньому, палі котрого позначені крапками.

Це і є славетний «Кіш» — осердя козацького родового гнізда, центр громадського життя Січі. Про будівлі, що були тут розташовані, С. І. Мишецький писав: «В построенном замку имеется церковь закона греческого исповедания. Куреней в оном замку имеется числом 38, по которых куренях козаки свое счисление имеют...»⁸. Тут же стояли будинки кошового отамана, канцелярії, військової скарбниці та інші споруди. Курені, розташовуючись по колу, утворювали навколо церкви, що звалася у запорожців Покровською, майдан — місце традиційних козацьких рад. На плані ці будівлі не показані.

Для позначення окремих частин Січі автор вживав загальноприйнятї годі технічні терміни. Розкриємо значення деяких з них, скористувавшись першим російським технічним словником, доданим до петербурзького видання 1724 р. праці відомого французького військового інженера другої половини XVII — початку XVIII ст. Вобана «Истинный способ укрепления городов». «Замок, есть крепость, около которого суть

⁵ Военная энциклопедия. Т. 10, Спб., 1912, стор. 470.

⁶ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, № 21962 — «План Запорожской Сечи с ситуацией и в каком ныне состоянии. 1742 году февраля дня». Опубл.: Записки Одесск. об-ва ист. и др. Т. IV, 1860; В. О. Голобуцький. Запорізька Січ в останні часи свого існування, К., 1961.

⁷ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, № 21963/І—ІІ — «План крепости Запорожской Сечи е округ лежащего ситуациею, черчен 1773 года». Опубл.: А. Шмидт. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. II, Спб., 1863 (вміщено фрагмент плану з малюнком козацької ради); В. О. Голобуцький. Назв. праця.

⁸ С. И. Мышецкий. Назв. праця, стор. 16.

башни и рвы...»⁹. Отже, термін «замок», вжитий стосовно кошового укріплення, припускає існування там оборонних башт. Справді, біля одного з його входів, звернутого до р. Підпільної (а всього їх 8), на плані зображено квадратну за обрисом споруду, що дуже нагадує башту. Таке її розташування є цілком виправданим і доцільним — з неї, як з найвищої точки, далеко спостерігались околиці; це мало також неабияке значення при інтенсивному русі, створюваному на навколишніх річках і протоках козацьким флотом та торговельними кораблями, що приходили до Січі не тільки з України і Росії, але й з далеких міст кримського й турецького узбережжя Чорного моря, а то й з Середземномор'я.

Інша башта (вона служила одночасно і за дзвіницю) височіла над головним входом до Коша з боку передмістя. Саме, мабуть, про цю споруду згадував пізніше старий запорожець Микита Корж, говорячи, що це була «большая и высокая колокольня, в особом однако ж отделении от церкви, с четырьмя большими отверстиями, т. е. окнами, в коих утверждены были пушки для стрельбы как во время набегов неприятельских, так и церковных церемоний...»¹⁰. На плані ця башта-дзвіниця не позначена — можливо, вона була споруджена після 1740 р.

До Коша прилягало передмістя — осередок господарської, торговельної та виробничої діяльності запорожців; на плані воно помічене як «жилья запорожских козаков», а в козацькому побуті зване «Гасан-Башею». Автор «Истории о козаках...» зазначав, що частина козаків жила по курнях, а «прочие живут в форштате своими домами и имеют промысел: варят мед, пиво, брагу; також и мастеровые люди, и шинкари, и крамари, и прочие»¹¹. Саме тут розташовувались курінні крамниці-будки, кількість яких 1775 р. досягала 49¹². На передмісті за межами Коша було розміщено січову школу, пушкарню¹³ та майстерні-збройниці, в яких, за свідченням С. І. Мишецького, «для военных их (козаків.— В. Л.) случаев козацкие рушницы или флинты делают при их Сече»¹⁴. Від в'їзних воріт передмістя до кошового укріплення тягнулася звивиста дорога-вулиця.

На території передмістя були розташовані також два земляні укріплення — редути. «Редут, есть маленькая крепосца четвероугольная, имеющая иной обороны токмо с фронта, обыкновенно делается она для подкрепления шанец...»¹⁵. У нижньому лівому кутку «форштату» була вигорджена невелика фортеця — «теналия», що є «крепосца, которая имеет напереди угол ретрант...»¹⁶.

До передмістя прибудовано «горнверк» або «наружное строение, у которого на переди делают два полубастиона, на подобие рогов, против неприятеля»¹⁷. Ця частина Січі додатково укріплена «вовчими ямами», що зображені і на плані, і на профілях укріплень.

У горнверку, який звався ще Новосіченським ретраншементом, для нагляду над запорожцями перебувала залага урядових військ із двох

⁹ В. В. Данилевский. Русская техническая литература первой четверти XVIII века, М.—Л., 1954, стор. 298.

¹⁰ Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа, Одесса, 1842, стор. 41

¹¹ С. И. Мышецкий. Назв. праця, стор. 24.

¹² В. О. Голубуцкий. Назв. праця, стор. 283.

¹³ Д. И. Эварницкий. Источники для истории запорожских козаков. Т. II Владимир, 1903, стор. 1782.

¹⁴ С. И. Мышецкий. Назв. праця, стор. 25.

¹⁵ В. В. Данилевский. Назв. праця, стор. 300.

¹⁶ Там же, стор. 301.

¹⁷ Там же, стор. 297.

рот з шістьма гарматами¹⁸. В документі вказано призначення будівель, що використовувались цією залогою. Одна з них позначена літерою «С» і називалася «инженерная квартира», в ній, мабуть, і жив інженер С. І. Мишецький.

Тут доречно вказати на помилки деяких авторів при визначенні розташування Новосіченського ретраншементу. Наприклад, В. О. Голобуцький зазначає, що згаданий ретраншемент споруджено 1735 р. за 2—3 км від Січі¹⁹. Однак знайдений в Центральному державному військово-історичному архіві СРСР «План і профіли Новосеченского ретраншементу с ближнею ситуациею и прожектом, каким образом ретраншемент переделатъ. Снят и сочинен 1768 года августа месяца...»²⁰, не викликає сумнівів, що цей «ретраншемент» і «горнверк» на плані С. І. Мишецького — одне й те ж укріплення.

Козацьке військо набагато перевищувало силу цього урядового гарнізону, тому перебування в Новій Січі регулярних царських військ, хоч яким прикритим воно було для запорожців, не досягало мети. Це змушений був визнати в свій час Г. Міллер (він не відзначався доброзичливим ставленням до козацтва): «Хотя запорожские козаки состоят под властью малороссийского гетмана, однако можно удобно понимать, что за дальним расстоянием места и для необузданного жития сего народа не возможно их содержать в совершенном послушании. Потому и российский офицер с малым своим гарнизоном в Сече находящийся, не смеет присвоить себе над ними никакой власти, опасаясь, чтобы не лишиться живота своего и имения»²¹.

Наведені в документі лінійні масштаби (в сажнях та футах) дають змогу визначити розміри окремих фортифікаційних споруд та січового поселення загалом. Узгоджені з сучасною метричною системою, вони дають такі величини:

Укріплення горнверку-ретраншементу (профіль № 1): глибина рову — 3,65 м, його ширина — 4,26 м; висота земляного валу — 2,7 м; глибина «вовчих ям» — 2,4 м, їх перетин у верхній частині — 2,13 м. Такими ж величинами характеризуються рів та вал редутив (довжина кожного сягає 40 м).

Укріплення передмістя (профіль № 2): глибина рову — 2,7 м, його ширина — 4,26 м; висота валу — 1,5 м.

Укріплення передмістя, пошкоджені весняними повенями 1739 та 1740 рр. (профіль № 3): глибина рову — лише 1,2 м, а висота валу — 1,0 м.

Вздовж правого берега р. Підпільної, від Коша до горнверку, Січ простягається майже на 520 м; приблизно на таку ж відстань тягнуться укріплення суходолом від горнверку повз редуту. Загальна довжина січових укріплень, не беручи до уваги укріплень Коша, складає, за планом, близько 2200 м, а площа міста в межах укріплень мала майже 10 га*.

Із пояснювальних написів, уміщених в документі, впливає послідовність спорудження січових укріплень: очевидно, найпершим, до 1736 р., було збудовано Кіш; 1736 р. обнесено земляним окопом передмістя; в 1737 р. там же споруджено два редуту; 1740 р. закінчено горнверк.

¹⁸ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, № 21 963 (вказано в тексті історичної довідки, вміщеної на плані Січі).

¹⁹ В. О. Голобуцький. Назв. праця, стор. 77.

²⁰ ЦДВІА СРСР, ф. 349, оп. 12, № 7462.

²¹ Г. Ф. Міллер. Назв. праця, стор. 444.

* Вказані величини визначені за фотовідбитком з оригіналу документа, тому не виключена можливість деяких хиб в наведених підрахунках.

1739 та 1740 р. весняні повені зруйнували частину укріплень перед містя, що виходили до р. Підпільної (на плані — ліворуч зверху). Можна гадати, що тоді ж могли бути пошкоджені й укріплення Коша. Саме цим, мабуть, пояснюється зауваження автора креслення, що «замок запорожских козаков... весьма в худом состоянии ныне находится».

Взагалі невибагливість і простота січової фортеці іноді дивувала сучасників, але вони знаходили й пояснення цьому: «Вокруг (Січі.— В. Л.) сделано небольшое укрепление земляным валом, потому что сей народ (запорізькі козаки.— В. Л.) полагает свое защищение не так во внешних вспомогательных способах, как в своей собственной храбрости»²².

Порівняння плану козацької столиці 1740 р. з подібними документами наступних років вказує на те, що архітектурно-планувальна система Нової Січі з усіма особливостями склалася загалом у 1734—1740 рр., тобто в початковий період її існування, що збігається з черговою російсько-турецькою війною. Саме в зв'язку з військово-політичною ситуацією тих років січові укріплення набули характерних обрисів, в яких дещо химерно поєднані в одне ціле традиційні прийоми народного оборонного зодчества (кіш, обнесений тином) з тогочасною професійною фортифікацією (передмістя з редутами та горнверком — ретраншементом).

З дальшим розвитком господарської й торговельної діяльності запорізького козацтва, що вимагала інтенсивного будівництва різноманітних виробничих, складських, житлових та інших споруд безпосередньо в Січі, місту стало тісно в межах первісного ядра, окресленого жорсткою лінією укріплень, і воно вийшло поза них. Вже на плані Січі 1742 р. видно низку козацьких садиб, розташованих поза міським укріпленням уздовж р. Підпільної. Очевидно, Січ зростала й далі. В 1766 р., за описом козацького старшини Чугуївця, в ній налічувалось «до п'ятисот куренних козацьких торгових и мастеровых домов»²³. Напередодні свого знищення царатом у 1775 р. Січ була найбільшим містом нижнього Подніпров'я. За свідченням тогочасного довідника, в 70-х роках XVIII ст. «козаков в Сечи живущих считается 27117 человек»²⁴.

Така кількість січового населення викликає деяку недовіру — адже це майже 30 тис. чоловіків. Однак, ця цифра вказана в офіційному довіднику Російської імперії, до того ж редагованому не байдужим до запорожців Г. Міллером.

Напевно, такої кількості досягало населення козацької столиці в дні традиційних військових зборів, народних свят, що особливо шанувалися на Запоріжжі — на Різдво, Великдень і Покрову. Саме тоді розпоробшене по найвіддаленіших куточках вольностей війська запорізького, а також з України — Гетьманщини й Правобережжя (останнє було ще під владою Речі Посполитої), поспішало до свого рідного гнізда — матері-Січі славне лицарство низове — бідна сірома, вельможне панство, старе й мале, піше й кінне, возами чи саньми, а то й швидкокрилими «чайками», — щоб побачитись з товаришами, обговорити поточні справи, переобрати старшину, щорічним жеребкуванням переділити між куренями ліси, ниви, луки, річки, озера, лимани й інші військові угіддя, погуляти, поярмаркувати, продати збіжжя, худобу, рибальську чи мисливську здобич, набути нелегкою бурлацькою працею, купити потрібне в козацькому господарстві начиння, справити доброго коня чи зброю. Тоді ж до Січі тяглися численні чумацькі валки й купецькі вози з України,

²² Г. Ф. Миллер. Назв. праця, стор. 411.

²³ Д. И. Эварницкий. Назв. праця, стор. 1854.

²⁴ Ф. А. Полунин. Назв. праця, стор. 378.

Дону, Польщі, Валахії, Криму. І місто мало всім дати притулок, пригостити, нагодувати.

В плануванні Січі, системі її укріплень, розташуванні й характері будівель відбилась надзвичайна своєрідність і демократизм суспільного ладу запорізької козацької громади, її зв'язок із українськими народними традиціями і звичаями, в тому числі — будівельними, що йдуть від глибокої давнини.

Особливо цікавим є Кіш, який своїми невибагливими, доцільними і монументальними формами, скромними житлами-куреньями, зібраними навколо церкви й майдану, де відбувалися народні збори-ради, перегукується з архітектурою давньослов'янських городів та дітинців Київської Русі.

На закінчення огляду цього важливого документа з історії запорізького козацтва слід зазначити, що порівняння плану Січі 1740 р. з двома її планами 1773 р. доводить ще одну цікаву особливість: абсолютна подібність в них багатьох деталей (обриси коша, укріплень, дорожчиків на передмісті, однакова кількість і розміщення споруд в горнірку тощо) засвідчує те, що плани 1773 р. в частині зображення Січі викреслювалися за С. І. Мишецьким.

Таким чином, план Запорізької Січі, виконаний С. І. Мишецьким 1740 р., підтверджує перебування автора «Истории о козаках запорожских» у козацькій столиці й змушує пильніше поставитися до його відомостей про Запоріжжя. Мовою інженерного креслення цей документ тілює ті надзвичайно рідкісні й дорогоцінні описи Нової Січі, залишені сучасниками, в цілком визначені й завершені образи.

В. О. ЛЕНЧЕНКО

А. М. ЧЛЕНОВ

ШЕСТИБОЖЖЯ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА

(Закінчення) *

ВОЛХ ВСЕСЛАВИЧ І ВОЛОДИМИР СЕСЛАВИЧ

Цікавою рисою тієї епохи було те, що дві протилежні політики ніби матеріалізувалися в двох альтернативних династіях. Обидві партії в давньоруській громадянській війні 1064—1071 рр.—монархічні. Але на одному боці стояла партія самовластя, князівського деспотизму і народного безправ'я, кривавих розправ та іноземної інтервенції, а на другому—партія народних вольностей, визнаного і закріпленого права вільного селянина й міщанина на зброю, віче, висування в бояри, отже—на участь в державній владі. Перша партія антинародна і антипатріотична, друга—водночас і демократична, і патріотична. Проте в термінах державного права остання є партією не республіканською, а конституційно-монархічною. В число спадкоємних прав, що гарантують політичний лад народної партії, входить і гарантія на вищому державному рівні—волелюбна династія. Для Русі X—XI ст. це—не парадокс і не утопія, а відчутна політична реальність.

Програма давньоруської народної партії розглядуваної епохи зовсім не схожа на стандартні монархічні ілюзії, на наївну віру в міфічного доброго царя, де немає й гадки про створення міцної системи гарантій його правління. Навпаки, давньоруська народна партія XI ст. центральним моментом своєї програми має такі реальності, як віче і вирішальна гарантія зброї. Водночас прецеденти X ст. підказують, що кожне завоювання закріплюється ще й старанно продуманою системою кодифікованих і спадкоємних прав. Якщо в ст. 1068 р. «Повісті временних літ» згадується віче (що фактично вирішило розпочати повстання і змінити династію), то в ст. 945 р. рішення про повстання і смертний вирок поганому государю внісела дума Древланської землі (дійсний земельний парламент). А закріплене шестибожжям співправління земель показує наявність федерального парламенту держави (умовно його можна назвати «Собором земель»). Вольності заповнили політичний устрій народної партії знизу доверху (славнозвісні банкети Володимира з богатирами і народом також є частиною цієї системи). Демократична партія Русі була ще й парламентською.

Рівень політичної зрілості на Русі X—XI ст. надзвичайно високий. Народна партія мала справжню конституційну теорію—чудову за досконалістю, розроблену в деталях і здійснювану на практиці. На наявність у повсталих древлян у 945 р. політичного гасла—антитези «князів-вовків» і «князів-пастухів» звернуло увагу Л. В. Черепнін¹⁷. Але, не знаючи забутого відкриття Д. І. Прозоровського, він вважав це бойове гасло древланського повстання демагогією сепаратистів. Варто, однак, кинути погляд на Русь «распасенную» сином і онуком Мала Древланського, Добринею і Володимиром, щоб переконатися в тому, чим насправді була древланська конституційна теорія обов'язку государя перед народом.

Нічого для порівняння з нею на тодішньому Заході не можна відшукати (тим паче у Візантії). Паралельні теорії та події в Західній Європі (а ними стануть славнозвісна Велика Хартія Вольностей 1215 р. й протестантські революції!) знайдуться лише через століття.

Звичайні монархічні ілюзії середньовіччя не знають установ, в них безправні народні маси сподіваються навмання. Але в древланській конституційній теорії та практиці народ зовсім не позбавлений прав і покладається аж ніяк не на щастя, а на зброю в своїх руках та на цілу систему вільних установ. Втім він покладається і на непорушне слово честі (згадаймо високу роль поняття честі в билинах) династії, чий трон тримається фактично на зброї вільних селян і міщан.

Тому для сучасників громадянської війни 1064—1071 рр. альтернатива двох династій—Ярославичів («князів-вовків») і Всеславичів («князів-пастухів») є за-

* Початок див. «УІЖ» № 8, 9, 1971 р.

¹⁷ Древнерусское государство и его международное значение, М., 1965, стор. 148

гальноприйнятною і загальновідомою. Для них князь з Ярославичів на троні держави чи на князівському столі певної землі автоматично означає криваве гноблення. Навпаки, князь з Ростиславичів (при цьому слід пам'ятати, що старша лінія Ярославичів, представлена Ростиславом, блокується політично з табором Всеслава) означає шанування народних вольностей, озброєний народ і т. д. Боротьба за зміну політики була рівнозначною боротьбі за зміну династії — і билина добре знає цей її династичний аспект.

Про це свідчить ім'я «Волх Всеславич». Воно не означає, звичайно, зарахування Всеслава у власні сини. «Всеславич» виступає тут не як по батькові («Билина починається з описання чудесного народження Волха Всеславича, сина княжни і лютого змія» — пише Б. О. Рибаків)¹⁸. Це тільки визначення династії, констатація того, що надією народних мас є не один сміливий князь, а ціла волелюбна династія, яку він репрезентує. Ім'я ніби означає: «чародій з династії Всеславичів».

Але справа цим не вичерпується. На пильну увагу заслуговує билинне по батькові Володимира Красне Сонечко. Воно дуже несподіване — «Сеславич». Б. О. Рибаків зазначає: «Як правило, в билинах по батькові князя Володимира не називають: для співців він є той єдиний «стольнокиївський» князь, який не потребує пояснень». Але в окремих народних творах Володимир названий і по батькові:

У ласкова князя Владимира
У солнышка у Сеславьича
Было столованье, почетный пир¹⁹.

Від імені «Святослав» це по батькові утворити не можна. До того ж брат Володимира, Олег Древлянський, правильно названий в билині Вольгою Святославичем. Чому ж тоді сам Володимир не Святославич, а якийсь Сеславич?

Ім'я «Сеслав» не існує взагалі. Єдиним ім'ям, від якого могло походити по батькові «Сеславич», є «Всеслав» (перекручення, викликане часом, в цьому випадку дуже невелике). Що ж це має означати? Що Володимир записаний билиною в сини свого правнука?

Ні, і в даному разі йдеться лише про династію. Образні вислови «у ласкова князя Володимира, у сонечка, у Сеславича» мали в билині колись точний і загальнозрозумілий смисл: в них піддається розшифровці не тільки політична програма, але й титулатура і категорії династичного права. Значення цих слів визначається точно, оскільки епітет «ласкавий» незастосовний, наприклад, до Ізяслава Ярославича чи Гліба Святославича, а «сонечко», як уже згадувалося, мало в X—XI ст. геральдичне значення. Билинна формула означала: «у волелюбного князя Володимира з Древлянського дому, з династії Всеславичів було столування, почесний банкет — обговорення державних справ на раді богатирів з народу».

Отже, билина вже з перспективи епохи Всеслава заднім числом зараховує до династії Всеславичів самого Володимира Красне Сонечко. Цей факт має важливе значення. Він показує, що боротьба проти тріумвірів велася саме під знаком повороту до політики Володимира і Добрині, що династія Всеславичів вважалася в часи громадянської війни 1064—1071 рр. ідентичною Древлянському дому. Він підтверджує приналежність Всеслава і Володимира до цієї династії і заперечує таке право за Ярославичами. Цей факт свідчить також про те, що в очах народних мас Всеслав був не тільки гідним продовжувачем політики Володимира, але й легально законним спадкоємцем його по династичній лінії. З цього випливає, що спадкоємні права Полоцького дому на престол народ вважав законними, а правлячих Ярославичів — узурпаторами.

Така чітка позиція билини в династичному питанні має свою підставу в подіях 980 р., оскільки права Полоцького дому на корону держави, безумовно, беруть свій початок в привілеях, одержаних Полоцькою землею від Володимира. В епоху Всеслава законне право цього дому на спадкоємство Володимира користується всенародним визнанням і підтримкою, а тому лідерство в боротьбі за народну справу перейшло до нього.

Але з перспективи 980 р. таке становище Полоцької землі та її князівської династії виглядає зовсім несподіваним. Для землі, настільки ворожій Володимиру при Рогволоді, що її потрібно було завоювати, таке становище є парадоксальним, і просто немислимим, бо воно суперечить діючій тоді системі винагород і закріплення заслуг спадкоємними привілеями.

Наявність цих привілеїв у Полоцька в перші роки правління Володимира (згадаймо, що Ізяслав — другий його син) і загальноноруське лідерство його при Всеславі свідчать, що Полоцька земля повинна була мати великі заслуги вже в перемозі 980 р. А приклад Києва 1068 р. показує, в чому саме могла полягати причина цього парадокса — в розходженні політичних інтересів і симпатій князя та народу. Тому слід уважніше проаналізувати роль Полоцької землі в подіях 980 р.

¹⁸ Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 96.

¹⁹ Там же, стор. 67.

СТРИБОГ ПОЛОЦЬКИЙ І СІМАРГЛ ДРЕГОВИЦЬКИЙ

Весь стратегічний задум Добрині в 980 р. (цей задум доцільно, мабуть, приписати не Володимиру, а значно старшому і досвідченішому його дядькові, який зображувався у літописах і в билинах як керівник молодого князя), весь успіх прориву через Полоцьк і на Південь залежав від збереження високої швидкості просування війська і ефекту раптовості до самого Києва²⁰. Втрата темпу на будь-якому відрізку шляху означала б програш кампанії. А шлях на Київ лежав далекий. До нього, як мовиться в билині про Іллю Муромця і Солов'я Розбійника. «прямоезою дороженькой пятьсот-от верст, а й окольной дорожкой цела тысяча».

Тисячеверсний кружний маршрут походу на стольне місто Русі, знайдений, нарешті, Добринею, виводив до перемоги. Але він пролягав не через пустини, а через три населені землі — Полоцьку, Дреговицьку і Древлянську. І від того, як буде зустрінуте військо Володимира в кожній з них, залежав результат кампанії.

Симпатії Древлянської землі 980 р. сумнівів не викликають. Але до неї потрібно було ще прорватися. І коли б військо та населення Полоцької землі вчинило запеклий опір, блискавичний прорив на Південь став би неможливим. Іншими словами, після скинення Роговода, вся доля походу залежала від того, чи розчинять настій полочани ворота перед новгородським військом, чи відкриють йому широкий шлях на Південь. Це явно було зроблено, і в поході на Київ, очевидно, активно участь брали полоцькі військові контингенти.

Саме тому бог-покровитель Полоцької землі в 980 р. має право фігурувати в шестибожжі зразу ж за богами двох основних земель провладимирської коаліції. Четверте божество — дійсно Стрибог Полоцький.

Кому ж належить наступне місце в пантеоні? Напевно, його має займати божество тієї землі, через яку військо Володимира на своєму шляху на Київ виривалося з Полоцької в Древлянську землю — Дреговицьку. Саме в її межах була найскладніша природна перешкода на всьому маршруті — широкий водний рубіж Прип'яті та Пінських боліт. Якби дреговичі бачили у Володимирі ворога, вони могли б без великих зусиль обороняти цю місцевість, і не допустити форсування Прип'яті його воїнами. В такому разі новгородське військо мало б зупинитися, не дійшовши не тільки до Києва, а й до Древлянської землі.

Загроза зриву кампанії обороною на Прип'яті була дуже серйозною. І те, що цього не сталося, свідчить про перехід на бік Володимира слідом за Полоцькою Дреговицькою землі. За це вона мала право на винагороду, бо також здобула великі заслуги у справі визволення Древлянської землі та взяття Києва. Але через те, що Дреговицька земля сама була визволена тільки завдяки сприянню Полоцької, за рангом заслуг в 980 р. вона повинна слідувати безпосередньо за нею, а не попереду. Отже, послідовність списку богів, поданого в літопису, ще раз підтверджується — і п'ятим божеством у шестибожжі є і Сімаргл Дреговицький.

Таким чином, наприкінці кампанії 980 р. як Полоцька, так і Дреговицька — це не завойовані, а визволені Володимиром землі, які спрямували свою зброю проти Ярополка. 946 р. Древлянська земля Мала одна протистойть Свенельду — і тому програє бій. Але коли в 980 р. авангард сина Мала Древлянського в карколомному кінному стрибку з Півночі виривається, нарешті, через Ірпінь і «дотечеся стружем злата стола киевського», — під стінами Києва стають в єдиному ряду полки чотирьох союзних земель. І тоді кривавий трон Ярополка падає від одного удару.

Під стіни Києва Полоцька і Дреговицька землі прийшли як молодші учасники переможної новгородсько-древлянської коаліції. І саме тому їх боги-покровителі включені до шестибожжя. Політичний смисл пантеону Володимира поступово прояснюється: це декларація і фіксація влади переможної коаліції земель, що тримає Володимира Древлянського на троні в полянському Києві.

Але ж тоді логічним було б заснування не шести-, а п'ятибожжя. Адже союзних земель наприкінці кампанії налічувалося тільки чотири (п'ятим до пантеону, як згадувалося вище, доводилося включати Перуна Полянського). Чому ж богів саме шість? Інакше кажучи, хто ж є п'ятим учасником провладимирської коаліції?

МОКОШ СМОЛЕНСЬКА

Де взагалі містилася ця п'ята земля? Відомо, що на шляху Володимира до Києва її не могло бути. Відповідь знову підказує історична карта.

Прямий шлях з Новгорода на Київ проходить через Смоленську землю. І для закріплення перемоги необхідно опанувати цей шлях. Якщо він залишиться під контролем ворога, володіння Києвом може виявитися нетривким (згадаймо хоч би долю Всеслава в 1069 р.). Тому Володимиру швидкий перехід Смоленської землі до його табору був вкрай потрібен. Але, з іншого боку, такий перехід можливий тільки після вступу союзних військ до Києва. Водночас і просте принесення покірливості смоленцями є ще далеко не такою заслугою, щоб за неї включати землю до коаліції переможців.

²⁰ Див. «ВІЖ», 1970, № 11, стор. 112.

Однак багато чого в цьому припущенні змінюється, якщо згадати про армію Ярополка. Адже на момент заняття столиці Русі, вона була ще не розгромлена, а тільки обійдена завдяки майстерному маневру. І розташована ця армія саме в Смоленській землі. Коли б вона повернулася звідти в Полянську і вступила у бій, це загрожувало б Володимирі великими неприємностями, аж до втрати Києва.

Втім, і Смоленщина — не пусте місце, там є посадник (призначений ще Ярополком), земельна дума, своє населення і полки. Як вони поводитимуться в обстановці, що різко змінилася? Чи дадуть змогу ворожій Володимирі армії безпечно повернутися на Полянську землю? А власті Смоленська (особливо під тиском знизу) могли б тоді зробити багато: зразу ж привести свої, смоленські, полки до присяги Володимирі; вплинути на командування інших полків з тим, щоб схилити їх до капітуляції; нарешті, вивести ті частини армії, які відмовляться присягнути Володимирі, з смоленської території в дальню Вятицьку землю, заступивши їм зворотній шлях в Полянську.

Швидка ліквідація Смоленською землею за допомогою одного з цих засобів (або їх комбінації) незайманої армії Ярополка — річ, що, безсумнівно, заслуговує на винагороду (яку Смоленська земля, мабуть, попередньо просто виторгувала). За рангом привілеїв Смоленщина не могла стояти попереду земель, що активно брали участь в перемозі над Ярополком. Але на останнє привілейоване місце в пантеоні вона має право, оскільки жодна з інших земель не могла зробити такого «вступного внеску» за приїждом до коаліції, як ліквідація без бою армії Ярополка.

Так розшифровується і останнє божество в шестибожжі. Це — Мокосх Смоленська. І ось чому богів саме шість: коаліція п'яти земель тримає Володимира на троні в шостій, Полянській.

ТИМЧАСОВИЙ ХАРАКТЕР ШЕСТИБОЖЖЯ

Таким чином, завдяки відкриттю Д. І. Прозоровського вдалося розшифрувати все шестибожжя. Залишилося тільки одне нез'ясоване питання — чому все ж таки до нього включено Перуна та ще й першим? Докладний розгляд всього комплексу мотивів у даній статті неможливий. Можна вказати лише на одну з найважливіших причин цього. Володимир змушений 980 р. негайно укласти угоду з боярством Полянської землі і жрецтвом Перуна з огляду на загрозу нашестя печенігів.

Весь печенізький кордон був тоді відкритий для нападів (славнозвісні смуги фортець, що прикривали південні кордони Полянської землі, Володимир збудував пізніше)²¹. Ярополк утік саме в бік печенізького степу, а його прибічник Варяжко відкрито говорив, що слід просити хана, аби той допоміг розтоптати Володимира²². Грізна сила печенізької кінноти могла б звести перемогу коаліції нанівець (згадаймо результат польської інтервенції 1069 р.). Щоб цього не сталося, розгромлений Перун Полянський і отримав в 980 р. від переможців надзвичайно пільгові умови миру.

Але цей компроміс не міг бути тривким. Володимир і Перун ніякого довір'я один до одного не мали. Уклавши під тиском обставин союз, вони тільки затаїли взаємне зло. А жити з верховним небесним покровителем держави у відкритій чи ледь прихованій лицемірством ворожнечі — надзвичайно небезпечно для государя. Мало того, що бог-покровитель Ярополка взагалі не заслуговував на те, щоб вічно займати свій високий пост, він ще постійно мріяв про реванш. І слід врахувати, що в арсеналі державних переворотів існує «боже знамення». Якщо полянське боярство і жрецтво змовилися б проти Володимира, то «чудо Перуна» зробило б контргосударем будь-якого новоявленого претендента, навіть незнатного (як свідчить історія, такі маріонетки не раз знаходилися, коли на самозванців з'являвся попит).

В 980 р. Володимир зобов'язався шанувати Перуна: спорудив йому статую в пантеоні, продовжував вважати його першим богом держави, дозволив виконувати всі приналежні треби. Але все це не було щирим і здатним ввести в оману Володимира, Перуна чи когось у державі. Через це і саме шестибожжя було заздалегідь приречене на недовговічність. Ворогування Перуна і Володимира скоро мало закінчитися скиненням одного з них. І справді, не минуло й десяти років, як Володимирі довелося і вдалося скинути Перуна.

Древлянська конституційна теорія, антитеза «вовка і пастуха» була спроектована на небо: слідом за «князем-вовком» Ярополком скинуто і бога-покровителя Ярополка (як і іншого «князя-вовка», Ігоря), «бога-вовка» Перуна. Хрещення Русі було наслідком перемоги 980 р. і справою рук Древлянського дому.

Докладний розгляд політичної логіки і обставин скинення Перуна виходить, однак, за рамки питання про шестибожжя і потребує спеціального дослідження.

²¹ ПВЛ, ст. 988 р.

²² Там же, ст. 980 р.

НЕВІДОМИЙ ВАРІАНТ СТАТТІ А. В. ЛУНАЧАРСЬКОГО «ИНТЕРНАЦИОНАЛ»

У матеріалах жандармського управління м. Одеси виявлено справу «О производстве дознания по обвинению Луначарского А. В. в написании рукописи «Интернационал», обнаруженной при обыске Воровского В. В. (члена Одесского Комитета РСДРП)». У ній зберігається машинописна копія згаданого рукопису, що повністю наводиться в тексті протоколу, складеного 2—14 травня 1912 р. підполковником Штандаренком у присутності товариша прокурора Одеського окружного суду та понятих¹. Ці документи дозволяють ознайомитись з невідомою досі працею А. В. Луначарського і встановити ряд фактів, пов'язаних з історією її написання.

8 січня 1910 р. під час обшуку на квартирі В. В. Воровського, який проживав тоді в Одесі і перебував під наглядом поліції, було знайдено, крім «речових доказів», що свідчили про його «політичну неблагонадійність», і рукопис статті А. В. Луначарського «Интернационал»². У зв'язку з цим одеський прокурор дав вказівку завести на Анатолія Васильовича окрему справу і розпочати слідство.³

На допиті, що відбувся 31 травня 1912 р., В. В. Воровський показав: «Виявилась вона (стаття.— Б.-С.) у мене тому, що автор її, від'їжджаючи 1907 р. за кордон, переслав рукопис мені на той випадок, якщо буде видано колективний збірник, куди вона мала ввійти. Збірник не було видано і рукопис залишався у мене»⁴.

Яким мав бути збірник, В. В. Воровський пояснень не дав, але в протоколі щодо рукопису Луначарського є така замітка: «На останній сторінці написано олівцем: «Для календаря»⁴. Наприкінці XIX—на початку XX ст. видання різних тематичних збірників та календарів стало досить поширеною формою пропаганди політичних знань серед робітників. Для одного з таких видань і призначалася стаття Луначарського, повний текст якої публікується нижче за машинописною копією, що ввійшла складовою частиною до згаданого вже протоколу від 2—14 травня 1912 р. Тому з протоколу можна дізнатися про деякі зовнішні ознаки досі не знайденого оригіналу: «Рукопис на семи листках з наклеєними друкованими вирізками. Друковані вирізки, вміщені між рядками рукопису, пов'язуються за змістом викладу в єдине ціле»⁵.

В протоколі не зазначено, з якого джерела автор узяв друковані вирізки. Проте ключ до відповіді дає порівняння тексту машинописної

¹ ЦДІА УРСР, ф. 386, оп. 1, спр. 2581, арк. 12—18.

² Там же, арк. 4 зв., 30.

³ Там же, арк. 19.

⁴ Там же, арк. 12.

⁵ Там же.

копії з першим виданням статті А. В. Луначарського «Очерки развития Интернационала» (1906 р.). Їх зіставлення дозволяє твердити, що автор, працюючи над статтею для календаря, мав під рукою вже видану брошуру, з якої брав навіть цілі абзаци, які, на його думку, не потребували редагування і добре пов'язувалися з новим текстом. А. В. Луначарський використав з брошури сторінки 5, 7, 8—9, 11, 15, 16, 20, 21, 23, 26, 32 і 34. Це становить майже половину нової статті. Однак не можна говорити, ніби брошура і стаття різняться між собою лише обсягом. Автор не конспектував брошуру, що домогло йому відмовитися від ряду другорядних питань і навіть від висвітлення багатьох деталей окремих досить важливих моментів, зокрема дискусії з бакуністами з приводу приватної власності на засоби виробництва та на землю, ліси й земні надра. Це зовсім не значить, що А. В. Луначарський відмовився від полеміки з ідейними ворогами і обмежився схематичним нарисом історії Інтернаціоналу. Навпаки, автор, спинившись на найгостріших моментах, побудував коротку, але блискучу за змістом і формою статтю. Вона дає чітке уявлення про основні етапи історії I Інтернаціоналу, про принципові суперечки між представниками наукового соціалізму та дрібнобуржуазного анархізму тощо.

Зіставлення згаданих текстів дає можливість датувати рукопис статті «Інтернаціонал» кінцем 1906 р.—початком 1907 р.

Б. С. БУТНИК-СІВЕРСЬКИЙ

«ИНТЕРНАЦИОНАЛ» *

Раздавленный в 1848 году в июньские дни французский пролетариат стал опрaвляться к концу 50 годов. Европейская реакция дрогнула при известии о восстании в Италии. Зародились надежды на новые шаги революции. Английские рабочие, слотившиеся к тому времени в мощные профессиональные организации, не только поняли, что их дальнейшие успехи будут прочны лишь опираясь на движение рабочих так же и на континенте, но и прониклись верой в возможность могучего подъема такого движения. Такова была почва, на которой возникло международное общество рабочих, знаменитый рабочий Интернационал.

Основан он был в Лондоне 28 сентября 1864 года на митинге, где был выбран комитет для выработки устава «Интернационального сообщества». В число членов комитета вошел и великий мыслитель пролетариата Карл Маркс. В обществе преобладали сначала англичане. Первый комитет по национальностям составлялся так: 28 англичан, 10 немцев, 9 французов, 6 итальянцев и 2 швейцарца.

О своем возникновении Интернационал объявил миру адресом, который был составлен Марксом,—(он) определился борьбою буржуазных парламентских партий между собою, как закон о 10-часовом рабочем дне. И здесь Маркс останавливается не на непосредственной практической полезности кооперации, а на высшем социалистическом значении успеха,—по Марксу, кооператив есть удар буржуазной политической экономии, которая принципиально делит людей на работодателей и рабочих: кооператив есть доказательство возможности свободного сотрудничества. Но сразу пресекая всякую попытку увлечь рабочий класс утопией кооперативных лавочек, Маркс утверждает, что кооперативная организация труда может быть успешной в полном смысле лишь поднявшись до степени национальной его организации. Лишь борьба на политической почве, дружная борьба с реакцией за власть может привести к серьезным успехам. Эту задачу и будет преследовать Интернационал. И, выдвинув еще также задачу оздоровления международной политики, адрес заканчивается все тем же кличем: «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!».

С 1865 года Общество приобретает две газеты: «Адвокат рабочий» на английском языке и «Предситион» на немецком. Редактор этой второй газеты Беккер формулировал тактику общества следующим образом: «Основной задачей Интернационала всегда должна являться борьба за удовлетворение умственных, нравственных и телесных потребностей рабочего класса, стремление к гармоническому их удов-

* ЦДІА УРСР, ф. 386, оп. 1, спр. 2581, арк. 11—16 зв.

летворению. Начинать эту борьбу нужно всюду, где имеются практические исходные пункты: Интернационал не должен упустить из вида рабочие союзы, кружки и кассы всякого рода; организуя их, легче всего одержать верх над расовым антагонизмом и расчистить путь к объединению рабочих всех стран на почве грандиозной экономической и политической борьбы».

Первый конгресс Международного рабочего общества заседал в Женеве от 3 до 8 сентября 1866 г. По мнению Каутского, выработанные им основные положения сохраняют свою свежесть, правильность и поучительность и до наших дней. На конгрессе представлено было 25 секций Интернационала и 11 примкнувших к нему кооперативных обществ. Всего присутствовало 60 делегатов.

На этом конгрессе Маркс не присутствовал, но он прислал доклад, касавшийся почти всех важнейших вопросов, которые и были разрешены в его духе. Устав был принят и им предоставлялись обширные права Германскому Совету (Ц. К.), но сам этот центр поставлен был под безусловный контроль Съездов. Генеральному Совету предоставлено было право менять место, назначенное предыдущим съездом, но ни в коем случае не откладывать время созыва нового съезда.

Общую линию своей политики конгресс определил так: «Рабочий класс как таковой вынужден вести борьбу за свое существование и за свои интересы прямо противоположные интересам господствующего класса — буржуазии: свою борьбу рабочий класс должен вести, надеясь и опираясь лишь на свои собственные силы; политическая зависимость пролетариата, его бесправие есть лишь результат его экономического угнетения, поэтому политическая борьба должна всегда носить подчиненный характер, служить только для полной экономической эмансипации пролетариата; борьба рабочего класса должна носить интернациональный характер, так как такой характер носит сам социальный вопрос».

Некоторые французы желали, кроме того, поставить секциям такое условие: не принимать в число своих членов никого, кроме работников физического труда. Англичане энергично запротестовали, и предложение благополучно провалилось.

Французы вообще представляли собою отсталый элемент. Следуя учению Прудона, французы придавали особенно важное значение кооперативам, т. е. потребительным лавочкам и товарищеским мастерским. Конгресс резко заявил на то, что настоящим путем к победе может быть лишь завоевание государства, только после этого и кооператив может начать пышно развиваться. Доклад Маркса отводит также очень большую роль профессиональным союзам. Как буржуазия в своей революционной борьбе опиралась на городское самоуправление, так, по Марксу, рабочий класс найдет опору для организации борьбы за социализм и самого социалистического общества в своих профессиональных союзах. Маркс, а с ним и Первый конгресс, отнюдь не отводил профессиональным союзам (синдикатам) подчиненной роли. «Рабочие союзы могут иметь в виду исключительную повседневную борьбу с предпринимателями, но это значит лишь, что они сами не понимают всего своего значения, вследствие искусственной изолированности от политической и социальной жизни рабочего класса».

Синдикату отводилось таким образом важное место в политической и социалистической борьбе, а не только в узко-профессиональной. Менее содержателен был 2 съезд в Лозанне (1876 *). 1868 год ознаменовался целым рядом победоносных стачек в разных странах, проведенных под руководством Интернационала. Буржуазия всполошилась, страх заставил ее злобно клеветать на рабочий Интернационал. Клеветники старались изобразить его тайным сообществом, имеющим преступные и разрушительные цели. Но буржуазия не смогла сдержать голосов невольного удивления перед творчеством рабочего класса. Английская архибуржуазная газета «Таймс» писала: «Пусть вернутся к возникновению христианства и обновлению античного мира, чтобы найти аналогию этому движению».

Из множества важных вопросов, в которых разбирался Третий конгресс (6 сентября 1868 года в Брюсселе) самым важным был вопрос о собственности на орудия производства. По выслушанию доклада Цезаря Пелле принята была резолюция, что каменоломни, угольные и прочие копи, а также железные дороги должны быть объявлены собственностью государства, но государство безусловно демократического; до тех пор, пока это новое государство не будет в состоянии взять на себя непосредственное руководство этими отраслями труда, перечисленные орудия производства должны быть переданы в пользование рабочим союзам с гарантиями, однако, для всего общества. Точно так же поля, луга и леса должны быть объявлены общественной собственностью и переданы при соблюдении достаточных гарантий для обработки и пользования союзам земледельческих рабочих. Но французы и другие сторонники Прудона, стремившиеся лишь к организации кредита и разных товариществ, были недовольны этим «коммунизмом» и потребовали пересмотра решения Брюссельского конгресса. Он и состоялся на Четвертом конгрессе в Базеле, 22-го июня 1869 года. На этом конгрессе появился также среди французской деле-

* Помилку в датуванні припущено під час передруку з оригіналу: треба 1867.

гацин и Бакунина, неутомимый заговорщик, человек с большой волей, умением импонировать людям и командовать ими, но в то же время полный противоречивых, непереверенных идей, которые он готов был защищать какими угодно средствами, так как его непомерное честолюбие заставляло его искренне верить в свою непогрешимость.

Борьба произошла не только между сторонниками замеченного коммуниста и прудонистами, которым мерещилась возможность спасти мелкую собственность и мелкое производство путем товариществ, еще более серьезная борьба закипела по вопросу о том, должны ли рабочие пользоваться в своих целях парламентом.

Бакунисты, противники парламентаризма, до тех пор решительно стояли за сильную власть Генерального Совета. Но, потерпев поражение, убедившись в том, что в Генер. Сов. ведет исключительно стремление политической борьбы, они стали бешено защищать права отдельных организаций против центра. Этим они внесли дезорганизацию в Интернационал. На сторону Бакунина стали французы, испанцы, итальянцы,—немцы же и англичане понимали важное значение парламентарной борьбы для рабочего класса. Базельский конгресс подтвердил коммунистические решения Брюссельского.

Рабочий класс в разных странах живет в разных политических и общественных условиях, поэтому и борьба рабочих разных стран не может быть вполне единообразной. Но различные задачи и соответственно тому рост самостоятельности отдельных национальных организаций отнюдь не должны разрушать интернациональной солидарности рабочего класса.

Но в том то и дело, что тот же прогресс созидания больших государств привел к великим войнам, ставя интернационализм в весьма неприятное положение и порождая трения и среди рабочих. Кроме того, соответствующая торжеству буржуазии форма государственной жизни — парламентаризм разнó оценивался в разных странах. В романских странах издавна привыкли к обманам буржуазной политики, были озлоблены бесчисленными буржуазными изменами и, с свойственной южанам пылкостью, считали возможным одним героическим усилием воли сбросить все современное общество и очистить место для нового строительства. Северяне же сразу выступили во всеоружии науки, они помнили, что полный переворот общества возможен лишь тогда, когда экономический прогресс подготовит для него почву. Они знали, что расцвет всех сил капитализма естественно влечет его к его гибели; они ставили своей целью содействовать этому процессу, организуя рабочий класс в могучую политическую партию; предварительной целью этой партии должна была быть борьба за реформы, облегчающие рабочему его существование в период капитализма: парламентаризм был лучшей почвой для выполнения такого плана.

Но полные революционные традиции, больше склонные к утопиям, чем к трезвой оценке обстоятельств, к порывам и взрывам, чем к выдержанной деятельности, романцы вывели в «немецкой политике» оппортунизм и измену рабочему делу. Северяне, в свою очередь, хорошо понимали, что нервная горячка и лихорадочный бред южан может быть лишь страшно вреден для успеха общего дела, они также с безжалостной резкостью обрушивались на их построения и планы. Сторонники научного социализма были однако в большинстве и вожди их оставались вождями всего Интернационала. Это выводило из себя вождей анархической части, которая искренне верила в свою правоту: отсюда борьба,— а борьба такого рода еще долго будет сопровождаться, к сожалению, личными дряганами и раздражением.

Испытанием для единства пролетариата была Франко-Прусская война. Рабочие Франции и Германии объявили войну преступной. Германские социалисты заплатились тюрьмой за «отсутствие патриотизма». После победы Германии Маркс требовал немедленного заключения почетного для Франции мира. Бакунисты, напротив, стояли за продолжение войны до победы Франции, что было глупейшей фантазией.

Между тем, в то время, как болезнь подтачивала молодой организм Интернационала, на мировой сцене происходили трагические события Коммуны.

Не место здесь, конечно, рассказывать историю Парижской Коммуны, тем более, что она лишь косвенно связана с историей Интернационала.

Парижская секция Интернационала стала, разумеется, целиком на стороне Коммуны в ее борьбе с версальцами: многие вожди Интернационала стали выдающимися вождями Коммуны. Но все же надо заметить, что Интернационал не отождествлял себя с Коммуной, он сохранял все время свою особую организацию, требовал от членов своих, бывших в то же время членами Коммуны, особых отчетов и давал им особые инструкции.

Когда после падения Коммуны начался бешеный поток клевет на нее во всей почти буржуазной прессе, Маркс по поручению Генерального Совета написал горячую защитительную брошюру, в которой на веки заклеймил лицемерие и дикое варварство партии «порядка». Потеря 111 000 человек, разным образом истребленных торжествующей буржуазией, конечно, страшно подломила силы парижского пролетариата, но не принесла полной победы и покоя триумфаторам: пролетариат продолжал неуклонно идти по пути, указанном ему научным социализмом.

Но Интернационал разлагался. Число его членов, правда, неуклонно росло, но внутренние несогласия принимали острую форму.

Созвать конгресс после Коммуны было крайне опасно и Ген. Сов., скрепя сердце, решил заменить его конференцией.

Бакунисты не замедлили усмотреть в этом подвох. Конференция приняла в этом решении, осуждавшее как воздержание от политической борьбы, так и заигрывание с буржуазными радикалами: обязанностью Интернационала признать организацию рабочего класса в совершенно самостоятельную политическую партию. Тогда бакунисты создали свой собственный конгресс в Севилье. Конгресс этот бешено напал на Маркса и выпустил брошюру, в которой доказывалось, что Маркс самовольно навязывает рабочему классу свою личную программу. Буржуазное французское правительство, только что расстрелявшее коммунаров, так обрадовалось расколу, что разрешило расклеить манифест бакунистов на улицах Парижа. Дело шло к открытому расколу.

Он и произошел на Пятом съезде, собравшемся в Гааге 2 сентября 1872 года. Конгресс был странно бурен. Борьба шла по всем пунктам. Маркс резко протестовал против стремления «превратить Ген. Сов. в почтовый ящик». Бакунисты были разбиты уже по этому организационному вопросу (36 голосов против 5 при 15 воздержавшихся). И вдруг после этой победы, которая казалась молодым и горячим приверженцам Маркса окончательной, Энгельс заявил о необходимости перенести Ген. Совет в Нью-Йорк. Кому же не ясно было, что это равносильно скорому самораспусшению Интернационала? Конгресс был до того поражен, что все растерялись и долго никто не просил слова. Лишь 26 голосами против 23 при 9 воздержавшихся Конгресс принял самоубийственное решение. Это было признание со стороны Маркса, что, несмотря на победу над бакунистами, старая форма отжила, и свежие, живые элементы должны продолжать жить уже самостоятельно. Политическая программа Маркса, развитая Вальяном и поддержанная Ланге, была принята 29 голосами против 5 при 8 воздержавшихся. Это было завещанием старого Интернационала новому. Вот текст резолюции Вальяна: «В своей освободительной борьбе рабочий класс может действовать именно как класс лишь будучи организован в политическую партию. Партия эта должна быть резко отграничена от старых партий господствующих классов и враждебна по отношению к ним. Организация рабочего класса в партию совершенно необходима для торжества социальной революции и достижения последней цели: уничтожения классов. Объединение сил, уже созданных рабочими в их экономической борьбе, (должно также стать рычагом в борьбе) * против политической власти капиталистов и землевладельцев. Экономическая и политическая борьба рабочего класса должна быть неразрывно связана в войне, которую ведет пролетариат».

Маркс и Энгельс были правы, предчувствуя, что несмотря на победу научного социализма, старый Интернационал был осужден на гибель. Ни бакунистское меньшинство, ни английские оппортунисты, которых Маркс обличал, и не думали подчиниться съезду, а повели новую бешеную борьбу против Ген. Совета. Бакунисты на отдельном конгрессе в Сант-Илье основали свой Интернационал.

Раскол произошел формально. Но процесс разложения не остановился на этом. Для ортодоксальной части это был здоровый процесс роста, создавший современную великую международную социал-демократию, для анархистов — процесс настоящего и быстрого распада.

Самый сокрушительный удар анархическому Интернационалу был нанесен опубликованием неопровержимых документов, доказавших своеобразный иезуитизм Бакунина. Его тайная организация, раскрытая Ген. Сов., была какой-то организацией обмана: целый ряд тайных ступеней, из которых каждая высшая дурачила низшую, уверяя ее, что она-то и есть настоящее зерно всего движения. Из тех же документов вытекало, что в конце концов «гражданин Бакунин» был самым несомненным, единовластным диктатором в организации. Документы заставили почти всех отступить от Бакунина и парализовали его политическое влияние.

В Англии федерация Интернационала после отвратительной внутренней борьбы совершенно исчезла. Наоборот, социал-демократическая партия, развившаяся из федерации марксистской части Интернационала, достигла замечательного процветания.

Но история нового Интернационала, т. е. интернациональной соц.-дем. партии уже не относится к нашей задаче. Самый же Интернационал, сыгравший громадную роль в истории человечества, был официально объявлен (распущенным) после подведшего итоги 2 Женевского конгресса в сентябре 1873 года **. Интернационал умер лишь для того, чтобы немедленно воскреснуть просветленным и вновь помолодевшим.

А. ЛУНАЧАРСКИЙ

* Речення пропущене в поліцейській копії; відновлено за першим виданням.

** 8 вересня 1873 р. в Женеві відбувся 6-й конгрес, а рішення про розпуск І Інтернаціоналу ухвалила конференція в Філадельфії (липень 1876 р.).

Наш календар

ВETERАН СЛАВНОЇ ЛЕНІНСЬКОЇ ГВАРДІЇ

(До 90-річчя від дня народження
О. В. Куусінена)

О. В. Куусінен — один з ветеранів славної ленінської гвардії — все своє життя, всі свої сили, розум, глибокі теоретичні знання і багатий життєвий досвід віддав справі робітничого класу, будівництву комунізму в нашій країні, зміцненню єдності

і згуртованості рядів міжнародного комуністичного і робітничого руху. «Все його життя і діяльність служили і будуть служити, — писала газета «Правда» 19 травня 1964 р., — надихаючим прикладом беззавітної боротьби за інтереси трудового народу, за справу комунізму».

Отто Вільгельмович Куусінен народився 3 жовтня 1881 р. в с. Лаукаа, у Фінляндії, в сім'ї кравця. 1892—1900 рр. вчився в гімназії в м. Ювяскюля, потім в Гельсінгфорському університеті на історико-філософському факультеті, який закінчив 1905 р. і дістав вчений ступінь кандидата філософських наук. Світогляд юнака склався під впливом революційно-демократичної літератури і знайомства з життям народу. В студентські роки він був активним учасником соціалістичних гуртків, а 1904 р. вступив в ряди соціал-демократичної партії Фінляндії. Незабаром став одним з керівників її лівого, революційного крила і вів боротьбу проти опортуністичного керівництва фінської соціал-демократії.

У роки першої буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. Отто Вільгельмович брав активну участь в революційних подіях. Він «був безпосереднім учасником боротьби робітничого руху Фінляндії на його найважливіших етапах — як у період революційних подій 1905—1907 років, так і робітничої революції 1918 р., в якій він був її найвидатнішим керівником»¹.

1906—1908 рр. О. В. Куусінен — редактор теоретичного органу фінської соціал-демократичної партії «Сосиалистинен айкаккуслекти» («Соціалістичний журнал»), а з 1907—1916 рр. — редактор центрального органу соціал-демократичної партії «Тюеміес» («Робітник»). Отто Вільгельмович неодноразово обирався депутатом фінляндського сейму, був лідером парламентської соціал-демократичної фракції, брав участь у роботі Копенгагенського (15 (28) серпня по 25 серпня (7 вересня) 1910 р.) і Базельського (11—12 (24—25) листопада 1912 р.) конгресів II Інтернаціоналу. На надзвичайному конгресі в Базелі, скликаному для розв'язання питання про боротьбу з небезпекою світової імперіалістичної війни, Отто Вільгельмович голосував за резолюцію, спрямовану проти воєнної небезпеки.

О. В. Куусінен брав активну участь у підготовці Великої Жовтневої соціалістичної революції, допомагав російським більшовикам у їх титанічній роботі. У серпні 1917 р. в Гельсінгфорсі він зустрівся з В. І. Леніним перед його від'їздом у Виборг². «Зустріч з Володимиром Іллічем, — писав згодом О. В. Куусінен, — справила на мене незабутнє враження і викликала велике бажання вивчати його твори... За порадою Володимира Ілліча я у Фінському сеймі сприяв загостренню боротьби проти Тимчасового уряду Керенського»³.

В період Великої Жовтневої соціалістичної революції відважний революціонер був у гущій подій на батьківщині. З приводу цього Володимир Ілліч в листі з Петрограда в Гельсінгфорс на ім'я О. В. Куусінена, Ю. Сірола та інших членів фінської соціал-демократії писав: «З величезною радістю почув я від моїх фінських друзів, що ви стоїте на чолі революційного крила Фінської соціал-демократичної робітничої партії і ведете боротьбу за справу пролетарської, соціалістичної революції. Я з певністю можу заявити від імені революційного пролетаріату Росії, що вели-

¹ «Радянська Україна», 20 травня 1964 р.

² Э. А. Рахъя. Мои воспоминания о Владимире Ильиче. — Воспоминания о В. И. Ленине, т. 2, М., 1969, стор. 441.

³ О. В. Куусінен. Избранные произведения (1918—1964), М., 1966, стор. 4.

кий організаційний талант фінських робітників, їх високий розвиток і тривала політична школа демократичних установ допоможе їм успішно здійснити соціалістичну реорганізацію Фінляндії. Ми розраховуємо на братерську допомогу революційної соціал-демократії Фінляндії»⁴.

Пролетарі Фінляндії слідом за робітниками і селянами Росії взяли владу в свої руки. 28 січня 1918 р. Червона гвардія зайняла столицю — Гельсінґфорс, створила революційний робітничий уряд — Ради народних уповноважених (РНУ), до складу якого ввійшли Ю. Сірола, О. В. Куусінен, А. П. Таймі та інші. Отто Вільгельмовича призначили народним комісаром освіти⁵. У зверненні Ради народних уповноважених, надісланому Петроградській РНК, сповіщалося, що влада в Фінляндії перейшла до рук народу. Рада вітала братню Радянську республіку, висловлювала надію, що дружба між фінським і російським народами буде «непорушною»⁶.

Фінляндія була першою країною після Росії, в якій державна влада перейшла до рук народу, за визначенням В. І. Леніна, це був тип влади «новий, пролетарський»⁷.

Фінляндська робітнича республіка проіснувала всього три місяці (з кінця січня до початку травня 1918 р.).

Робітничу революцію у Фінляндії була придушена військами білофінського генерала Маннергейма і кайзерівської Німеччини. В країні настав період кривавого терору, переслідувань всього передового, прогресивного. О. В. Куусінен разом з іншими революціонерами-однодумцями змушений був виїхати за межі батьківщини. Отто Вільгельмович приїхав до Радянської Росії, яка стала його другою батьківщиною.

Влітку 1918 р. Ю. Сірола, О. В. Куусінен розповіли В. І. Леніну про свій намір організувати Комуністичну партію Фінляндії. «Ми обговорили проблему організації партії, і надалі він (В. І. Ленін — В. Б.) завжди допомагав нам порадою і ділом»⁸.

29 серпня 1918 р. в Москві на з'їзді фінських революціонерів-емігрантів була створена Компартія Фінляндії, яка з того часу працювала в глибокому підпіллі. О. В. Куусінен був одним із засновників КПФ. Про цей період свого життя О. В. Куусінен писав: «ми вчорашні ліві соціал-демократи, пережили в собі глибокий... ідеологічний переворот: ми стали цілеспрямованими революціонерами, що борються під прапором диктатури пролетаріату. Це був рішучий крок в нашому переході в табір комунізму»⁹.

О. В. Куусінен, видатний пролетарський революціонер-інтернаціоналіст, був активним діячем міжнародного комуністичного і робітничого руху, брав активну участь у роботі І конгресу Комінтерну як представник Комуністичної партії Фінляндії. На першому ж засіданні він від імені фінської делегації (Ю. Сірола, Маннер, І. Рахья і Е. Рахья) заявив: «Ми, фінські делегати, приєднуємося до цієї думки, що III Інтернаціонал повинен тепер же бути сконструйований»¹⁰.

У травні того ж року О. В. Куусінен повернувся на батьківщину, щоб вести підпільну роботу, де пробув до 1920 р. Він там очолював підпільну партійну організацію, встановлював зв'язки з товаришами по боротьбі, обговорюючи з ними питання організації революційного робітничого руху в нелегальних умовах. Дорогочка для мужнього революціонера в цьому питанні були вказівки В. І. Леніна, який високо оцінив діяльність комуністів-підпільників. В тезах про основні завдання II конгресу Комінтерну він писав: «...необхідно в усіх без винятку випадках не обмежуватись нелегальною роботою, а вести також і легальну, переборюючи для цього всі труднощі, засновуючи легальні органи преси і легальні організації під найрізноманітнішими і, в разі потреби, часто змінюваними назвами. Так роблять нелегальні комуністичні партії в Фінляндії, Угорщині...»¹¹. 1920 р. КП Фінляндії вдалося добитися виходу більшої і кращої частини членів з лав соціал-демократичної партії і створити досить широку легальну соціалістичну партію, яка співробітничала з Компартією майже три роки (до розпуску), вела значну політичну роботу в масах¹².

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 264.

⁵ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, К., 1968, стор. 543; Новейшая история, т. I, М., 1959, стор. 635; Советская историческая энциклопедия (СИЭ), т. 8, М., 1965, стор. 339.

⁶ Адольф Таймі. Помощь Ильича.— Воспоминания о В. И. Ленине, т. 5, М., 1969, стор. 179.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 106.

⁸ Юрьє Сірола. Воспоминания о Ленине.— Воспоминания о В. И. Ленине, т. 5, стор. 153.

⁹ Отто Куусінен. Как Ленин в Коминтерне лечил детскую болезнь «левизны».— Воспоминания о В. И. Ленине, т. 5, стор. 339.

¹⁰ Борис Рейнштейн. На пути к I конгрессу Коминтерна.— Воспоминания о В. И. Ленине, т. 5, стор. 205.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 165.

¹² О. В. Куусінен. Избранные произведения, стор. 5.

Дедалі зростаючий авторитет Компартії Фінляндії непокоїв урядові кола, вони вжили всіх заходів, щоб обезглавити робітничий клас. Переслідування, терористичні акти поліцейських властей створили неможливі умови дальшого перебування О. В. Куусінена на батьківщині і він змушений був знов емігрувати за кордон. Влітку 1920 р. він перебрався у Швецію, на початку 1921 р. через Норвегію і Мурманськ в Москву. Характеризуючи діяльність О. В. Куусінена у Фінляндії 1919—1920 рр., Політбюро ЦК КП Фінляндії писало: «під його керівництвом наша партія в умовах підпілля вела сміливу боротьбу проти фашизму і війни. В ході цієї боротьби наша партія виросла в ту силу, яка могла справити значний вплив на демократичний розвиток Фінляндії»¹³.

З 1921 р. О. В. Куусінен брав участь у роботі Комуністичного Інтернаціоналу. Кілька років він працював разом з Володимиром Іллічем. За дорученням В. І. Леніна він склав до III конгресу Комінтерну проект тез в організаційному питанні. Володимир Ілліч уважно вивчив складений О. В. Куусінею проект, зробив ряд зауважень і доповнень і вони були включені в текст тез, прийнятих конгресом¹⁴. 10 червня 1921 р. В. І. Ленін писав: «З великим задоволенням прочитав Вашу статтю (3 розділи) і тези... На мою думку, Ви неодмінно повинні взяти на себе доповідь на цьому конгресі»¹⁵. (Доповідь з організаційного питання на III конгресі зробив В. Кенен).

Понад 18 років працював О. В. Куусінен на керівній роботі в Комінтерні, розробив чимало проектів документів, опублікував ряд важливих праць з питань стратегії і тактики, партійного будівництва з міжнародних проблем, які відіграли значну роль в ідеологічному і організаційному зміцненні молодих комуністичних партій. В. І. Ленін високо цінував заслуги і здібності Отто Вільгельмовича. На III конгресі Комінтерну О. В. Куусінена було обрано членом Виконкому Комінтерну, 1921—1939 рр.— він член Президії і один з секретарів Виконкому Комінтерну. Отто Вільгельмович не раз виступав на конгресах і пленумах Комінтерну з доповідями, а його праці є цінним вкладом у розробку найважливіших проблем міжнародного робітничого і комуністичного руху, політичної економії, філософії, наукового комунізму. Його праці, перекладені багатьма мовами народів світу, несуть ідеї марксизму-ленінізму, закликають до революційних дій.

1940 р. О. В. Куусінена обрали Головою Президії Верховної Ради Карело-Фінської РСР, заступником Голови Президії Верховної Ради СРСР. На цій посаді він перебував майже 17 років. Багато він зробив для розвитку економіки і культури Карелії.

З 1941 р. О. В. Куусінен — член ЦК КПРС, а з 1957 р.— член Президії ЦК КПРС і секретар Центрального Комітету партії. Він був депутатом Верховної Ради СРСР 1—6 скликань.

О. В. Куусінен по-ленінському органічно поєднував практичну революційну діяльність з розробкою теоретичних проблем комуністичного руху. Він був одним з визначних теоретиків нашої партії, вченим-марксистом. За дорученням ЦК КПРС під його керівництвом написано фундаментальну працю «Основи марксизму-ленінізму», яка стала підсумком багатогранної теоретичної діяльності О. В. Куусінена»,— писала газета «Правда» 20 травня 1964 р. Він був дійсним членом АН СРСР.

Випробуваний революціонер, більшовик-ленінець, він боровся за єдність і згуртованість світового комуністичного руху на принциповій основі, за чистоту марксистсько-ленінського вчення, боровся проти правих і лівих опортуністів, проти фракціонерів, розкольників.

Комуністична партія і Радянський Уряд високо оцінили видатні заслуги О. В. Куусінена, присвоївши йому звання Героя Соціалістичної праці і нагородивши чотирма орденами Леніна.

Високоосвічений марксист, визначний теоретик і вчений став взірцем беззавітної боротьби за інтереси трудового народу, за справу комунізму.

В. П. БУЛКІНА

¹³ «Правда», 19 травня 1964 р.

¹⁴ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 4, М., 1971, стор. 101.

¹⁵ Ленинский сборник XXXVI, стор. 257.

В. В. ВОРОВСЬКИЙ І ДЕРЖВИДАВ

(До 100-річчя від дня народження)

Життєвий шлях Вацлава Вацлавовича Вороського (27.X.1871—10.V.1923), видатного діяча Комуністичної партії, Радянської держави, дипломата й літератора, сповнений подіями активної участі в революційній

боротьбі, діяльності на дипломатичному фронті, у відстоюванні та пропаганді лєнінських ідей. Однією з цікавих сторінок біографії Вацлава Вацлавовича є його робота в Держвидавї.

В січні 1919 р. В. В. Вороський повернувся з Швеції, де він очолював радянську дипломатичну місію, в Москву. В цей час перед партією постало завдання великого значення: посилити друковану пропаганду й агітацію, зосередивши випуск літератури в одному центрі, оскільки за умов існування великої кількості видавництв, що належали різним державним установам і приватним особам, не можна було забезпечити потреб фронту й тилу в друкованій продукції, потрібній Радянській владі. Необхідно було створити єдиний орган для управління видавничою справою і В. І. Ленін доручив його організацію своєму вірному соратнику В. В. Вороському. Той відразу ж взявся за діло, розробив положення про Держвидав, подав його на затвердження ВЦВК, почав підбирати працівників — вірних революції людей.

21 травня був обнародований декрет про створення Державного Видавництва на чолі з В. В. Вороським. Ця установа формально існувала при Наркомосі, але на правах самостійного відділу, що самостійно вирішував всі питання на засіданнях редколегії у складі п'яти чоловік. Завідуючий Держвидавом входив безпосередньо в Раднарком і звітував перед ним у своїй роботі.

В обстановці голоду й розрухи налагодити роботу такої культурної установи як Держвидав було надзвичайно важко. В. В. Вороському доводилося багато й наполегливо працювати, щоб налагодити випуск друкованої продукції, підпорядкувати все будівництву соціалізму, внести у видавничу справу принцип партійності. Попервах Держвидав об'єднував видавництва ВЦВК, Московської та Петроградської Рад, Наркомосу, РКП(б) («Комуніст»), а також видавничі відділи всіх наркоматів. Приватним видавництвам під контролем Держвидаву доручався випуск підручників і наукових праць.

Незабаром була затверджена редакційна колегія Держвидаву. Головою її був призначений В. В. Вороський. Щотижня по четвергах вона збиралася на квартирі Вороського. На одному з перших її засідань Вацлав Вацлавович доповів про структуру відділів Держвидаву, склад їх редакційних колегій. Було вирішено створити 6 основних відділів: науковий, агітаційно-пропагандистський, науково-популярно-громадський, педагогічний та дитячий, художньо-літературний, науково-популярний. Вороський залучив до них найкращих спеціалістів, найвидатніших науковців і талановитих письменників — А. С. Серафїмовича, В. Я. Брюсова, Ю. К. Балтрушайтіса, К. А. Тімірязєва, В. П. Волгіна, В. П. Карпінського, М. Н. Покровського, С. С. Кривцова та ін.

14 червня 1919 р. Держвидав опублікував в «Известиях» розпорядження за підписом В. В. Вороського з приводу періодичних органів. Всі журнали повинні були подати відомості про назви, періодичність, тиражі, запаси паперу тощо. За друкування журналів без дозволу Держвидаву винні каралися з усією суворістю революційних законів. Ці заходи мали покласти край хаосу, що панував у виданні періодичних органів.

Більшу свою увагу В. В. Вороський зосередив на головному напрямку — виданні агітаційно-пропагандистської, науково-популярної, художньої та наукової літератури. Він усвідомлював, що не тільки паперовий голод і розруха поліграфічної справи гальмують роботу Держвидаву. «У нас немає кому писати», — не раз говорив він і ставив перед ЦК РКП(б) питання про залучення літераторів-марксистів до безпосередньої письменницької творчості.

Закінчивши організацію справ у Москві, В. В. Вороський у липні виїхав у Петроград, де було створено відділення Держвидаву на чолі з І. І. Юновим.

Роботою Держвидаву жваво цікавився В. І. Ленін і неодноразово звертався до В. В. Вороського в різних питаннях роботи цієї установи, зокрема у справі: допомоги киргизьким товаришам-видавцям, виконання найтерміновіших замовлень на друкування брошур, плакатів, листівок тощо¹.

На засіданнях редакційної колегії Держвидаву вирішувалися всі принципи творчої й організаційні питання. Велику увагу було приділено виданню повного зібрання творів В. І. Леніна, а також біографічного збірника, присвяченого 50-річчю Ілліча. На засіданні 4 вересня 1919 р. була обрана комісія по підготовці до друку творів В. І. Леніна. В. В. Вороський активно займався підготовкою видання, зробив запит в академічній бібліотеці в Петрограді про доставку звідти легальних більшовицьких газет періоду першої російської революції, уважно вивчав її

¹ Див. Ленинский сборник, XXXV, стор. 105; ЦДАЖР СРСР, ф. 395, оп. 9, сир. 1, арк. 97.

встановлюючи авторство В. І. Леніна. Хвороба перешкодила йому закінчити цю важливу роботу.

Щодня пошта приносила в Держвидав щось нове. Воровський сам переглядав листування, уважно вивчав папери, адресовані йому особисто чи на Держвидав. Адже ж за ними стояли живі люди з їх потребами, турботами, інтересами. Вацлав Вацлавович не любив байдужості в інших і не був байдужим сам.

В листуванні траплялися цікаві речі. Одного разу прийшов лист від письменниці А. Вербицької, яку хвилювала доля своїх книг. Між іншим, у цьому листі вона наводила своєрідну характеристику, дану М. Горьким та М. Андрєєвою В. Воровському: «Стежте за газетами за призначенням В. В. Воровського,— передавала А. Вербицька слова М. Андрєєвої.— Це європеєць в найкращому розумінні слова й висококультурна людина. Ми говорили йому про Вас, він прийме до серця Ваші інтереси і зможе Вас захистити»².

На прийом до Вацлава Вацлавовича приходила маса відвідувачів з різними проханнями та пропозиціями, це були письменники, поети, діячі міжнародного робітничого руху, культури.

З 1 серпня 1919 р. по 1 травня 1920 р. Держвидав випустив 274 книги загальним тиражем 50 661 тис. примірника. Для того часу це — солідна кількість. Здебільшого це була агітаційно-пропагандистська література для фронту: брошури В. І. Леніна, А. В. Луначарського, В. В. Воровського, І. І. Скворцова-Степанова та інших партійних діячів, агітплакати з віршами Д. Бедного тощо. «Послання селянину України», «Смерть світовому імперіалізму!», «Дезертир працює на царських генералів», «Петроград не віддамо!», «За червоний Петроград!», «Червона гвинтівка», «Хліб нам дає лише Червона Армія», «Женіть Денікіна!», «Озбройте фронт!», «Що треба знати кожному селянинові» — ось далеко неповний перелік агітаційних листівок, виданих Держвидавом у 1919 р.

З творів сучасних письменників і поетів Держвидав публікував насамперед ті, що були написані на злобу дня і стверджували молодий радянський лад. Це були вірші Д. Бедного, «Земля обітована» якого була видана тиражем 30 тис. примірників, вірші В. Кирилова, П. Карпова, твори М. Горького, А. Серафимовича, П. Скитальця та ін. Багато уваги приділяв Держвидав перевиданню творів класиків, зокрема Л. Толстого, О. Герцена, О. Пушкіна, М. Некрасова тощо. Великими тиражами видавалися підручники для шкіл та учбові посібники для вузів.

Серед архівних матеріалів Держвидаву велику частку становить листування між В. В. Воровським і А. В. Луначарським. Воно розкриває їх стурбованість долею вітчизняної літератури, дбайливе ставлення до талантів. Аналіз листування показує, що в цьому напрямку Воровський проводив більш послідовну політику, ніж Луначарський, який підтримував футуристів, імажиністів та інші різношерстні напрямки, що шкодили прогресивній революційній літературі. Листування показує велич духу цих діячів, їх відданість справі партії, любов до свого народу та його багатой культурі.

Однак у роботі Держвидаву були й помилки, як це сталося, наприклад, з брошурою «III Інтернаціонал», за найдбайливе видання якої В. І. Ленін оголосив Держвидаву догану³. Цей факт обговорювався на спеціальному засіданні редколегії, яка засудила допущені помилки та причини їх виникнення⁴.

Працівники Держвидаву дуже любили В. В. Воровського за ввічливе, чуйне й уважне ставлення, за дотепність і гостре слівце. Вацлав Вацлавович постійно піклувався про них, уважно вислуховував, допомагав чим міг. Якось, дізнавшись про хворобу завідуючої книжковим складом О. К. Гомозової, він просив товаришів допомогти їй продуктами, медикаментами, грішми, зазначаючи, що Гомозова є цінним працівником, втрата якого була б для Держвидаву великою шкодою. Але В. В. Воровському був чужий лібералізм і він був непримиренний до будь-якого вияву несумлінного ставлення працівників до своїх обов'язків. «Через недбайливе ставлення до своїх обов'язків у відпустці відмовити», — написав він на одній заяві⁵.

Незважаючи на розруху, голод і нехватку паперу, незважаючи на надзвичайні труднощі, Держвидав, менше року очолюваний В. В. Воровським, зробив величезну справу, проводячи тверду партійну лінію в пропаганді більшовицьких ідей, у зміцненні Радянської влади. В міру своїх сил і здібностей Вацлав Вацлавович сприявав видавничу справу в країні так, щоб дух партійності проймав усю радянську пресу, літературу, мистецтво. «Поєднання всіх цих якостей,— писав М. Л. Мещеряков,— загартованого революціонера й блискучого літератора — повинно було забезпечити Вацлаву Вацлавовичу успіх у виконанні покладеної на нього важкої роботи: вирвати науку й літературу з рук буржуазії і залучити їх на службу революції»⁶.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 395, спр. 24, арк. 183.

³ Див. В. І. Ленін. т. 35, стор. 363—364.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 395, оп. 9, спр. 108, арк. 43, 44; ЦПА ІМЛ, ф. 2, оп. 1, од. зб. 30 200, спр. 1.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 395, оп. 9, спр. 106, арк. 12.

⁶ Государственное издательство за пять лет, М., 1924, стор. 9.

У цих словах старого революціонера-більшовика, який знав В. В. Воровського і працював з ним довгі роки, якнайкраще висказана правильна й точна характеристика діяльності В. В. Воровського на посаді керівника Державного видавництва, що відіграло велику роль у зміцненні Радянської влади, в мобілізації трудящих мас на розгром білогвардійських полчищ Колчака й Денікіна, у проведенні партійної лінії в літературі та мистецтві.

М. Ф. ПИЯШЕВ

ВІРНИЙ СОРАТНИК

В. І. ЛЕНІНА

(До 90-річчя з дня народження
Я. А. Берзіна)

Сповнилося 90 років від дня народження славного сина латвійського народу — видатного партійного і державного діяча — Яна Антоновича Берзіна (партійні псевдоніми: Павло Васильович, Павлов, Земельс, Вінтер).

Народився Я. А. Берзін 11 жовтня 1881 р. в селянській родині на хуторі Еспері Веявської волості Ліфляндської губернії. Після закінчення Цирстенської волосної і Вецпиебалгацької приходської шкіл, він у 1898—1901 рр. навчався в Ризькій учительській гімназії, де вперше познайомився з марксистською літературою, брав участь у роботі соціал-демократичних гуртків, поширював антиурядові листівки.

1901 р. Я. А. Берзін почав працювати вчителем Цирстенської волосної школи, став одним з організаторів місцевого соціал-демократичного гуртка¹. Наступного року його було прийнято до соціал-демократичної партії Латвії². За революційну діяльність Ян Антонович потрапив до в'язниці і в 1904 р. був висланий в Олонецьку губернію³. На засланні він зустрівся з стійким ленінцем О. Д. Цюрупю і подружився з ним. В своїй автобіографії Я. А. Берзін писав: «Мої більшовицькі настрої змінилися в засланні головним чином під впливом О. Д. Цюрупи».

У липні 1905 р. Ян Антонович тікає із заслання. Талановитий агітатор і пропагандист, Я. А. Берзін вів велику роботу серед сільського пролетаріату Латвії, а в грудні 1905 р. керував страйком залізничників Валки, за що його знову заарештовують.

Після звільнення, восени 1906 р. він познайомився з В. І. Леніним, мешкав разом з ним на дачі у Фінляндії — в Куоккала. Володимир Ілліч справив на молодого революціонера незабутнє враження. «Я був вражений ясним і суворо логічним образом його мислення і його прагненням входити в усі подробиці революційного руху» — пізніше писав Я. А. Берзін⁴.

У 1907 р. Ян Антонович брав участь у роботі V з'їзду РСДРП та II з'їзду соціал-демократичної партії Латвії в Лондоні, де зустрічався з В. І. Леніним⁵. З настанням столипінської реакції Я. А. Берзін емігрував за кордон, жив у Швейцарії, Франції, Бельгії, Англії та США, працював в різних партійних установах⁶, був членом закордонного бюро ЦК РСДРП (1910) і Секретарем Бюро закордонних груп соціал-демократії Латиського краю. Наприкінці 1913 р. В. І. Ленін зустрівся з Я. А. Берзіним у Парижі⁷, а в січні 1914 р. вони брали участь у роботі IV з'їзду соціал-демократії Латиського краю. Володимир Ілліч високо оцінив позицію латиського революціонера на з'їзді⁸.

В роки першої світової війни Я. А. Берзін стояв на інтернаціоналістських позиціях, брав участь у Ціммервальдській конференції і створенні «Ціммервальдської лівої»⁹, підтримував ленінську позицію, надіслав В. І. Леніну мандат на першу міжнародну соціалістичну конференцію від Латиської соціал-демократичної партії¹⁰.

В. І. Ленін уважно стежив за діяльністю Я. А. Берзіна і високо цінив його роботу. У 1916—1917 рр. Ян Антонович редагував латиську соціал-демократичну газету «Страднекс» в Бостоні і російську лівоінтернаціоналістську газету «Новий

¹ «Коммунист Советской Латвии», 1966, № 10, стор. 52.

² Большая Советская Энциклопедия, т. 5, М., 1927, стор. 627.

³ «Вечернее радио», 3 жовтня 1927 року.

⁴ О Ленине. Воспоминания революционеров Латвии, Рига, 1959, стор. 30, 43—44.

⁵ Там же, стор. 32—33.

⁶ Большая Советская Энциклопедия, т. 5, стор. 626.

⁷ Очерки по истории Коммунистической партии Латвии, ч. I, 1893—1919, Рига, 1962, стор. 271, 268.

⁸ «Коммунист Советской Латвии», 1966, № 10, стор. 53.

⁹ Див. В. И. Ленин. ПСС, т. 26, стор. 503.

¹⁰ Див. В. И. Ленин. ПСС, т. 49, стор. 130, 509.

мир» в Нью-Йорку¹¹. Влітку 1917 р. він повернувся до Петербурга, де згодом брав активну участь у Великій Жовтневій соціалістичній революції¹².

На VI з'їзді РСДРП(б) його обрали членом Центрального Комітету партії¹³, а на II Всеросійському з'їзді Рад членом ВЦВК¹⁴. Він був також членом ЦК соціал-демократичної партії Латвії.

У 1918 р. партія послала Я. А. Берзіна на дипломатичну роботу, призначивши повноважним представником у Швейцарії. Перед від'їздом його особисто прийняв В. І. Ленін і мав з ним теплу розмову. Протягом шестимісячного перебування в Швейцарії майже кожний дипкур'єр привозив Я. А. Берзіну листи від В. І. Леніна. Десять листів збереглося¹⁵. Частина з них подається у творах В. І. Леніна¹⁶. Коли в листопаді 1918 р. представництво Радянської Росії в Швейцарії було ліквідовано, Я. А. Берзін повернувся до Москви¹⁷.

У 1919 р. Ян Антонович — член Радянського уряду Латвії¹⁸. Після захоплення влади в Латвії буржуазією 1919—1920 рр. він був секретарем Виконкому Комінтерну¹⁹. 1921—1925 рр. Я. А. Берзін працював заступником повпреда в Англії, з серпня 1925 р. — повпредом СРСР в Австрії. У жовтні 1927 р. призначений Уповноваженим Народного Комісаріату закордонних справ СРСР при РНК УРСР²⁰ і працював до травня 1929 р. У листопаді 1927 р. Я. А. Берзін — делегат X з'їзду КП(б)У. У своєму виступі на з'їзді він характеризував зовнішню мирну політику Радянського уряду. На цьому з'їзді його було обрано до складу Центрального Комітету партії²¹. В 1929 р. Сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету XI скликання обрала його членом ВУЦВКУ²². У 30-х рр. Ян Антонович працював начальником Центрального архівного управління СРСР та РРФСР, а також редактором журналу «Красный архив». 1932 р. Я. А. Берзін повернувся на керівну роботу в Компартію Латвії. Його кооптували до складу ЦК і він працював у закордонному бюро, був представником Компартії Латвії на XIII пленумі ВККІ в 1933 р. і на VII Конгресі Комінтерну в 1935 р.²³

Я. А. Берзін залишив чималу літературну спадщину, його праці стосуються різних проблем — від політики до культурно-художньої критики²⁴. Значну роботу в цьому напрямі він проводив, працюючи на Україні. На сторінках республіканських газет опубліковано чимало його матеріалів. Так, в газеті «Комуніст» на початку 1928 р. було надруковано статті «Про міжнародне становище», «Про деякі імперіалістичні проекти», «Між двох імперіалізмів». Листопад 1917 — березень 1918 р., «Перші зустрічі з Леніним», «Ленін — теоретик і практик»²⁵ та ін.

Обірвалося життя Яна Антоновича Берзіна 29 серпня 1938 р. Світла пам'ять про цього видатного діяча-комуніста, соратника В. І. Леніна, буде завжди жити в пам'яті народній.

Є. Ф. БЕЗРОДНИЙ

¹¹ Большая Советская Энциклопедия, т. 5, стор. 626.

¹² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 26, стор. 503.

¹³ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Август 1917 года. Протоколы, М., 1958, стор. 276.

¹⁴ Большая Советская Энциклопедия, т. 5, стор. 626.

¹⁵ «Правда», 21 січня 1925 року.

¹⁶ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 50, стор. 88, 102, 135, 150, 161, 183, 187—188, 192—194, 199—201.

¹⁷ «Правда», 21 січня 1925 року.

¹⁸ Очерки истории Коммунистической партии Латвии, ч. 1, 1893—1919, стор. 476.

¹⁹ Герои Октября, т. 1, Л., 1967, стор. 164.

²⁰ «Украинский экономист», 4 жовтня 1927 року.

²¹ Десятый з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 20—29 листопада 1927 р. Стенографічний звіт, Харків, 1927, стор. 608, 217—220, 618.

²² «Вісті», 16 травня 1929 року.

²³ «Коммунист Советской Латвии», 1966, № 10, стор. 55.

²⁴ Большая Советская Энциклопедия, т. 5, стор. 627.

²⁵ «Комуніст», 14, 21, 22, 27 січня і 7, 14, 23 лютого 1928 року.

ДО 100-РІЧЧЯ КОЛЕГІЇ ПАВЛА ГАЛАГАНА

У м. Києві по вул. Леніна, № 11 міститься середня школа № 92 ім. Івана Франка. Навчальний заклад у цьому будинку існує вже 100 років. А почалася історія з того, що тут діяла Колегія Павла Галагана, засновником якої був Григорій Павлович Галаган (1819—1888). Він походив з українського козацтва і мав своїм прямим предком відомого учасника шведської війни і багатьох походів — чигиринського, а потім прилуцького полковника Гната Івановича Галагана. Дружина його була з іменитого роду Кочубеїв.

Г. П. Галаган мав вищу юридичну освіту, багато працював над собою. Свої здібності й ліберальний напрямок діяльності він виявив у різних галузях: будучи членом Чернігівського губерньського комітету і редакційних комісій «за поліпшення побуту поміщицьких селян» як експерт брав участь у підготовці селянської реформи 1861 р.

У своєму родовому маєтку с. Сокиринцях Галаган організував кредитно-ощадне товариство, забезпечивши його необхідними коштами. Для організації в с. Дехтярах ремісничого училища пожертвував земству великий будинок і 17 десятин землі; в Прилуцькому повіті організаційно і матеріально сприяв відкриттю багатьох народних шкіл і двох гімназій (чоловічої і жіночої). І не випадково цей повіт у 70—80 рр. за кількістю учнів займав перше місце в губернії. Це необхідно відзначити тому, що в ті часи відчутно давалися взнаки погляди у вищих сферах на загальну письменність народу як на справу ще несвоечасну, з якою можна почекаати. Борючись з цим обскурантизмом, Галаган не раз чув докори за українофільство і лібералізм.

Галаган був письменником і дослідником, особливо його цікавили питання науки і мистецтва. Збірник матеріалів з української етнографії, альманახ «Южно-руські пісні» та ряд інших праць належать його перу. Він підтримував зв'язки з М. В. Гоголем, Т. Г. Шевченком, М. А. Максимовичем, а також із слов'янофілами І. С. Аксаковим і Ю. Ф. Самарінін; з великою симпатією ставився до збірників київської української «Громади», очолюваної М. П. Драгомановим; допоміг вийти у широкий світ відомому кобзарю Осталу Вересаю. Та найвизначнішою справою Г. Галагана було заснування Колегії ім. Павла Галагана, яку названо так у пам'ять єдиного рано померлого сина.

Колегія складалася з чотирьох старших класів середньої школи, в ній навчались і перебували на повному утриманні стипендіати Павла Галагана, а також своєкошті вихованці, разом 60—70 учнів. На створення Колегії Галаган пожертвував два будинки в Києві (по вул. Фундуклеївській) і маєтки розміром до 8 тис. десятин землі із щорічним доходом 12 тис. крб.

Навчання в Колегії своєкоштных мотивувалось, в основному, потребою збільшити матеріальні можливості закладу (своєкошті вихованці платили по 600, а потім 750 крб. за рік).

Ідея організації саме Колегії була продиктована бажанням створити такий учбовий заклад, де б процес навчання спирався на більшу незалежність і свободу думки, ніж це було можливим у тогочасних гімназійних школах. Згідно з задумом Колегія мала стати зразковою середньою школою і сприяти розвитку навчально-виховної справи у країні в цілому. Зрозуміло, що в умовах того часу Колегія не змогла радикально порвати з існуючими офіційними традиціями в системі освіти. Але педагогічний процес тут спирався на принцип свідомого засвоєння матеріалу в рамках, які не раз перевищували гімназійні. Залучення до викладання кращих спеціалістів сприяло тому, що в колегії засуджувався метод бездумного механічного заучування. Її вихованці заохочувалися до ініціативи і активного мислення. Детально розроблений статут Колегії вигідно її відрізняв від більшості гімназій. В цей заклад було значно легше вступити ніж у будь-які інші середні школи юнакам з сільської і міської бідноти, оскільки для цього виділялись спеціальні кошти.

Перші 25 років існування Колегії проходили за життя її засновників — подружжя Галаганів. Вони, як почесні попечителі, брали активну участь в усіх справах Колегії, головуючи в її Раді, до складу якої входили також поруч з директором і викладачами чотири професори університету, під покровительством якого був поставлений учбовий заклад, та два представники міської Думи.

Використовуючи відносно забезпечену незалежність від міністерства освіти, цей навчальний заклад вніс чимало нового й прогресивного в справу навчання і виховання в середній школі. Так, щодо програм у Колегії, викладались додатково до курсу старших класів гімназій малювання, теорія музики, спів, гімнастика, ручна праця, танці. Цікаво, що тим вихованцям, які виявляли особливий нахил та здібності до будь-якої дисципліни, давалась змога проходити навчання з цього предмета окремо, зі спеціально залученими викладачами. Колегія також зробила значний крок у викладанні природознавства, доповнивши навчальну програму систематичними курсами ботаніки, зоології, хімії, фізики. Запроваджено було також практичні заняття з німецької і французької мов. Всього цього гімназії не знали.

Яскравим прикладом того, який громадсько-політичний дух панував у Колегії, може бути епізод з її життя під час революції 1905 р.: в жовтні, коли страйкувала вся країна, хвиля народного гніву докотилася до середніх шкіл міста. Одного дня до Колегії прибула делегація шкільної молоді з вимогою страйкувати. В гімназіях у той час, як і в інших учбових закладах, начальство категорично забороняло будь-які політичні акції. У Колегії ж за розпорядженням директора учнів запросили до залу і дали відповідь, що вихованці закладу обговорять пропозицію і своє рішення оголосять на мітингу учнів середніх шкіл, який мав відбутися того ж дня в університеті.

А в одногосно прийнятій резолюції колегіантів, текст якої зберігся, говорилося, що вихованці приєднуються до страйку і висловлюють цим своїм вільним рішенням не протест проти режиму Колегії, який побудовано на принципі автономії й товариських відносин вихователів і вихованців, а свою солідарність з передовими громадянами на ґрунті спільних політичних ідеалів.

Для оголошення цієї резолюції було делеговано на мітинг вихованців М. Я. Калиновича (нині покійного академіка АН УРСР) і Б. А. Кржевського (теж покійного професора Ленінградського університету).

Закінчили Колегію за час її існування понад 600 осіб, з них більше половини — стипендіати. Більшість випускників цього закладу — філологи і юристи; серед них велика група професорів, викладачів вузів. У колегії навчалися відомі професори та академіки Н. О. Котляревський, О. Ф. Шимановський, В. І. Липський, Д. М. Петрушевський, В. Е. Грабар, Й. О. Покровський, І. О. Малиновський, М. О. Максимейко, А. Ю. Кримський, М. П. Чубинський, поети, літературознавці П. П. Филіпович М. О. Драй-Хмара та інші. У 80-х роках Колегію відвідував І. Я. Франко.

Цей учбовий заклад залишив свої видання: «Десятиріччя Колегії Павла Галагана» (1882), «25-річчя КПГ» (1896) та ряд «Щорічників КПГ», починаючи з 1897 р.

У несприятливих громадсько-політичних умовах того часу Колегія Павла Галагана виявляла елементи прогресивно-освітньої організації і в зв'язку з цим заслуговує на пошану і пам'ять про неї.

П. Ф. ПАВЛОВСЬКИЙ

КОМАНДИР 27-ої ПІХОТНОЇ

(До 200-річчя від дня народження
Д. П. Неверовського)

Неверовський Дмитро Петрович — герой Вітчизняної війни 1812 р., генерал-лейтенант — народився 21 жовтня 1771 р. в с. Прохорівці кол. Золотоніського повіту Полтавської губернії.

Дмитро Петрович одержав домашню освіту, добре знав російську, латинську мови і математику. В родині Неверовських дітей виховували за козацькими традиціями — вольових, кмітливих, змалку привчали їх переносити труднощі, нехтувати безпекою. Хлопець вже змалку їздив на коні, вмів добре стріляти, мав нахил до військової справи.

Сусід Неверовських по маєтку, дійсний таємний радник граф П. В. Завадовський, приїжджаючи на Україну, часто відвідував родину Неверовських. Він звернув увагу на здібного п'ятнадцятирічного юнака і умовив батька відпустити його до Петербурга, де в 1786 р. його було прийнято до лейб-гвардії Семенівського полку. 1787 р. він переводиться поручиком у діючу армію — в Малоросійський кірасирський полк.

В Турецькій війні (1787—1791 рр.) Неверовський бере участь у багатьох битвах, зокрема в битві на р. Сальчі та при взятті Бендерської фортеці. За участь у війні з Польщею (1792—1794 рр.) одержав нагороду, йому присуджено чин майора.

1803 р. Д. П. Неверовського призначають командиром новоствореного морського полку, а згодом шефом третього морського полку. За зразкову підготовку солдатів йому присвоєно 1804 р. звання генерал-майора і призначено шефом Павловського гренадерського полку.

Будучи талановитим військовим організатором і вихователем, Неверовський виховував кожного солдата розумним бійцем, сам був для них прикладом.

Є. В. Тарле писав, що серед темної, неосвіченої і жорстокої частини офіцерства та навіть генеральського складу російської армії було в той час і передове офіцерство, яке добре ставилось до солдатів, «були і генерали, яких боготворили солдати, подібно до Багратіона, Кульнева, Коновніцина, Раєвського, Неверовського»¹. Дмитро Петрович був одним з небагатьох генералів, що «досягали повної влади над солдатами без допомоги зуботичин, палиць і різок»².

Наприкінці 1811 р. Олександр I доручив Неверовському, як одному з кращих командирів, сформувати нову 27 дивізію. За два місяці він встиг укомплектувати і зразково підготувати дивізію з молодих солдатів. «Побачите, — говорив Неверовський своїм офіцерам, показуючи на солдатів, — яких чудес наробить ця молодь у битві»³. І дійсно, дивізія, сформована з 211 офіцерів і 8100 нижчих чинів, відіграла важливу роль у Вітчизняній війні 1812 р.

¹ Е. В. Тарле. 1812 год, М., 1959, стор. 468.

² Там же, стор. 482.

³ Жизнь и подвиги генерал-лейтенанта Дмитрия Петровича Неверовского. 1771—1813, М., 1912, стор. 11.

1 травня 1812 р. 27 піхотна дивізія генерала Неверовського вирушила з Москви, долаючи по 70—80 верст за добу. 22 червня, в Новогрудку, дивізія Неверовського приєдналася до другої армії Багратіона, що йшла на з'єднання з першою армією. Наполеон мав намір не дати з'єднатися російським арміям. Він хотів переправитися через Дніпро, ударом з півдня оволодіти Смоленськом і відрізати російським військам шлях відступу до Москви.

Багратіон наказав Неверовському обороняти м. Красний, спостерігати за Оршанським і Мстиславльським шляхами та триматися якнайдовше, щоб не відкрити ворогові шлях до Смоленська. При цьому дивізія Неверовського була зміцнена Харківським драгунським полком, двома козацькими полками і двома старими полками (Полтавським і 41 Єгерським).

2 (14) — 3 (15) серпня Наполеон з усіма своїми корпусами «великої армії» перейшов біля Рассасни на лівий берег Дніпра і його авангард — кавалерія Мюрата і піхотні корпуси Даву та Нея — напали на дивізію Неверовського, що стояла на шляху Ляди — Смоленськ. Неверовський залишив у м. Красному єгерські полки, а сам розгорнув полки за ярмом.

Сили французів у 5 разів перевищували сили Неверовського, зокрема велику перевагу французі мали в кавалерії, що складалася з 15 тис. кіннотників. Французи атакували Красний. У великій схватці з ворогом Неверовський залишився без артилерії і кінноти. В кровопролитному бою 3 (15) серпня Красний було взято ворогом.

Неверовський, відбиваючись, стримуючи ворога, повільно відступав. Він згорнув батальйони в два каре і сказав: «Солдати, пам'ятайте, чому вас вчили; робіть так і ніяка кавалерія не переможе вас. Не кваптеся в пальбі; стріляйте влучно в лице ворога, третя шеренга передавай рушницю не метушливо; ніхто не смій починати пальбу без моєї команди!»⁴. Наказ було виконано. Нерухомо, ніби скам'яніле, каре стояло стіною. Підпустивши французів на рушничний постріл, вогнем і багнетами солдати відбили кавалерійську атаку ворога. Французький очевидець граф Сегюр писав, що Неверовський відступав як лев⁵.

В 6 верстах від Смоленська Неверовського зустрів командир 26 дивізії генерал Паскевич (згодом фельдмаршал). В своїх спогадах він зазначав: «В цей день піхота наша вкрила себе славою. На сором же французів слід сказати, що при 19 тисячах кавалерії і дивізії піхоти... в сорок атак не змогли знищити 6 тисяч нашої піхоти»⁶.

Наполеон був дуже незадоволений своїми генералами в боях під Красним. «Я чекав, — казав він, — всієї дивізії росіян, а не п'яти відбитих у них гармат»⁷.

Офіцер єгерського полку, учасник бою під Красним, Андреев писав: «Битва наша незвичайна... Всього нас було 9 батальйонів, а їх, о жаж! 38 полків відмінної кавалерії і начальник їх — Мюрат... Ура! 27 дивізія не піддалася... Хвала і Неверовському: він зупинив прагнення ворога і обезсмертив своє ім'я цією битвою...»⁸.

Таким чином дивізія Неверовського, стримуючи натиск ворога, зірвала план Наполеона вийти в тил російським арміям.

Втративши третину свого складу, дивізія Неверовського приєдналася 3 (15) серпня до корпусу Раєвського і разом з іншими військами брала участь в обороні Смоленська. Всього в Смоленську 5 (17) серпня залишалось 20 тис. військ і 180 гармат проти 185 тис. французів, які мали 300 гармат. За два дні російські війська втратили 9,6 тис. чол., французі — близько 20 тис. Продовжувати оборону Смоленська було небезпечно. Вночі з 5 на 6 серпня російські війська залишили місто.

24 (5) серпня французькі війська підійшли до Бородинської позиції. Піхотну дивізію Неверовського було послано у складі другої армії під командуванням князя Горчакова захищати Шевардинський редут, який за оцінкою військових спеціалістів було побудовано з певним завданням: війська, що захищали район Шевардина, повинні були в ході бою «визначити напрям головного удару ворога і утруднити його рух на цьому напрямі, не даючи йому можливості змінити бойовий порядок головних сил російської армії ще до початку генерального бою»⁹. Всього на редут Наполеон кинув 30 тис. піхоти, 10 тис. кінноти та 186 гармат. Двічі переходив редут з рук у руки. Коли втретє ворог намагався оволодіти редуттом, Горчаков наказав генералові Неверовському зупинити наступ французів. У своїх за-

⁴ Жизнь и подвиги генерал-лейтенанта Дмитрия Петровича Неверовского, стор. 17.

⁵ Ф. Сегюр. Поход в Россию. Записки адъютанта Наполеона, М., 1913, стор. 73.

⁶ В. Харкевич. 1812 год в дневниках, записках и воспоминаниях современников. Вып. 1. 1 и 2 Западные армии. Главная армия, Вильна, 1900, стор. 103 (Записки Паскевича).

⁷ Там же, стор. 103.

⁸ Из воспоминаний Н. И. Андреева. — «Русский архив», 1879, кн. III, стор. 185.

⁹ Л. П. Богданов. Боевой порядок русской армии в Бородинском сражении. — 1812 год. К столетию Отечественной войны. Сборник статей, М., 1962, стор. 109.

писках Неверовський описує цей бій так: «24 серпня ворог атакував одну нашу батарею, що була віддалена від позицій, і мене було першим послано захищати батарею. Жажливий і запеклий був вогонь; декілька разів брали у мене батарею, але я її знову відбирав. Шість годин тривав цей бій, на виду цілої армії, і вночі наказано було мені залишити батарею та приєднатися на позицію до армії. В цій битві втратив я майже всіх своїх бригадних шефів, штаб- і обер-офіцерів; і під Максимовим моїм коня було вбито. Напередодні бою дали мені 4000 рекрутів для поповнення дивізії; я мав у фронті 6000, а вийшов з трьома»¹⁰.

Бій за Шевардинський редут дав можливість виграти час для завершення оборонних робіт і встановити, що основні сили ворога сконцентровано в районі Шевардина, проти центру і лівого флангу армії.

26 (7) серпня почався Бородінський бій. В цей день головні події розгорнулися на лівому крилі російської армії, на флешах, що в історії називаються «Багратіоновими флешами».

Дивізія Неверовського стояла на лівому крилі армії за зведено-гренадерською дивізією М. С. Воронцова, що займала укріплення перед с. Семенівське. Головний удар ворога було спрямовано саме на ці укріплення. Вранці 100 гармат ворога відкрили вогонь по Багратіонових флешах.

«26 числа,— пише Неверовський,— через один день відпочинку, ворог на світанку почав генеральний бій. Граф Воронцов з дивізією своєю, посланий був захищати батарею, але чисельністю ворога був збитий, сам Воронцов поранений. Мене було послано з дивізією підкріпити його і я вступив в жорстокий вогонь; декілька разів дивізія і я з нею разом ходили в штики. Наостанку патрони і заряди гарматні всі розстріляли і мою дивізію змінили; я укомплектувався патронами і зарядами і вступив вдруге в бій, який тривав до ночі. Вся армія билася вперто, але ворога було вдвоє більше; ми утримали місце, включаючи наш лівий фланг, подав ворог назад. Такі бої навряд чи коли бували, сам ворог це визнає...»¹¹.

За Бородінський бій Неверовському присвоєно звання генерал-лейтенанта.

Незважаючи на всі втрати, 27 дивізія Неверовського, наспіх доукомплектована, брала участь в боях під Малою Ярославцем, а потім і в переслідуванні ворога.

Весною 1813 р. Неверовський знову, після укомплектування 27 дивізії у Вільні, вирушив у похід і за кордоном з'єднався з Союзними військами— з корпусом Сакена, що входив до складу Сілезької армії Блюхера. 14 (26) серпня 1813 р. відбулася битва на р. Кацбах між наполеонівськими військами під командуванням Макдональда та російсько-пруськими військами Сілезької армії Блюхера. Спочатку французи успішно атакували війська союзників. Тоді Блюхер кинув в атаку російську кавалерію з корпусу Сакена, а Неверовський із своєю піхотою підтримав блискучу кавалерійську атаку Васильчикова. Ввечері французи знову атакували правий фланг, де був Сакен, але 27 дивізія Неверовського відбила їх наступ¹².

За Кацбахську битву пруський король нагородив Неверовського орденом Червоного орла.

Д. П. Неверовський брав участь у всіх битвах Сілезької армії, а особливо відзначився в «битві народів», що відбулася на рівнині біля м. Лейпціга (4 (16)—7 (19) жовтня) і закінчилася повною поразкою Наполеона. Вирішальні події тут відбулися 6 (18) жовтня, коли союзники перейшли в наступ. «6 жовтня було зроблено сильний приступ до м. Лейпціг,— пише у рапорті Остен-Сакен Барклаю-де-Толлі про участь його корпусу в битві при Лейпцігу,— генерал-лейтенант Неверовський з його піхотою відкинув ворога, увірвався в форштадт і в цьому хороброму приступі поранений»¹³. Другого дня Д. П. Неверовського було перевезено в м. Галле, де 21 жовтня після операції він помер від зараження крові. 1912 р. з м. Галле його прах перевезено в Росію і поховано на Семенівських флешах, навпроти встановленого пам'ятника з чорного граніту військам 27 дивізії з написом: «Безсмертній дивізії Неверовського — героям Шевардина і Семенівських флешів».

М. З. СУСЛОПАРОВ,
Н. М. ШЕЛІХОВА

¹⁰ Бородино. Документы, письма, воспоминания, М., 1962, стор. 379. (Из записок Д. П. Неверовского).

¹¹ Бородино. Документы, письма, воспоминания, стор. 379—380.

¹² Поход русской армии против Наполеона в 1813 году и освобождение Германии. Сборник документов, М., 1964, стор. 466—467.

¹³ Там же, стор. 348.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПАРТІЙНОЇ РОБОТИ КП УКРАЇНИ В ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ У ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ (1946—1970 рр.)

Одне з центральних місць у діяльності Комуністичної партії посідає організаційно-партійна робота, від рівня якої значною мірою залежить вплив партії на всі сфери соціально-економічного, політичного і культурного життя. В. І. Ленін не раз підкреслював, що організаційна робота повинна завжди стояти на висоті політичних завдань, що політична і організаційна робота знаходяться у тісному взаємозв'язку, оскільки «кожне політичне питання може бути організаційним, і навпаки»¹.

Нові, значно вищі вимоги до організаційно-партійної роботи поставив XXIV з'їзд КПРС, велику увагу цим питанням приділили XXIV з'їзд КП України і червневий Пленум ЦК КП України (1971 р.).

В період 1946—1970 рр. Комуністична партія України — бойовий загін КПРС, вирішувала складні завдання, пов'язані з відбудовою і далшим розвитком народного господарства, культури, вдосконаленням суспільних відносин, комуністичним вихованням трудящих. Ця багатогранна діяльність партії і народу увінчалася повною побудою розвинутого соціалістичного суспільства, його поступовим переростанням в комунізм.

Серцевину діяльності Компартії України цього періоду, як і на попередніх етапах, складала організаційно-партійна робота. Очевидно, цим продиктована та винятково велика увага до її наукового вивчення і узагальнення з боку дослідників, особливо істориків партії.

Зауважимо, що в літературі, як і документах партії, поруч з терміном організаційно-партійна робота вживається як ідентичний — «партійно-організаційна». Окремі автори схильні ототожнювати організаційно-партійну роботу з організаторською². Втім поняття «організаторська» значно ширше, ніж «організаційно-партійна». Якщо останнє стосується головним чином внутріпартійної роботи, то перше охоплює діяльність партії в масах. Розуміється, мова йде про умовно-смыслові значення термінів. В ряді публікацій до організаційно-партійної роботи відносяться такі питання, як керівництво профспілковими і комсомольськими організаціями, розгортання соціалістичного змагання, впровадження у виробництво досягнень науки і передового досвіду³ та ін. Зрозуміло, що визначення мають відносний характер, вони не можуть відображати всі зв'язки даного явища в певному розвитку. Ідеться про раціональне їх використання. Своєю часу В. І. Ленін підкреслював, що вони «зручні, бо підсумовують головне...»⁴. Кожна наука має свої категорії, визначення. Це повною мірою стосується історико-партійної науки. Ними повинні повніше користуватися і історики партії.

Напевне мають рацію ті дослідники, які вкладають в зміст організаційно-партійної роботи насамперед ленінські організаційні принципи і норми партійного життя і питання, що випливають з них: ріст рядів партії, розстановка комуністів на виробництві, добір і виховання кадрів, контроль і перевірка виконання прийнятих рішень, удосконалення організаційних форм і структури партійних органів,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 273.

² П. А. Рудик. Деякі питання організаційно-партійної роботи сільських партійних організацій України. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 38, К., 1970.

³ О. Д. Горбул. Творче застосування Комуністичною партією України ленінських принципів організаційно-партійної роботи в період між XXI—XXIII з'їздами КПРС. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 38, К., 1970; І. П. Кожукало. Організаційно-партійна робота КП України на селі в 1953—1958 рр. — УІЖ, 1966, № 3.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 246.

підвищення бойовитості первинних парторганізацій, втілення на практиці принципу демократичного централізму, розвитку внутріпартійної демократії, колективності керівництва та ін.

У досліджуваний період створено значну кількість праць, присвячених організаційно-партійній роботі КП України. У багатьох історико-партійних публікаціях вони розглядаються побіжно. Сучасний ступінь наукової розробки проблем організаційно-партійної діяльності КП України неодмінно потребує підбиття підсумків зробленого, постановки і з'ясування нерозв'язаних питань, визначення напрямків для їх поглибленого вивчення і створення на цій основі ґрунтовних узагальнюючих праць. Без цього не можна розвивати далі історичну науку взагалі.

Якщо по дожовтневому періоду, по періоду соціалістичної революції і громадянської війни на Україні є ряд історіографічних досліджень, то по післявоєнному робляться перші кроки. По проблемі організаційно-партійної роботи КП України взагалі немає узагальнюючих історіографічних публікацій. Лише окремі її аспекти висвітлюються в історіографічному огляді монографії Л. Ю. Беренштейна та його статтях, опублікованих у співавторстві з В. І. Юрчуком і Є. С. Коройдом та ін.⁵

У даному огляді зроблена спроба узагальнити до певної міри історіографію організаційно-партійної діяльності КП України в період 1946—1970 рр., висвітленої в найважливіших працях з цієї проблеми.

Аналіз опублікованих праць з питань організаційно-партійної роботи КП України дозволяє визначити два періоди в історіографії цієї проблеми. Перший з 1946 р. до 1956 р. Другий (відправним моментом якого був XX з'їзд КПРС), в свою чергу, ділиться на два етапи: до 1964 р. і після жовтневого Пленуму ЦК КПРС (1964 р.). Така періодизація, що її дотримується М. М. Маслов⁶, цілком підходить для історіографії історії КП України як складової частини КПРС. Вона дозволяє в загальнопартійних рамках прослідкувати і певну специфіку розвитку наукових досліджень, присвячених історії КП України.

В перші повоєнні роки йшов процес нагромадження матеріалів, вийшло ряд праць, що висвітлювали різноманітні аспекти організаційно-партійної роботи⁷. За своїм характером вони дещо одноманітні — статті, брошури, збірники, а автори — переважно партійні працівники.

Праці, опубліковані до XX з'їзду КПРС, незважаючи на вузькість їх джерельної бази, недостатній теоретичний рівень, суб'єктивізм в оцінці окремих подій і явищ, в цілому дають правильне уявлення про форми і методи організаційно-партійної роботи КП України.

У другий період внаслідок створення сприятливих умов для розвитку історико-партійних досліджень підготовлено значну кількість колективних та індивідуальних монографій, підручників, брошур, збірників. Розширилась географія досліджень, підвищився науковий рівень публікацій. Активізував свою діяльність Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, розширилися дослідження у галузі історико-партійної науки. У вузах і наукових установах республіки працює понад 1200 істориків партії, в тому числі близько 60 докторів і до 700 кандидатів наук. Велике значення для дальшого розвитку досліджень з історії КПРС, КП України мають рішення XXIV з'їздів КПРС, КП України, постанова ЦК КП України «Про дальший розвиток досліджень в галузі історико-партійної науки і поліпшення її викладання у вузах республіки»⁸.

Організаційно-партійна робота знайшла відбиття у загальних працях з історії КП України, і зокрема в третьому, доповненому виданні «Нарисів історії Комуністичної партії України» (К., 1971), у XVI—XVIII розділах це питання широко ви-

⁵ Л. Ю. Беренштейн. В авангарді трудівників села (Колгоспні і радгоспні партійні організації між XX і XXIII з'їздами КПРС, К., 1968; Л. Ю. Беренштейн, В. І. Юрчук. Історіографія діяльності Комуністичної партії України по відбудові і дальшому розвитку сільського господарства республіки (1943—1958 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 6, К., 1966; Л. Ю. Беренштейн, Є. С. Коройд. З історії партійного будівництва на селі (1917—1958 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 28, К., 1968; В. В. Горак. До історіографії організаторської роботи партії в галузі пропаганди і впровадження передового досвіду в сільськогосподарському виробництві України.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 26, К., 1968; В. І. Білоусов. До наукової розробки проблем партійного будівництва.— УІЖ, 1970, № 12.

⁶ Н. Н. Маслов. Основные проблемы общей историографии истории КПСС. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Л., 1969, стор. 26.

⁷ С. Баст і А. Казаков. Практика организационно-партийной работы, К., 1949; Л. Буз і В. Скорик. Підготовка кадрів — важливе завдання партійних організацій.— «Партійне життя», 1948, № 2; П. Вінник. Первинна партійна організація промислового підприємства, К., 1948.

⁸ «Комуніст України», 1971, № 6, стор. 50.

кладено, а також у нарисах 10 обласних партійних організацій⁹. В більшості з них на конкретному матеріалі показано ріст первинних парторганізацій, зростання їх впливу на діяльність промислових підприємств і колгоспів. Проте не в усіх «Нарисах» цим питанням приділено належне місце. Часом автори обмежуються наведенням цифрових даних про збільшення парторганізацій, кількісний ріст комуністів без належного аналізу, не розкривають форм і методів організаційно-партійної роботи. («Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації», «Нариси історії Запорізької обласної партійної організації»). Слід побажати авторським колективам, які працюють над написанням «Нарисів» обласних організацій врахувати ці прогалини і більш повно розкрити організаційно-партійну роботу, досвід кращих організацій, їх вождів, специфіку і характерні особливості, властиві для тієї чи іншої області. При цьому велику допомогу подадуть праці партійних працівників¹⁰. В них міститься конкретний матеріал не тільки з питань господарського будівництва, але й партійної роботи. Написані переважно в стилі публіцистики, вони розкривають досвід організаційно-партійної роботи, узагальнюють суть найбільш поширених її форм і методів. Особливої уваги заслуговують питання підвищення ролі комуністів у житті партійних організацій, практики роботи з кадрами, порушені в книзі Першого секретаря ЦК КП України П. Ю. Шелеста «Комуніст — активний боєць партії». В ній йдеться також про мистецтво партійної роботи в сучасних умовах, розвиток внутріпартійної демократії, формування партійного колективу, підвищення його боєздатності.

У досліджуваній період відбулося вісім з'їздів Комуністичної партії України. Їм присвячено ряд праць, автори яких аналізують питання організаційно-партійної роботи¹¹. У працях Г. М. Мултиха, І. П. Кожукала, В. І. Юрчука, М. М. Матвійчука наведені конкретні приклади діяльності партійних організацій республіки по розвитку внутріпартійної демократії, забезпеченню авангардної ролі комуністів на виробництві.

Питання відновлення партійних організацій в повоєнні роки вперше висвітлено в статті В. І. Юрчука, опублікованій журналом «Вопросы истории КПСС» (№ 6, 1962 р.), де проаналізовано в масштабах України кількісні і якісні зміни в парторганізаціях, їх діяльність по добору, розстановці та вихованню кадрів, показано поступову ліквідацію обмежень внутріпартійної демократії, обумовлених воєнним часом. Більш глибоко це питання висвітлено у його монографії «Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.)» (К., 1965 р.).

Дальша розробка цієї теми знайшла відбиття в монографії М. М. Матвійчука «Организаторська робота партії у промисловості України (1952—1958 рр.)». Перший розділ її присвячений організаційно-партійній роботі у 1952—1958 рр. В ній показано діяльність КП України по відновленню і подальшому розвитку ленінських принципів партійного керівництва, розширенню внутріпартійної демократії, підвищенню політичної і трудової активності комуністів. Цінним є те, що при аналізі росту рядів партії автор робить висновки, що нерівномірність в прийомі в партію у досліджуваній період пояснювалась тим, що XIX з'їзд КПРС висловився проти форсування кількісного зростання партії, вимагаючи зосередження уваги на підвищенні ідейно-політичного рівня комуністів. Проте деякі партійні комітети

⁹ З історії Одеської обласної партійної організації. Нариси, Одеса, 1962; Нариси історії Волинської обласної партійної організації, К., 1968; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації, Ужгород, 1968; Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, К., 1968; Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967; Нариси історії Львівської обласної партійної організації, Львів, 1969; Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації, Одеса, 1969; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації, Харків, 1970; Нариси історії Чернігівської обласної парторганізації, К., 1970; Нариси історії Харківської обласної партійної організації, Харків, 1970.

¹⁰ П. Ю. Шелест. Ідеї Леніна живуть і перемагають, К., 1971; його ж. Комуніст — активний боєць партії, К., 1969; О. П. Богатин. Партійні організації і економічна реформа, К., 1967; О. Ф. Ватченко. В авангарді великого походу, К., 1962; М. М. Всеволожський. Лицем до виробництва, Дніпропетровськ, 1965; О. С. Григоренко. Впевненим кроком, К., 1961; О. Гаєвой. Больше металла родной стране, К., 1957; Е. В. Дягилев. Партійний комітет і кадри. Харків, 1969; В. К. Кліпменко. Робота з кадрами — основа наших успіхів, К., 1960; В. С. Куцевол. Компас господарювання, К., 1967; О. П. Ляшко. На головному напрямі, К., 1962.

¹¹ О. А. Бородин. Шістнадцятий з'їзд КП(б)У, К., 1961; В. Ф. Б'яков. Сімнадцятий з'їзд КП(б)У, К., 1961; М. М. Матвійчук. Вісімнадцятий з'їзд КП України, К., 1962; І. С. Кравець. Дев'ятнадцятий з'їзд КП України, К., 1962; В. І. Юрчук. Двадцятий з'їзд КП України, К., 1961; П. В. Стеценко. Двадцять перший з'їзд КП України, К., 1962; Г. М. Мултих. Двадцять другий з'їзд КП України, К., 1963; І. П. Кожукало. Двадцять третій з'їзд КП України, К., 1968.

зрозуміли цю настанову як вказівку до обмеження прийому в партію. Не можна разом з тим погодитись з твердженням, ніби регулювання росту рядів партії було пущено на самоплив¹². Справді, в окремих організаціях допускались недоліки, що негативно позначилось на соціальному складі партії. Проте такий категоричний висновок неправомірний хоч би тому, що він не відображає загальної тенденції розвитку партії, не враховує того факту, що ЦК КПРС, ЦК КП України постійно аналізували хід прийому в партію, вносили відповідні корективи, усували недоліки.

Заслугою уваги монографія Г. М. Окладного, присвячена досвіду однієї з найбільших обласних парторганізацій — Харківської по реалізації рішень XX і XXI з'їздів партії. Окремий параграф присвячений здійсненню ленінських норм партійного життя і принципів колективного керівництва. В монографії вперше розкрито форми і методи роботи комісій по здійсненню партійного контролю за діяльністю адміністрації¹³. Варто зробити автору закид — корінним питанням організаційно-партійної роботи, як добір, розстановка і виховання кадрів, прийом в партію, перевірка виконання прийнятих рішень відведено мало уваги.

Слід окремо відзначити дослідження І. П. Кожукала, який є автором цілого ряду статей. Характерно, що в них завжди змальовується загальна картина в республіці, особлива увага звертається на діяльність районної ланки партійного апарату, зміцнення сільських партійних організацій, добір, розстановку і виховання кадрів¹⁴.

Серед інших публікацій слід назвати статті В. О. Найдіона, І. П. Кучми, присвячені відновленню і зміцненню партійних організацій України у перші післявоєнні роки¹⁵.

Проте ряд питань організаційно-партійної роботи КП України на завершальному етапі соціалістичного будівництва вивчено недостатньо, особливо внутріпартійне життя: система роботи по прийому в партію, проведення партійних зборів, розподіл партійних доручень, керівництво низовими партійними організаціями і партгрупами. Далеко неповно розкриті специфіка і особливості партійної роботи в західних областях республіки у досліджуваній період.

«Розгорнутому будівництву комунізму, — підкреслюється в Програмі КПРС, — відповідає новий, вищий етап у розвитку самої партії, її політичної, ідеологічної та організаційної роботи»¹⁶. Це положення стало вихідним для дослідження організаційно-партійної роботи КП України в 1959—1970 рр. В ряді праць автори показують вдосконалення форм і методів діяльності партійних організацій¹⁷. В їх роботі стало характерним втілення ленінських норм партійного життя і колективного керівництва, всебічний розвиток ініціативи і творчої активності комуністів, суворе дотримання ленінських принципів добору, розстановки і виховання кадрів, урізноманітнення форм контролю і перевірки виконання директив партії. У монографіях В. І. Полуреза, В. П. Шевчука, М. Д. Олійниченка спеціальні параграфи присвячені організаційно-партійній роботі¹⁸. Автори показують, що в ті роки регулярно проводились пленуми партійних комітетів, активи, підвищилась роль партійних зборів. На більшості з них створювалась обстановка діловитості, творчості, принципіальної критики недоліків. Це в свою чергу сприяло підвищенню активності та ініціативи комуністів.

Велике значення мало удосконалення структури партійних організацій, в тому числі сільських, що відбувалось наприкінці 50-х — на початку 60-х років і заверши-

¹² М. М. Матвійчук. Організаторська робота партії у промисловості України (1952—1958 рр.), К., 1966, стор. 148, 24.

¹³ Г. М. Окладной. Во главе масс. Из опыта работы Харьковской областной партийной организации КП Украины по реализации решений XX и XXI съездов КПСС, Харьков, 1961, стор. 375, 89—105, 342—343.

¹⁴ І. П. Кожукало. Заходи Комуністичної партії по зміцненню первинних партійних організацій на селі після вересневого Пленуму ЦК КПРС 1953—1955. — «УІЖ», 1959, № 5; його ж. Зміцнення районної ланки партійного апарату на Україні (1953—1958 рр.). — «УІЖ», 1962, № 5; його ж. Організаційно-партійна робота КП України на селі в 1953—1958 рр. — «УІЖ», 1966, № 3.

¹⁵ В. А. Найдіон. Некоторые вопросы организационно-партийной работы Коммунистической партии Украины в послевоенные годы (1946—1950 гг.). — Ученые записки ВПШ при ЦК КПСС, вып. 3, М., 1961; І. П. Кучма. Відновлення та зміцнення партійних організацій Кривбасу та Марганця. 1944—1950 рр. — УІЖ, 1962, № 4.

¹⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 120.

¹⁷ А. О. Янюк. Партійно-організаційна робота КП України в період розгортання комуністичного будівництва, Чернівці, 1969; О. І. Неделін. З досвіду організаційно-партійної роботи парторганізацій промислових підприємств Донбасу (1956—1961 рр.). — Вісник Харківського університету, вип. 3, 1966; О. Д. Горбул. Назв. праця.

¹⁸ В. І. Полурез. Комуністична партія України — організатор трудової активності робітничого класу, К., 1969; В. П. Шевчук. На вирішальному напрямі, К., 1970; М. Д. Олійниченко. Ленінські накреслення в життя, К., 1970.

лось після XXIII з'їзду КПРС. Ці питання висвітлено у монографії Л. Ю. Беренштейна. Вперше в історико-партійній історіографії України узагальнено діяльність ряду територіальних парторганізацій, утворення яких дозволяє забезпечувати їх спільні дії, особливо в ідейно-політичній і культурно-виховній роботі¹⁹.

Особливо важливу роль для поліпшення організаційно-партійної роботи відіграли рішення жовтневого і листопадового Пленумів ЦК КПРС (1964 р.), XXIII з'їзду партії. Цей курс знайшов дальший розвиток в документах XXIV з'їзду КПРС. Однак діяльність парторганізацій республіки в сучасних умовах фактично лише починає досліджуватись. Серед опублікованих праць найбільший інтерес становлять публікації І. П. Кожукало²⁰. Автор показує, як в діяльності КП України, як і всієї партії, втілюються ленінські організаційні принципи і норми партійного життя, а саме: принцип членства в партії, демократичного централізму, колективності керівництва, добір, розстановка і виховання кадрів, зв'язок з масами та ін. Докладно аналізується робота КП України по втіленню у життя рішень жовтневого Пленуму ЦК КПРС (1964 р.), відновлення і підвищення ролі районної ланки партійного керівництва, розширення виборних органів КП України.

Значну цінність мають праці, присвячені діяльності первинних партійних організацій, які є основою партії, її опорними пунктами і повинні «функціонувати особливо жваво, часто, регулярно»²¹, вказував В. І. Ленін. В них показано зміст роботи первинних парторганізацій, шляхи підвищення їх впливу на життя виробничих колективів, узагальнено досвід кращих організацій²².

Одне з центральних місць в організаційно-партійній роботі є членство в партії. Від складу партії залежить її характер, ступінь організованості і бойовитості. «Наше завдання,— говорив у Звітній доповіді на XXIV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев,— справляти регулюючий вплив на зростання партійних рядів, поповнювати їх на основі індивідуального добору найбільш гідними представниками робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції...»²³. Саме цим проблемам присвячено найбільше публікацій²⁴. На великому фактичному матеріалі в них показано боротьбу КП України, як і всієї партії, за якісне поповнення своїх рядів. Автори підкреслюють, що партія завжди приділяла велику увагу регулюванню свого соціального складу, не допускаючи самопливу на цій ділянці. Надаючи перевагу при вступі в партію безпосереднім виробникам матеріальних благ — робітникам, колгоспникам, КПРС цим самим зміцнює свої позиції у вирішальних сферах суспільного життя — промисловості, будівництві, на транспорті, в сільському господарстві. Однак слід зауважити, що більшість з них хибує на фактологію. Часом за великим цифровим матеріалом про зростання парторганізацій губиться головне — як на практиці воно забезпечується, якими формами і методами здійснюється. Деякі автори обходять конкретних

¹⁹ Л. Ю. Беренштейн. В авангарді трудівників села, стор. 73—74.

²⁰ І. П. Кожукало. Ленінські організаційні принципи і партійне будівництво на сучасному етапі, К., 1969; його ж. Розвиток ленінських норм партійного життя і принципів керівництва в діяльності КП України (1964—1968 рр.).— УІЖ, 1968, № 5.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 263.

²² Г. К. Морозов. Основа партії. (З досвіду роботи первинних парторганізацій Харківщини), Харків, 1969; В. Ф. Шевченко. Бойовий авангард (Партійні групи в колгоспах і радгоспах), К., 1965; Є. І. Юрій. Посилення організаційно-партійної роботи на селі в період між XX і XXIII з'їздами КПРС, Чернівці, 1969.

²³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 106.

²⁴ Ф. К. Белявін. Діяльність партійних органів по зміцненню сільських партійних організацій. 1959—1965 рр.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 31, К., 1969; Г. А. Боровиков. Укрепление сельских партийных организаций Украины и возрастание их роли в развитии общественного животноводства.— Ученые записки кафедры истории КПСС ВПШ при ЦК КПСС, М., 1964; А. И. Корабельщиков. Деятельность партийных организаций по укреплению своих рядов в период между XX и XXII съездами КПСС. Материалы теоретического семинара и научной конференции, вып. 7, К., 1969; Д. П. Костенко. Борьба КП Украины за организационное укрепление колхозных партийных организаций и повышение их бойовитости (1956—1962 рр.).— Доповіді та повідомлення звітної наукової сесії Сумського педагогічного інституту, Суми, 1963; Г. М. Маковий. Укрепление сельских партийных организаций Украины в годы семилетки (1956—1964 гг.).— Вісник Львівського університету, вип. 2, 1966; В. П. Шевчук. Деякі питання організаційного зміцнення партійних організацій гірничорудної промисловості України (1956—1961 рр.).— Збірник наукових праць аспірантів Київського університету, вип. 9, 1962; М. Д. Олійниченко. Деякі питання організаційно-партійної роботи на будівництві Київської комсомольської ГЕС.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 16, К., 1967; М. В. Мірошниченко. Діяльність партійних організацій підприємств хімії України по поліпшенню якісного складу своїх рядів у роки семірічки.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 33, К., 1969; А. О. Янюк. Зростання сільських партійних організацій України (1956—1961 рр.).— УІЖ, 1963, № 1 та ін.

людей, з якими працювали парторганізації по підготовці до вступу в партію, або дають перелік їх прізвищ. Історія не може бути без персоналії і дослідник повинен знаходити яскраві постаті, показувати їх, писати про них образно, тепло.

Трапляється і так, що дослідник не аналізує тих фактів, які наводять для підтвердження своєї концепції. Наприклад, у статті Л. Х. Наумова, яка загалом написана цікаво, вказується, що Перяслав-Хмельницький райком КП України Київської області протягом 1966 і на початку 1967 рр. шість разів обговорював питання про керівництво партгрупами²⁵. У брошурі Є. І. Юрій²⁶ для підтвердження тези, що райкоми партії дбали про зміцнення низових організацій, наводиться приклад, що Стрийський райком КП України на Львівщині 1964 р. 7 раз обговорював це питання. Для читача залишається незрозумілим, чим це викликалось. Яка ефективність рішень райкому, якщо одні і ті ж питання по кілька разів обговорюються на бюро. Очевидно, слід було розкрити практику керівництва райкомом діяльністю низових організацій, партгруп, показати форми і методи їх роботи в колективах. У цьому відношенні заслуговує уваги монографія М. Д. Олійниченка, в якій глибоко і змістовно досліджена діяльність партгруп на будівництві електростанцій Дніпровського каскаду²⁷.

Слід зазначити, що ряд авторів при висвітленні зростання партійних рядів випускає з поля зору роботу з молоддю. Цю прогалину якоюсь мірою заповнили Л. Ю. Беренштейн у названій монографії, а також К. Куценко, К. Мартиненко і Г. Савченко²⁸.

Важливою ділянкою організаційно-партійної роботи є виховання молодих комуністів. В багатьох статтях показано індивідуальні і групові форми роботи з молодими комуністами, аналізується їх ефективність. Більшість авторів сходиться на тому, що основною формою їх навчання є школа і університети молодих комуністів. На жаль, у нас немає досі жодної ґрунтовної праці, яка б всебічно висвітлювала їх діяльність. Автори вірно звертають увагу на такі аспекти, як розподіл партійних доручень, контроль за їх виконанням, підвищення відповідальності рекомендуваних за об'єктивних рекомендацій.

Історикам партії необхідно повніше досліджувати практику роботи партійних організацій по прийому в партію нових членів, форми і методи залучення їх до партійного життя. Досі не вивчено питання, як на новому етапі розвитку партії організується проходження кандидатського стажу, як втілюється в життя ленінське положення про те, що кандидатський стаж має бути серйозним випробуванням, а не формальністю²⁹. Назрів час зробити науковий аналіз роботи позаштатних партійних комісій попереднього розгляду питань прийому в партію і персональних справ, які уже понад десять років функціонують при міськкомках, райкомках партії.

Після XX з'їзду КПРС помітно зріс інтерес істориків до вивчення діяльності партійних організацій республіки по забезпеченню авангардної ролі комуністів на всіх ділянках господарського і культурного будівництва. У статтях В. Ф. Шевченка, В. П. Шевчука, Г. К. Морозова³⁰ розглядається питання про дотримання членами партії вимог Статуту КПРС. Так, В. П. Шевчук показав участь комуністів у підготовці питань, що виносяться на обговорення пленумів, активів, зборів, їх діяльність у комісіях партійного контролю. Г. К. Морозов зробив спробу розкрити практику роботи парторганізацій Харківщини по розстановці комуністів на виробництві.

Досліджуючи багатогранну діяльність партійних організацій, ряд науковців аналізує практику проведення партійних зборів. Відзначається, що у досліджуваний період урізноманітнілась тематика питань, обговорюваних партзборами, частіше стали практикуватись відкриті збори, зросла активність комуністів.

²⁵ Л. Х. Наумов. Деякі питання організаційного зміцнення сільських партійних організацій України на основі рішень XXIII з'їзду КПРС.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 31, К., 1969, стор. 71.

²⁶ Є. І. Юрій. Посилення організаційно-партійної роботи на селі в період між XX і XXIII з'їздами КПРС, Чернівці, 1969, стор. 10.

²⁷ М. Д. Олійниченко. Ленінські накреслення в житті, К., 1970, стор. 159—160.

²⁸ Л. Ю. Беренштейн. Назв. праця, стор. 24, 32—33; К. О. Куценко. Прийом у партію і виховання молодих комуністів.— «Комуніст України», 1958, № 3; К. Мартиненко, Г. Савченко. Про деякі питання прийому в партію і виховання молодих комуністів.— «Комуніст України», 1959, № 7.

²⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 220.

³⁰ В. Ф. Шевченко. Підвищення авангардної ролі комуністів у сільськогосподарському виробництві (1961—1966).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 26; В. П. Шевчук. Робота партійних організацій по забезпеченню авангардної ролі комуністів на виробництві (1959—1965).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 16, К., 1967; Г. К. Морозов. Боротьба партійних організацій Харківщини за кращу розстановку комуністів на виробництві (1962—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 13, К., 1967.

Не можна погодитись з думкою О. І. Неделіна та інших авторів, які визнають активність комуністів лише у високому проценті відвідування партійних зборів³¹. З цього приводу Л. Ю. Беренштейн пише, що відвідування партійних зборів є вимогою Статуту КПРС і свідчить про дисциплінованість комуністів, а тому його неправомірно вважати основним критерієм активності, яким стверджує автор, є виступи комуністів на зборах, значимість внесених ними пропозицій³². Очевидно активність комуністів у тому, як вони реалізують прийняті партзборами рішення і внесені пропозиції на практичній роботі. Не секрет, що є окремі члени партії, які зносять чимало пропозицій, повчають інших, а як треба взятися за справу, залишаються осторонь. «Зустрічаються й такі,—говорив на XXIV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев,—активність яких має показний характер, розрахована на зовнішній ефект»³³.

В переважній більшості праць з питань організаційно-партійної роботи розкривається один з головних її принципів — колективність керівництва. Ряд публікацій присвячено цій проблемі³⁴. У статтях В. Т. Позняка підкреслюється, що, спираючись на принцип колективності, можна правильно визначити обстановку, тверезо і об'єктивно оцінити досягнуті успіхи, викрити недоліки, своєчасно їх усунути. Цей принцип значною мірою забезпечує компетентність керівництва. Цікаві узагальнення про здійснення принципу колегіальності містяться в працях В. М. Орлова³⁵.

На жаль, в частині праць, опублікованих до жовтневого Пленуму ЦК КПРС (1964 р.), мав місце спрощений, односторонній підхід до цього принципу. Так, акцент робився на практику запрошення для участі в роботі пленумів і активів рядових комуністів, передовиків і новаторів виробництва, внізні засідання бюро парткомів на підприємствах, в колгоспах та ін.

Багато історико-партійних публікацій присвячено діяльності партійних комітетів у справі добору, розстановки і виховання кадрів, правильному поєднанню досвідчених і молодих працівників³⁶. Автори показують постійну турботу КП України про добір і виховання секретарів та членів партійних комітетів, відповідальних працівників партійного апарату. В період 1959—1970 рр. значно поліпшився якісний склад партійних кадрів: на чолі обласних, міських і районних комітетів партії стали працівники з високим рівнем політичної і фахової підготовки, зміцнів склад секретарів парторганізацій, партгрупоргів. У статті В. Ф. Шевченка показано зміцнення районної партійної ланки, форми навчання партійного активу. Автор не безпідставно стверджує, що в цій ділянці допускається чимало хиб, особливо в справі навчання членів партійних комітетів, бюро, їх морального заохочення і вносить практичні пропозиції³⁷. Окремі автори намагаються узагальнити досвід роботи секретарів партійних комітетів. Так, К. П. Головка проаналізував діяльність секретаря парткому Донецької шахти ім. Абакумова П. М. Данька³⁸.

У подальших дослідженнях діяльності КП України з кадрами необхідно поглибити показати, як партійні організації планують свою роботу в нових умовах, коли в партії і країні створена моральна атмосфера довір'я до кадрів. «Довір'я і повага, які міцно утвердилися в останні роки до працівників, у поєднанні з принципо-

³¹ А. І. Неделін. К вопросу о повышении активности коммунистов на партийных собраниях (Из опыта работы парторганизаций Донецкой области 1956—1965 гг.).—Вестник Харьковского университета, вип. 2, 1965, стор. 103—108.

³² Л. Ю. Беренштейн. В авангарді трудівників села, стор. 87.

³³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 109.

³⁴ Г. Ф. Яремчук. В колективності — сила керівництва, К., 1962; А. А. Шахов. Ленінський принцип колективності партійного керівництва в дійстві.—Вісник Львівського університету, вип. 2, 1966; В. Т. Позняк. Ленінські норми партійного життя і принципи партійного керівництва.—«Комуніст України», 1963, № 10; його ж. Деякі питання розвитку внутріпартійної демократії на основі рішень XX з'їзду КПРС (1956—1961 роки).—Вісник Київського університету, 1966, № 7; В. М. Орлов. Ленінські норми і принципи в діяльності КПРС, К., 1965; його ж. Партійній роботі — науковий підхід, К., 1970.

³⁵ В. М. Орлов. Назв. праці.

³⁶ І. Н. Баканов. Діяльність партійних організацій Донбасу по добору, розстановці і вихованню кадрів у період між XXI і XXII з'їздами КПРС.—Наукові праці з історії КПРС, вип. 39, К., 1970; И. Т. Пинегин и С. И. Журавлев. Главное в организационной работе парторганизаций Харьковщины по воспитанию кадров, К., 1963; П. С. Федорчак. Партійне керівництво доббором, розміщенням і вихованням партійних, радянських і господарських кадрів на вирішальних ділянках комуністичного будівництва. 1959—1965.—Наукові праці з історії КПРС, вип. 32, К., 1970.

³⁷ В. Ф. Шевченко. Втілення ленінських принципів добору, розстановки і виховання кадрів сільськими парторганізаціями України між XXII і XXIII з'їздами КПРС.—Наукові праці з історії КПРС, вип. 35, К., 1969.

³⁸ К. П. Головка. Улучшение подбора и воспитания партийных кадров в Донецкой областной партийной организации (1966—1970).—Доклады научной конференции кафедры истории КПСС Донецкого университета, Донецк, 1970.

вою вимогливістю до них,—говориться в резолюції XXIV з'їзду КПРС,—повинні і далі пронизувати всю роботу з кадрами»³⁹.

Слабо досліджена практика роботи партійних організацій з резервом кадрів. Праці з питань організаційно-партійної роботи містять багато матеріалу про значення контролю і перевірки виконання прийнятих рішень, директив партії і уряду. Автори аналізують різноманітні форми і методи контролю: перевірка на місці, заслуховування інформації і звітів партійних, радянських і господарських керівників на засіданнях бюро, пленумах, зборах; вивчення, узагальнення і реалізація критичних зауважень і пропозицій комуністів; робота по розгляду заяв, листів, скарг тощо. Ми не торкаємось тут численних публікацій, присвячених питанням партійно-державного контролю, оскільки вони заслуговують окремого розгляду.

В умовах комуністичного будівництва для діяльності партії характерне ширше застосування громадських засад. Зразу ж зауважимо, що окремі автори схильні вважати, ніби громадські засади це таке явище, яке періодично пов'язане з періодом будівництва комунізму⁴⁰. В монографії В. І. Полуреза⁴¹, наприклад, стверджується, ніби інститут позаштатних інструкторів парткомів народився 1958 р. Інші цю думку не поділяють. Зокрема, В. І. Юрчук пише, що інструкторські групи існували в 1947—1948 рр., а їх діяльність особливо активізувалась після постанови ЦК КП(б)У від 12 листопада 1947 р. «Про поліпшення організаційно-партійної роботи в обкомах, міськкомах і райкомах КП(б)У»⁴². Досліджуючи тенденції розширення громадських засад, слід мати завжди на увазі, що до партійної роботи протягом всієї історії розвитку партії залучалось ширше коло комуністів. Доцільно систематично узагальнювати досвід застосування громадських засад, періодично публікувати відповідні матеріали, як це було в 1962 р.⁴³

Нарешті ще одне питання. На всіх етапах розвитку нашої партії забезпечувалась провідна роль робітничого класу, його союз з селянством. Партійні організації міста завжди допомагали не тільки в господарському і культурному будівництві, але й в організаційному зміцненні сільських парторганізацій, хоч форми цієї допомоги постійно змінювались. На жаль, ця шефська діяльність парторганізацій мало вивчена. Крім статті І. В. Шульги і відповідного розділу його монографії⁴⁴ у нас немає більше узагальнюючих праць, які б глибоко висвітлювали цю проблему.

Таким чином, в радянській історіографії 1946—1970 рр. знайшли певне відображення проблеми організаційно-партійної роботи КП України в період відбудови і дальшого розвитку народного господарства, завершення побудови розвинутого соціалістичного суспільства й його поступового переростання в комунізм. Слід відзначити, що дослідження цих проблем продовжується.

Однак, аналіз опублікованої літератури дозволяє стверджувати, що далеко не всі питання організаційно-партійної роботи КП України вивчені однаково і в достатній мірі. Якщо говорити про проблеми, то менше, на нашу думку, досліджені, зокрема, як загальні закономірності, так і особливості форм і методів партійної роботи в конкретних умовах, розвиток внутріпартійної демократії, здійснення ленінського принципу демократичного централізму. Грунтовніше вивчено період між ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС, слабше—1946—1956 рр. і після ХХІІІ з'їзду партії. Між тим дуже важливо глибоко проаналізувати форми, методи організаційно-партійної роботи, її зміст і ефективність саме за роки після ХХІІІ з'їзду КПРС.

Настав час, коли історики партії республіки мають перейти до створення великих, узагальнюючих праць з питань організаційно-партійної роботи. ХХІV з'їзд партії закликав добиватися тісного зв'язку суспільних наук з практикою партійної і державної роботи, з розв'язанням конкретних завдань комуністичного будівництва.

Я. С. КАЛАКУРА

³⁹ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, стор. 236.

⁴⁰ І. Н. Баканов. Громадські засади в роботі партійних організацій Донбасу (1959—1961 рр.).—Наукові праці з історії КПРС, вип. 9, К., 1966.

⁴¹ В. І. Полурез. Назв. праця, стор. 30.

⁴² В. І. Юрчук. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.), К., 1965, стор. 44.

⁴³ Громадські начала в партійній роботі (З досвіду роботи партійних організацій України), К., 1962.

⁴⁴ І. В. Шульга. Допомога міських парторганізацій сільським у їх організаційному зміцненні (1952—1970).—УІЖ, 1970, № 10; його ж. Робітничий клас—колгоспному селянству, К., 1971.

Критика та бібліографія

І. В. ШУЛЬГА. РОБІТНИЧИЙ КЛАС —
КОЛГОСПНОМУ СЕЛЯНСТВУ
(Комуністична партія України —
організатор допомоги
робітничого класу трудівникам села.
1951—1965 рр.), Видавництво Київського
університету,
1971, 150 с.

Питання зміцнення політичного й економічного співробітництва між робітниками і колгоспниками у розв'язанні завдань комуністичного будівництва знаходяться в центрі уваги КПРС, яка постійно дбає про вдосконалення політичних й економічних зв'язків між містом і селом, промисловістю і сільським господарством, державним і колгоспним секторами суспільного виробництва.

Піклування партії змальоване в рецензованому виданні, в першому розділі якого — «Парторганізації України в боротьбі за зміцнення матеріально-технічної бази колгоспного виробництва» досить змістовно розкривається діяльність партійних організацій промислових підприємств щодо технічного оснащення колгоспів, на конкретно-історичному матеріалі показується розвиток виробничих зв'язків між підприємствами міста і колективними господарствами.

Наводячи переконливі приклади, автор доводить, що матеріальною основою співробітництва робітничого класу і селянства в економічному будівництві є соціалістична власність, яка дозволяє встановлювати і підтримувати оптимальні пропорції насамперед між двома основними галузями суспільного виробництва — промисловістю і сільським господарством. Зараз, коли радянський народ усі свої сили спрямовує на створення матеріально-технічної бази комунізму, проблема пропорціонального розвитку всіх галузей народного господарства стає особливо актуальною. У зв'язку з цим допомога робітничого класу колгоспному селянству в розвитку сільськогосподарського виробництва є особливо важливою.

І. В. Шкульга акцентує увагу на всіх цих питаннях, робить правильні висновки і важливі узагальнення, наголошує на ролі робітничого класу в розвитку сільського

господарства, всебічній діяльності партії щодо подання допомоги селянству.

Великий загін радянських істориків досліджує питання допомоги робітничого класу селянству, та й сам автор не вперше виступає з цією проблемою. Однак слід зазначити, що він не повторюється. Історик обрав досить важливий період: з моменту відбудови сільського господарства Української РСР (1950 р.) і до початку восьмої п'ятирічки, тобто час, що охоплює завершальний період соціалістичного і початок комуністичного будівництва. У ці роки Комуністична партія провела значну роботу щодо розв'язання найважливіших питань аграрної політики, забезпечила значне піднесення колгоспно-радгоспного виробництва, досягла дальшого зміцнення союзу робітників і селян, піднесення провідної ролі робітничого класу.

У монографії комплексно і в тісному взаємозв'язку розглядаються основні питання, що висвітлюють велику роботу партійних організацій України, спрямовану на посилення допомоги робітничого класу колгоспникам республіки у здійсненні соціально-економічних, політичних і культурних перетворень на селі. Досить змістовним є розділ про вклад робітничого класу в зміцнення колгоспів керівними кадрами і спеціалістами, що готуються вищими, середніми та іншими спеціальними навчальними закладами, а також кращими представниками робітничого класу. Ця допомога піднесла авторитет міських партійних організацій на селі, є яскравим проявом піклування робітничого класу про селянство. Великий загін міських комуністів, які перейшли на роботу в колгоспи, сприяв зміцненню партійних організацій останніх, і не лише в кількісному, а і в якісному відношенні. Цікаво написано розділ «Діяльність КП України по посиленню політико-виховного впливу робітничого класу на колгоспне селянство», який побудований на матеріалі, вперше введеному в науковий обіг. Тут автор розкриває форми і методи участі партійних організацій промислових підприємств, рядових комуністів, робітників у важливому процесі розгортання масово-політичної і культурно-освітньої роботи на селі з метою формування нової людини, дальшого розвитку і

зміцнення зв'язку між робітниками і колгоспниками.

Закінчується монографія розділом про впровадження індустріальних методів праці як важливої передумови піднесення колгоспного виробництва. Можна полемізувати з приводу послідовності викладу в книзі, однак одне безсумнівно: цей розділ поглиблює розробку теми, дає цікавий фактаж і цінні узагальнення про заходи партії і зусилля робітничого класу, спрямовані на всебічне технічне оснащення колгоспного виробництва, перетворення сільськогосподарської праці у різновидність індустріальної.

Висновки, що подаються в заключній частині дослідження, відзначаються новизною, високим ідейно-теоретичним та науковим рівнем. Сформульовані автором рекомендації відносно посилення допомоги робітничого класу колгоспному селянству в боротьбі за піднесення сільського господарства в сучасний період цілком слушні і кваліфіковані.

Позитивним у рецензованій праці є досить широке залучення архівних матеріалів і документів, літератури, про що свідчить ґрунтовна бібліографія.

Необхідно відзначити, що автор правильно схарактеризував і оцінив доробок своїх попередників. Огляд літературних

джерел, поданий автором у вступі, свідчить про широку обізнаність його з обраною проблемою, що дало можливість висвітлити її в історико-партійному, історичному, економічному і частково філософському аспектах. Природно, що основну увагу автор звернув на праці українських радянських науковців, які внесли і вносять певний вклад у дослідження винятково важливого питання.

Даючи загалом схвальну оцінку праці І. В. Шульги, необхідно вказати й на деякі недоліки, а саме: хоч дослідження стобується періоду до 1966 р., однак треба було б довести виклад матеріалу, звичайно, найбільш суттєвого, до сьогодення цього дня, згадати основні останні партійні рішення, без чого видання багато втрачає; крім того, цифровий матеріал не всюди достатньо аналізований (стор. 28, 97) і є подекуди однотипним.

Монографія І. В. Шульги напевно займе чільне місце серед праць на цю тему, оскільки є вагомим вкладом і кроком уперед у розробці проблеми керівництва Комуністичної партії України організацією допомоги робітничого класу трудівникам села.

*Б. П. Ковалевський,
В. С. Петренко*

**«РОССИЙСКИЙ ПРОЛЕТАРИАТ.
ОБЛИК, БОРЬБА, ГЕГЕМОНИЯ»,
изд-во «Наука», М., 1970, 361 с.**

Рецензована книга — збірник статей істориків, філософів, які були учасниками Всесоюзної наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, на тему «Пролетаріат Росії на шляху до Жовтня 1917 р.», організованої Науковою радою по комплексній проблемі «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції», Інститутом історії АН УРСР, Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти СРСР та УРСР і проведеної у листопаді 1967 р. в Одеському університеті.

Дві перші статті збірника присвячені проблемі гегемонії пролетаріату. М. Волін характеризує економічний ґрунт, на якому пролетаріат Росії протягом капіталістичної епохи виростав у гегемона визвольної боротьби всіх трудящих, розглядає також ленінські положення про політичний аспект проблеми гегемонії робітничого класу, якому дослідники не завжди приділяють належну увагу.

Стаття П. В. Волобуєва «Пролетаріат — гегемон соціалістичної революції» ставить завдання простежити зміст і складність процесу перетворення пролетаріату Росії в 1917 р. з гегемона буржуазно-демократичної революції в гегемона революції соціалістичної. Заслугує схвалення зроблена

автором періодизація цього процесу і аналіз форм та методів його здійснення в умовах підготовки, наростання і проведення соціалістичної революції. Втім, зупинившись на законодавчих перетвореннях пролетаріату центральних районів Росії в гегемона соціалістичної революції, авторові слід було, принаймні коротко, показати особливості цієї боротьби пролетаріату на національних окраїнах Росії.

Проблема робітничий клас і українське національне питання є складовою частиною історії національно-визвольного руху всіх народів Росії. Показати, що в умовах імперіалізму пролетаріат, виконуючи роль гегемона визвольного руху всіх трудящих, немінуче повинен був очолити боротьбу за розв'язання всіх демократичних питань, — таку мету поставив П. І. Воробей у статті «Робітничий клас і український національний рух». На значному фактичному матеріалі він переконливо показав, що багатонаціональність складу пролетаріату України сприяла інтернаціональному вихованню і єднанню робітників різних національностей. Пояснюючи причини складності боротьби більшовиків за керівництво національно-визвольним рухом на Україні порівняно з іншими національними районами (стор. 79), на перший план слід ставити зрадницьку політику боягузливої української буржуазії, а потім недостатню готовність робітничого класу України до того, щоб очолити національно-визволь-

ний рух. Такий висновок впливає з доведеного самим же автором положення про досить високий рівень участі українського пролетаріату в національному русі в умовах нового революційного піднесення.

М. М. Карлінер у статті «Російський пролетаріат і революційна ситуація в Європі в 1917 р.» розкриває особливості революційної боротьби західноєвропейського пролетаріату 1917 р., під впливом революційної боротьби російського робітничого класу. Причину того, що визрівало в Росії соціалістична революція з самого початку набувала світового значення, автор вбачає в тому, що марксизм ніде не мав такого великого впливу на робітничий клас, як в Росії (стор. 83). Цьому сприяло також перетворення Росії в батьківщину лєнінізму.

У статті Ю. І. Кир'янова, на великій фактичній основі, робиться спроба розкрити найменш досліджену сторінку процесу формування російського пролетаріату — оформлення його в умовах капіталізму, як найпередовішого і найреволюційнішого класу. Розкрити зміст цього процесу означає висвітлити, як складались головні риси класу, здатного виконувати роль гегемона. На основі лєнінських теоретичних положень Ю. І. Кир'янов показує, як оформлялись компоненти, які він вважає головними рисами обличчя пролетаріату. До них дослідник відносить ідеологію, політику, психологію, мораль, культуру, організованість, життєвий уклад (стор. 103). Але повним поняття «обличчя пролетаріату» не може бути без таких важливих рис, як висока свідомість і революційність, що, насамперед, були властиві авангардній частині робітничого класу. Зважаючи на те, що компоненти обличчя пролетаріату у різних його груп визрівали неоднаково в розумінні часу і міри, в процесі його оформлення слід було виділити певні періоди, зв'язуючи їх з загальною періодизацією формування пролетаріату і розвитку його класової боротьби.

Ю. І. Кир'янов не завжди має на увазі, що компоненти обличчя пролетаріату в різних районах країни склались одночасно і виявлялись по-різному. В цьому плані має значення публікація статті Т. К. Гуськової про оформлення головних рис обличчя пролетаріату Уралу. На відміну від Ю. І. Кир'янова Т. К. Гуськова до поняття «обличчя пролетаріату» включає і економічне становище його. Вона розглядає ті відмінності, що мали місце в обличчі уральських робітників у другій половині XIX ст. і в епоху імперіалізму, особливо після першої російської революції, а також відмінності в обличчі робітників різних соціальних груп і різних категорій підприємств Уралу. Відчувається втім, що автор ще не з'ясувала відмінностей в оформленні головних рис робітників, які працюють у містах, фабрично-заводських робітників сільської місцевості.

Якісно нові зміни в моральних поглядах і устоях робітничого класу, що були породжені його участю в соціалістичній революції, розглядає В. Ф. Шнішкін у статті «1917 рік в моральному розвитку пролетаріату». За висновком автора, під впливом соціалістичної революції, «моральний розвиток пролетаріату» набув особливої активності і динамічності (стор. 241). Правильно визначивши фактори, що ускладнюють розвиток пролетарської моралі (генеалогічну спорідненість промислових робітників з селянами, їхні зв'язки з селом, постійне поповнення кадрів робітничого класу за рахунок непролетарських прошарків населення, вплив моралі пануючих класів, неоднорідність робітничого класу), авторові слід було розкрити (хоча б в загальних рисах) за яких обставин і в яких промислових районах проявлялась більш чи менш дія цих рис. Здається неправомірним, що автор обмежився аналізом розвитку моралі пролетаріату тільки провідних промислових центрів.

Роль передового загону російського пролетаріату — металістів — в революційній боротьбі 1917 р. характеризується в статті І. С. Розенталя «В. І. Лєнін про передовий прошарок пролетаріату». Вихідним для автора є положення В. І. Лєніна, що найважливішою ознакою авангарду пролетаріату є його здатність впливати на інші пролетарські і непролетарські прошарки.

Н. С. Поліщук у статті «Відображення самосвідомості робітників у їх пісенному репертуарі» дає переважно загальну характеристику пісенного репертуару робітників кінця XIX — початку XX ст., але мало аналізує сам процес розвитку класової самосвідомості робітників через призму змін в пісенному репертуарі.

Стаття Н. А. Курашової і С. А. Лівшиц «Групові грошові збори робітників на «Правду» і газети інших політичних напрямків (1912—1914 рр.)» розкриває розвиток політичної свідомості пролетаріату і зростання його політичної організованості під впливом класової боротьби в умовах нового революційного піднесення. Авторки провели цікаві підрахунки і порівняння, що свідчать про провідну роль авангарду пролетаріату в організації матеріальної підтримки більшовницької «Правди». Статтю варто було доповнити характеристикою ролі найактивніших організаторів збирання коштів на більшовницькі газети на місцях.

П. Є. Любаров і А. С. Рудь розглядають ставлення різних верств робітничого класу до Державної думи і шлях усвідомлення ним того, що Дума не здатна забезпечити поліпшення становища робітників. Розкривши, як у робітників, завдяки більшовникам, визрівав крах конституційних ілюзій, авторам слід було показати, в яких районах і чому більшовникам легше було допомагати пролетаріатові позбутися віри в Державну думу.

Давши критику буржуазної і дрібнобур-

жуазної літератури про робітничу кооперацію, Л. В. Ольхова в статті «Робітнича кооперація як форма організації пролетаріату» детально характеризує кооперативний рух робітників під час першої російської революції і менш зупиняється на розвиткові робітничої кооперації в Росії в період між буржуазно-демократичними революціями.

Культурно-побутовий уклад робітників В. Ю. Круп'янська розглядає як одну із складових частин обличчя пролетаріату. 90-і і 900-і роки були, на думку В. Ю. Круп'янської, періодом якісних змін старого побуту і поступового складання нового укладу пролетаріату на базі зростання політичного і культурного рівня робітників, зростання у робітників вимогливості до самих себе. Піднесення революційної боротьби пролетаріату на початку XIX ст., особливо його участь в революції 1905—1907 рр., позитивно впливали на появу нових рис в сімейно-побутовому укладі робітничого класу.

Малодосліджена проблема ідеологічного впливу на пролетаріат з боку царизму і

буржуазії, що стримував розвиток пролетарської ідеології, в рецензованому збірнику розглядається Л. М. Івановим. Головним провідником політики самодержавства в робітничому середовищі автор вважає церкву, Міністерство народної освіти і весь чиновницько-бюрократичний апарат дореволюційної Росії. Союзницею самодержавства в цій справі виявилась ліберальна буржуазія. Авангард робітничого класу при допомозі більшовиків протистояв шкідливому впливові буржуазно-монархічної ідеології, урядові не вдалося розколоти робітничий клас і «деполітизувати» робітничий рух.

Позитивної оцінки заслуговує вступ до рецензованої книги, де подається аналіз обговорення доповідей і повідомлень, що не ввійшли до даного збірника, видання якого є важливим досягненням радянської історичної науки у висвітленні маловивчених на сьогоднішній день проблем історії робітничого класу нашої країни.

*Н. І. Калюшко,
С. К. Мельник*

*В. М. ДОВГОПОЛ.
РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ
В РОКИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ
ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ 1926—1929 рр.,
Харків, 1971, 143 с.*

Робітничий клас Української РСР як один з найбільших загонів робітничого класу всієї країни вніс вагомий вклад у створення матеріально-технічної бази соціалізму, в розвиток соціалістичних виробничих відносин, зміцнення обороноздатності Вітчизни. В рецензованій книжці якраз і простежується процес його формування та розвитку, проаналізовано джерела й шляхи поповнення його рядів, зростання виробничої і суспільно-політичної активності в перші роки соціалістичної індустріалізації.

Праця написана на основі великої кількості друкованих й архівних джерел; вводячи багато з них вперше в науковий обіг, автор зумів ширше та в ряді випадків ґрунтовніше розкрити окремі сторони історії робітничого класу України, який одностайно підтримав курс Комуністичної партії на соціалістичну індустріалізацію як єдину правильний шлях побудови фундаменту соціалістичної економіки.

В монографії підсумовано перші успіхи у виконанні ленінського плану будівництва соціалізму, показано, що вони досягалися в нерозривному зв'язку з героїчними трудовими подвигами всього радянського народу. В. М. Довгопол правильно підкреслює, що боротьба за втілення в життя ленінської ідеї соціалістичної індустріалізації проходила в складній міжнародній

обстановці, гострій класовій боротьбі середній країни, в умовах посиленого опору троцькістів, бухаринців, буржуазних націоналістів та інших ворогів молодого Країни Рад.

На конкретних історичних фактах автор доводить, що в досліджуваній період, як і на всіх етапах соціалістичного будівництва, робітничий клас був головною силою, на яку спиралась Комуністична партія в розв'язанні всіх економічних та політичних завдань. У праці всебічно розкривається керівна і цілеспрямовуюча роль Комуністичної партії в здійсненні ленінського плану побудови соціалізму.

Особливий інтерес становить та частина праці, де ґрунтовно висвітлюється весь комплекс питань, що відбивають кількісне зростання і глибокі якісні зміни в складі робітничого класу республіки, збільшення питомої ваги в народному господарстві України саме індустріальних робітників. Усе це в автора подано на широкому фоні розвитку промисловості республіки. Аналізуючи процес дальшої концентрації робітничого класу, зосередження його в промислових районах та на великих підприємствах, дослідник підкреслює неперехідне значення цього явища для організації і консолідації робітників, піднесення їх класової свідомості, зростання провідної ролі в усіх сферах економічного й суспільно-політичного життя. Автор також приділяє велику увагу питанню підвищеної кваліфікації трудящих і підготовці нових кадрів як одній з проблем, що безпосередньо зв'язана з вирішенням головного економічного завдання Країни Рад — створення матеріально-технічної бази соціалізму та комунізму.

В монографії проаналізовано заходи Комуністичної партії та Радянського уряду щодо розширення і вдосконалення мережі професійно-технічної освіти, заходи, що значно активізували підготовку кваліфікованих кадрів для промисловості. На широкому фактичному матеріалі показано роботу фабрично-заводських шкіл, бригадно-індустріального учнівства та інших важливих форм навчання молоді, вплив зростання виробничо-технічного рівня робітничого класу на підвищення продуктивності праці й технічний прогрес. Разом з тим автор вірно зазначає, що найголовнішою і найефективнішою формою підготовки робітничих кадрів були школи саме фабрично-заводського учнівства, які не тільки давали ґрунтовні знання з певної спеціальності, а й виховували молодь у комуністичному дусі.

Як результат росту ідейно-політичного й культурно-технічного рівня робітничого класу була його широка участь у раціоналізаторському та винахідницькому русі. В зв'язку з цим автор досліджує проблему творчої діяльності робітників, їх роль у технічному прогресі. На яскравих і переконливих фактах розкривається робота виробничих нарад і тимчасових комісій. Наводяться цікаві дані, що характеризують розмах раціоналізаторської і винахідницької думки. Наприклад, лише в кінці 1928 — на початку 1929 рр. під час Всесоюзного огляду виробничих нарад трудящі України внесли 300 тис. раціоналізаторських пропозицій і передали їх господарським організаціям до виконання.

**Т. І. ЖУКОВ. БІЛЬШОВИКИ
У БОРОТБІ ЗА СЕЛЯНСТВО
У РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 рр.,**

*Видавництво Львівського університету,
Львів, 1970, 223 с.*

Радянська історіографія має значні досягнення у вивченні селянського руху в Росії напередодні і під час революції 1905—1907 рр. Тут і численні монографічні дослідження, і брошури, і статті. Це праці українських істориків-аграрників: М. Н. Лещенка, А. К. Буцика, Є. К. Живолюпа, І. М. Рєви. Особливо багато праць про селянський рух у Росії та її окремих районах з'явилося у час відзначення 50-річчя першої російської революції і в наступні роки.

Однак окремі питання цієї складної і невичерпної проблеми ще мало вивчені, а то й зовсім не досліджені. Зокрема, боротьба більшовиків за селянські маси в період першої російської революції. Ось чому слід всіляко вітати появу рецензованої праці Т. І. Жукова, присвяченої формам і методам діяльності більшовицьких

На великому, іноді новому документальному матеріалі автор висвітлює піднесення виробничої активності робітничого класу України. На конкретних прикладах показує його участь в ударницькому русі та масовому соціалістичному змаганні.

Водночас відзначимо, що незначні хронологічні рамки праці, обмеження досліджень лише першими роками соціалістичної індустріалізації не дали авторові змоги показати ряд важливих процесів і явищ розвитку робітничого класу України в їх завершеному стані. Структура книжки в цілому не викликає зауважень, проте картину кількісного зростання робітників було б доцільніше розглядати в другому параграфі першого розділу як найбільш органічно зв'язаного з питаннями поповнення рядів робітничого класу Української РСР.

Слід вітати спробу автора висвітлити суспільно-політичну діяльність робітничого класу республіки в досліджуваній період, але, на жаль, цим питанням приділено дуже мало уваги, а виклад самого матеріалу носить надто вже фрагментарний характер. Дослідник здійснив велику роботу по складанню цікавих таблиць, дав їм ґрунтовний аналіз, однак у ряді випадків міг би обмежитись або їх детальним коментуванням, або таблицею.

В цілому хороша і потрібна монографія В. М. Довгопола є вагомим внеском у вивчення історії робітничого класу України і, сподіваємось, викличе інтерес у радянського читача.

С. М. Сирцова

організацій європейської частини Росії по завоюванню селянських мас на бік прелетаріату в революції 1905—1907 рр.

Спираючись на досягнення радянської історіографії, автор широко використав документальні матеріали, мемуари, періодичну пресу, статистичні дані. І що особливо цінно — ввів у науковий обіг нові архівні документи.

Книга побудована за хронологічний принцип. У трьох розділах висвітлені роботу більшовиків на селі напередодні революції, в період піднесення і в умовах спаду революції 1905—1907 рр. Така структура цілком виправдана, хоч це дало деякі негативні наслідки, бо примусило автора штучно прив'язувати окремі деталі загальні питання до окремих періодів розвитку революції. Скажімо, він подає вкриття В. І. Леніним аграрних програм буржуазно-поміщицьких і дрібнобуржуазних народницьких партій у розділі про діяльність більшовиків в умовах спаду революції (1905—1907 рр.), хоч Ленін критикував їх і в період піднесення революції. Такий же закид варто зробити і за подачу 3 розділі (1906—1907 рр.) матеріалу про

викриття більшовиками зговору меншовиків з кадетами. Відомо, що В. І. Ленін, більшовик викривали угодовську тактику меншовиків щодо кадетів у такій же мірі, якщо не активніше, і протягом усього 1905 р.

Центральне місце у рецензованій праці займають другий і третій розділи про діяльність більшовиків на селі в роки першої російської революції. Основною передумовою перемоги революції був союз пролетаріату і селянства, створенню якого і підпорядковувалась робота більшовицьких організацій серед селянства. Завдання робітничого класу і його партії полягало в тому, щоб підняти його на масову політичну боротьбу, повести за собою і, поваливши царизм, установити революційно-демократичну диктатуру пролетаріату і селянства. «Від революції демократичної,— писав В. І. Ленін,— ми зараз же почнемо переходити і якраз в міру нашої сили, сили свідомого і організованого пролетаріату, почнемо переходити до соціалістичної революції»¹.

Як практичний лозунг агітації і як зав'язання найбільшої свідомості в селянський рух висувалося завдання створення революційних селянських комітетів з метою проведення революційно-демократичних перетворень в інтересах звільнення селян від поліцейсько-чиновницького і поміщицького гніту. III з'їзд РСДРП зобов'язав усі парторганізації закликати селянство і сільський пролетаріат до політичних демонстрацій, до колективної відмови від сплати податків, відбування військової повинності, від виконання урядових постанов.

Для роботи серед селян при соціал-демократичних комітетах створювалися спеціальні аграрні групи, які відали всією роботою на селі. За підрахунками автора, в Центральній Росії, на Україні, Закавказзі, Білорусії, Прибалтійському краї в роки першої російської революції діяло 25 окружних організацій і аграрних груп при губернських комітетах РСДРП, що об'єднували понад 300 повітових організацій, волосних і сільських груп. У травні 1905 р. ЦК РСДРП схвалив і опублікував у газеті «Пролетарій» (№ 1) програму для занять з селянськими гуртками, розроблену Саратовським комітетом (стор. 86). Автор наводить численні факти розповсюдження соціал-демократичних листівок. Програми партії, творів класиків марксизму-ленінізму на селі, проведення там мітингів, селянських з'їздів, утворення революційних гуртків і комітетів, використання для революційної агітації організацій Се-

лянського союзу. Кризь усю роботу більшовиків на селі червоною ниткою проходить ленінська ідея революційного союзу робітничого класу і селянства, як одна із основних, вирішальних умов перемоги на руду пад царським самодержавством.

Рецензована книга має суттєві недоліки. Так, у ній недостатньо фактичного матеріалу про боротьбу більшовиків за селянство з різного роду буржуазними і дрібнобуржуазними партіями та групами. Одним із найважливіших завдань більшовиків на етапі буржуазно-демократичної революції була боротьба за визволення селян з-під впливу ліберальної буржуазії, ізоляція кадетської партії від селянських мас. Щоправда, у вступі автор зазначає, що основне його завдання — «дослідити форми і методи діяльності більшовицьких організацій на селі по завоюванню селянських мас на бік пролетаріату» (стор. 11). Проте, сама назва книги вимагала від нього показати, з якими партіями і як доводилося більшовикам вести боротьбу за селянство. Оскільки це питання автором не досліджене, не згадується про нього і у висновках, що є надто короткими і неповними.

Висвітлюючи діяльність більшовиків на селі, автор торкається, зрозуміло, і селянського руху, показує його розмах, проте інколи робить неправильні висновки. Так, на стор. 220 зазначається, що в період спаду революції «селянські повстання почали спалахувати все частіше». Тимчасом, селянський рух у той період, як і робітничий, пішов на спад.

Можна було б вказати і на окремі нечіткі формулювання, помилкові оцінки, безпідставні посилання на архівні джерела, коли наведені факти давно вже введені у науковий обіг іншими дослідниками. Трапляються помилки в ініціалах і прізвищах партійних діячів, не завжди проводиться чітка межа між провінційними групами РСДРП і селянськими організаціями РСДРП. Іноді автор некритично запозичує факти із застарілих публікацій. Хіба можна, наприклад, на основі лише такого джерела, як «Аграрное движение в России в 1905—1906 гг.», ч. 2, СПб, 1908, робити висновок про конференцію окружних сільських організацій РСДРП Київської губернії в травні 1906 р. (стор. 189—190)?

В цілому ж книга Т. І. Жукова, незважаючи на згадані недоліки, заслуговує позитивної оцінки. Воно, безперечно, приверне увагу наукової громадськості до складної багатопланової проблеми, яка потребує ще зусиль не одного покоління істориків партії.

П. М. Шморгун, О. Г. Михайлюк

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 204.

М. Н. ЛЕЩЕНКО.
КЛАСОВА БОРТЬБА
В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
В ЕПОХУ ДОМОНОПОЛІСТИЧНОГО
КАПІТАЛІЗМУ,

вид-во «Наукова думка»,
К., 1970, 303 с.

У монографії досліджується селянський рух на Україні в 60—90 роках XIX ст. Наукова актуальність її безперечна. Обумовлено це, по-перше, тим, що селянський рух цього періоду по країні в цілому ще зовсім не досліджений, а, по-друге, що не тільки дворянсько-буржуазні та меншовицькі історики заперечували наявність селянського руху в цей період, але навіть і М. М. Покровський вважав, що 70—90 роки XIX ст. були в історії села нашої країни періодом мертвого штилю¹.

В рецензованій праці подана ґрунтовна характеристика робіт попередників автора, що в тій чи іншій мірі торкалися селянського руху, та досліджених автором джерел.

Позитивним і цінним є і те, що М. Н. Лещенко уточнив і поліпшив свою позицію в питанні які факти виступів селян треба відносити до селянського руху, а саме — «такі види прояву класової боротьби, які спрямовувались проти феодалної чи капіталістичної експлуатації, її економічної основи чи державних органів влади, що підтримували їх, участь в ньому більш-менш значної маси населення — цілого містечка, села, хутора, селища, частини їх або груп чисельністю не менше 15 чоловік, застосування певної форми боротьби» (стор. 24—25). В рецензованій книзі події на Україні висвітлюються в тісному зв'язку і на фоні загальноросійських подій, вона написана з почуттям пристрасності, ненависті до жорстокої історичної дійсності, до всієї соціальної системи, до поміщиків, царизму і його чиновників, до сільських глитаїв та інших класових ворогів трудового селянства.

В новій праці М. Н. Лещенка позитивним є і те, що вона викликає потребу обговорення ряду питань. І думаємо, що автор праці позитивно сприйме це.

В кількох місцях своєї книги М. Н. Лещенко підкреслює, що в досліджуваній ним період, селянська біднота була «головною рушійною силою класової боротьби на селі» (стор. 69), що «вона займала найбільш рішучу і послідовну позицію в селянському русі» (стор. 302). Таке категоричне твердження, на нашу думку, не підтверджується фактичним матеріалом з книжки автора.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що не зважаючи на процес розкладу, селянство перед поміщиками — власниками величезних земельних латифундій, а також і перед владою, що захищала інтереси по-

міщиків, зберігало свою відносну єдність навіть і в пореформений період. Отже, в умовах величезних залишків феодалних відносин у сільському господарстві, в знищенні яких було зацікавлене все селянство, на першому місці як по розмаху, так і по характеру була боротьба всього селянства проти поміщиків і залишків феодалізму взагалі. Саме це і створювало передумови для союзу робітничого класу з усім селянством в назрівалій буржуазно-демократичній революції.

Революційні народники в рецензованій праці названі спадкоємцями О. Герцена і М. Чернишевського (стор. 175). Отанні віднесені до ідейних попередників революційних народників (стор. 190). Насправді це стосується тільки поглядів на селянську общину. В галузі ж філософії народники, в тому числі і революційні, зробили, як відомо, крок назад, порівнюючи з революційними демократами 40—60-х років XIX ст. Не зовсім точно твердження М. Н. Лещенка, що російська секція I Інтернаціоналу була створена за ініціативою народництва (стор. 189).

Не зовсім умотивована структура книги М. Н. Лещенка. Зокрема, параграф першого розділу «Селянська реформа — вирішальний етап на зламі феодално-кріпосницької і капіталістичної епох» і параграф другого розділу «Загальна характеристика селянської боротьби проти «голодної волі», здається, включені в книгу штучно. В цих параграфах автор не тільки не оперує якимись новими фактами, що ним ґрунтовно висвітлені в спеціальній монографії², а тільки повторює деякі з них. І в читача, знайомого з попередніми працями М. Н. Лещенка й критичними зауваженнями на них рецензентів, створюється враження, що автор помістив цей матеріал тільки для того, щоб мати нагоду в новій книзі написати: «Автор рішуче відкидає безпідставні закиди, висловлені рецензентами його попередньої монографії М. Є. Найдьоновим, П. А. Зайончковським та В. Г. Сарбеем про нібито слабе використання і оцінку ленінських положень про реформу, перебільшення селянського руху чи навіть відхід від ленінської методології в оцінці ролі і значення класової боротьби на селі» (стор. 16).

Дійсно, попередня монографія М. Н. Лещенка, зокрема його дані про кількість селянських виступів на Україні в 60-х роках XIX ст. і методика їх підрахунків, в рецензіях піддана серйозній науковій критиці³.

² М. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.), К., 1959.

³ «Вопросы истории», 1961, № 2, стор. 95—96, 136; «История СССР», 1962, № 5, стор. 181—184; Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії, К., 1969, стор. 77—78, 81—83; Крестьянское движение в России 1861—1869 гг., М., 1964, стор. 19.

¹ М. Н. Покровский. Очерки по истории революционного движения в России XIX—XX вв. Изд. 2-е, М., 1925, стор. 61.

М. Н. Лещенко мав нагоду прислухатись до критичних зауважень і в новій праці виправити недоречності, допущені ним в попередній праці. Це і виправдало б включення в нову працю частини уже дослідженого раніше матеріалу. Але, на жаль, цього автор не зробив.

Більше того, не досліджуючи нові факти про селянські рухи на Україні в 60-х роках XIX ст. у рецензованій праці автор вводить нові дані про кількість селянських виступів і охоплених ними сіл на Україні в ці ж роки. Із попередньої книги М. Н. Лещенка видно, що в 1861—1870 рр. на Україні відбулось 2871 селянських виступів, якими було охоплено 4381 село⁴. З нової книги читає довідається, що в ці роки на Україні відбулося 3093 селянських виступів, якими було охоплено 4160 сіл (стор. 112). Ці істотні розходження автор пояснює тим, що він «врахував ряд нових, переважно групових, селянських виступів, дані про які є в хроніці селянського руху десяти-томного археографічного видання та в інших джерелах», що в «нових даних вилучено повторні виступи та дрібні селянські заворушення, які охоплювали лише незначну частину села і, природно, не можуть обчислюватися поряд з масовими виступами» (стор. 112). Але, на жаль, автор не підтверджує своїх нових даних про кількість селянських виступів в 60-х роках XIX ст. посиланням на джерела, не розкриває своєї творчої лабораторії «доповнення» і «вилучення» окремих виступів селян.

Як відомо, ще в 1966 р. «Український історичний журнал» розпочав наукову дискусію з питань методики вивчення селянського руху. З того часу і до видання рецензованої книги М. Н. Лещенка на сторінках журналу надруковано з цього важливого питання чотири статті⁵, в яких науковому обговоренню піддано ряд важливих питань. Головніші з них такі: 1. Що потрібно покласти в основу статистичного обліку розмаху селянського руху — сам виступ селян чи село, охоплене цим виступом. 2. Чи потрібно враховувати конкретну результативність кожного виступу селян? 3. Чи мусять дослідник виявляти і враховувати наявність елементів організованості в кожному виступі селян? 4. Який характер мусять носити наукові праці по селянському руху, зокрема чи потрібно їх супроводжу-

вати хронікою селянського руху, тобто списками сіл, охоплених селянськими виступами. З усіх цих питань висловлені різні точки зору. Зокрема, щодо першого питання, М. Н. Лещенко та О. Г. Михайлюк відстоюють виступ селян, Д. П. Пойда та Б. Г. Литвак — село. В новій роботі М. Н. Лещенко дотримується своїх попередніх поглядів, які вважає «єдино правильними» (стор. 24).

Підрахунки кількості виступів селян і охоплених ними сіл в книзі М. Н. Лещенка, на жаль, зроблені так, що читає так і не довідається — події в Чигиринському повіті в 70-х роках, де одночасно вели боротьбу з поміщиками, куркулями та чиновниками селяни 40 сіл з населенням більше 50 тис. чол. — один чи декілька виступів. А події ці можна трактувати по-різному. Можна вважати одним виступом на тій підставі, що селяни всіх 40 сіл домагалися вигідного для них поділу земель, відмовлялися платити податки і виконувати інші розпорядження влади, в якійсь мірі координували свої дії. Але є багато підстав підрахувати цей виступ кількістю охоплених ним сіл на тому, що все-таки більше, ніж загального, було специфічного в різних селах: різноманітність боротьби, різноманітні форми дії селян, неоднакова стійкість (в одні села вводились війська, в інші — не вводились, в одних селах селяни виготовляли зброю, вступали в створену тут народниками таємну організацію, в інших цього не було). Стосується це і вперше досліджених М. Н. Лещенком подій 1872 р. в Куп'янському та Старобільському повітах Харківської губернії, де одночасно виступами селян було охоплено 30 сіл з населенням понад 18 тис. ревізьських душ.

Певно, потрібно рахуватися з тим, що коли виступи селян 70-х років XIX ст. в Чигиринському повіті, де одночасно вели боротьбу селяни 40 сіл рахувати як один виступ, то як же тоді такі виступи порівнювати (а при обліку це потрібно), з тими, в яких брали участь селяни тільки одного села? Ніхто не буде заперечувати, що майже всі виступи — це виступи в одному селі. А якщо критерій «виступ» застосувати до дій 1856 р. в південних губерніях України — масових втечах кріпосних селян в Крим, коли тільки в Катеринославській губернії ними було охоплено біля 600 сіл, то за критерієм М. Н. Лещенка, це потрібно рахувати одним виступом, але як же його порівняти з постійними втечами кріпаків, що відбувалися в окремих селах? Відповіді на це методика М. Н. Лещенка, на жаль, не дає.

Та справа не тільки в методиці підрахунків. Факти свідчать, що в умовах розвитку капіталістичних відносин на селі, виступи жителів окремих сіл обумовлювалися майже завжди специфічними для кожного села причинами. Отже, в діях селян кожного села було багато специфічних рис та особливостей. Виступ селян одного села часто був сигналом до виступу других, але ніякого організаційного зв'язку між ними не було, і ніяких спільних дій проти органів влади

⁴ М. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года, стор. 520.

⁵ Д. П. Пойда. Про методику вивчення селянського руху періоду монополістичного капіталізму.— УІЖ, 1966, № 5, стор. 24—31; М. Н. Лещенко. Удосконалювати методику дослідження селянського руху.— УІЖ, 1966, № 5, стор. 32—38; Б. Г. Литвак. Координація методики вивчення селянського руху — завдання принципів важливості.— УІЖ, 1967, № 1, стор. 100—104; О. Г. Михайлюк. Про методику статистичного вивчення селянського руху.— УІЖ, 1969, № 9, стор. 114—115.

не застосовувалося. Цю характерну рису селянських виступів признає і М. Н. Лещенко (стор. 303). Але особлива методика обліку селянського руху не дозволила йому написати, що відсутність такої «узгодженості у виступах селян» характерна і для окремих сіл. І це повністю відповідає б лєнінській характеристиці пореформеного селянства, яке «...тільки 1861 р. звільнилося від найтяжчої кріпосної залежності, що селяни в своїй більшості неписьменні, живуть у невимовній нужді, пригноблені поміщиками, одурманені попами, ізольовані один від одного величезними відстанями і майже повним бездоріжжям»⁶.

Всі учасники наукової дискусії не заперечували необхідності супроводжувати роботи по селянському руху хронікою селянських виступів. В наукових рецензіях на монографію М. Н. Лещенка про селянський рух 60-х років XIX ст. згадувалося про цей недолік⁷. На жаль, і в новій праці він ігнорував це справедливе зауваження.

Про необхідність супроводжувати подібні роботи хронікою селянських виступів, крім того, про що вже мовилося, потрібний перелік усіх сіл, охоплених селянськими виступами, необхідний і для того, щоб надати дослідженню конкретного територіального характеру. Адже дослідник повинен виходити з того, що його праця мусить мати не тільки пізнавальне, але й виховне значення. Всі ті населені пункти, які будуть вказані в додатку до наукового досліджен-

ня, реально існують і в наш час. В них живуть прямі спадкоємці тих селян, які вели жорстоку боротьбу проти тяжкого соціального гноблення. Особливо цінним буде такий перелік сіл для місцевих краєзнавців, які легко по ньому відновлять факти селянських виступів у своїх селах.

Не можна визнати науково обгрунтованою і запропоновану М. Н. Лещенком періодизацію селянського руху на Україні в 60—90-х роках XIX ст., нібито селянський рух за ці роки «пройшов приблизно п'ять основних етапів»: перший — 60-і роки, другий — 1870—1875 рр., третій — 1876—1880 рр., четвертий — 1881—1894 рр. і п'ятий — 1895—1900 рр. (стор. 297—298). Але з § 1 розділу II, читач довідується, що «селянський рух на Україні в 60-х роках XIX століття пройшов шість основних етапів, тісно зв'язаних з обнародуванням і реалізацією законодавчих актів про реформу» (стор. 112). Які ці шість етапів читач із змісту цього параграфу, як і всієї книжки, дізнатись не зможе.

Недоліками рецензованої книжки є і те, що в кількох місцях говориться про страйки селян, але цих страйків читач так і не знайде. А те, що автор має на увазі, є фактично страйки сільськогосподарських робітників.

Крім того, ряд цифрових даних у книзі не підтверджено посиланнями на джерела (стор. 32, 35, 107, 109, 11, 14, 114—115, 127, 128, 130 та інші).

Відмічені недоліки дещо знижують цінність нового і цікавого дослідження М. Н. Лещенка.

Д. П. Пойда

Г. Л. НІКОЛЬНИКОВ.
НАРИСИ З НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ,
вид-во «Радянська школа»,
К., 1970, с. 296.

Одне з важливих завдань у галузі ідеологічної роботи, як підкреслюється в рішеннях XXIV з'їзду КПРС, це — «виховувати молодь у дусі комуністичної ідейності, радянського патріотизму, інтернаціоналізму... вести серед молоді активну пропаганду досягнень і переваг соціалістичного ладу, добиватись, щоб кожна молода людина була активним будівником нового суспільства»¹. І першорядна роль у формуванні цих високих моральних якостей належить в умовах середньої школи такому предмету, як історія. Окремо слід сказати про курс новітньої історії зарубіжних країн, який, до того ж, падає широкі можливості орієнтуватись у найскладні-

ших подіях сучасності й пізнавати основні риси і закономірності світового революційного процесу. І хоч такий курс запроваджений у середній школі порівняно недавно (трохи більше десяти років), він уже в певній мірі забезпечений необхідними посібниками та підручниками. У той же час вихід у світ «Нарисів з новітньої історії» професора Г. Л. Нікольникова становить значний інтерес і, без сумніву, буде схвально зустрінутий педагогічною громадськістю республіки.

Рецензована праця починається аналізом всесвітньо-історичного значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, що відкрила нову еру в історії людства. Червоною ниткою через увесь посібник проходить думка, що світовий революційний рух, три великі сили сучасності — соціалістична система, міжнародний робітничий клас і національно-визвольний рух, незважаючи на труднощі та окремі невдачі, знаходяться в історичному наступі й добились визначних успіхів у всесвітній боротьбі за умн і серця людей.

Світова соціалістична система нині перетворилась у вирішальний фактор в анти-

¹ Резолюція XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на Звітну доповідь Центрального Комітету КПРС. «Радянська Україна», 10 квітня 1971 р.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 223.

⁷ «Вопросы истории», 1961, № 2, стор. 136.

імперіалістичній боротьбі. Дедалі зростає співробітництво соціалістичних держав у політичній, дипломатичній, економічній та культурній галузях, як свідчать наведені у книзі різноманітні факти, демонструє новий, якісно вищий тип міжнародних відносин, яких ще не знала історія. Добре показана невтомна діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу, спрямована на дальше вдосконалення міждержавних соціалістичних відносин.

Значне місце — і це повністю виправдано — відводиться висвітленню міжнародного робітничого і комуністичного руху, показу великої історичної місії робітничого класу — авангардної сили суспільства. Неоціненна заслуга В. І. Леніна і керованої ним більшовицької партії, — зазначається у підручнику, — в тому, що вони виховали і згуртували когорту послідовних марксистів-інтернаціоналістів, які виступили в своїх країнах ініціаторами утворення пролетарських партій, здатних очолити боротьбу трудящих мас і довести її до переможного кінця (стор. 29). Заснований великим Леніним у березні 1919 р. Комуністичний Інтернаціонал проробив велетенську роботу щодо ідейного та організаційного зміцнення молодих комуністичних партій, які виникли у ті роки майже на всіх континентах. Залучені документи і матеріали дозволяють читачу стисло, але у систематизованому вигляді ознайомитись з рішеннями конгресів Комінтерну та його виконавчих органів. Звертає на себе увагу, наприклад, той факт, що на VII конгресі (липень — серпень 1935 р.), де була вироблена широка програма створення єдиного робітничого і народного фронту проти фашизму та війни, «по суті було закладено і основи поняття «народна демократія», що набуло дальшого розвитку і конкретизації після другої світової війни» (стор. 82).

Міжнародний робітничий і комуністичний рух перетворився в наш час у найвпливовішу політичну силу. 89 комуністичних і робітничих партій, що налічують у своїх лавах майже 50 млн. бійців — переконлива ілюстрація цього. Спеціальний параграф присвячений Міжнародному форуму комуністів 1969 р., який у своєму підсумковому документі зафіксував, що «вірність марксистів-леніністів, пролетарському інтернаціоналізму, беззавітне і віддане служіння інтересам свого народу, спільній справі соціалізму — необхідна умова ефективності і правильної орієнтації єдиних дій комуністичних і робітничих партій, запорука успіху в досягненні ними своїх історичних цілей»².

У книзі наголошується на питаннях національно-визвольного руху країн Азії, Африки та Латинської Америки, під могутніми ударами якого зазнала краху колониальна система імперіалізму. Тільки за

післявоєнні роки стали незалежними близько 70 країн, понад півтора мільярда людей — половина населення всієї планети вирвалося з колоніального рабства.

Знайшов своє відображення і сучасний етап розвитку багатьох молодих незалежних країнах, що характеризується насамперед складними соціально-економічними процесами. Некапіталістичний шлях розвитку, який обрали ряд афро-азіатських, а тепер уже і латиноамериканських держав — це — шлях, що забезпечує можливість ліквідації наслідків колоніального минулого і створення умов для переходу до будівництва основ соціалістичного суспільства.

Належне місце займає характеристика міжнародних відносин у різні етапи загальної кризи капіталізму з аналізом впливу на ці відносини зовнішньої політики Країни Рад. Чимало сторінок присвячено конкретному розкриттю цілей і завдань радянської зовнішньої політики. В цьому плані безперечною заслугою автора є прагнення показати роль і місце Української РСР — складової і невід'ємної частини великого Радянського Союзу.

Дуже важливий розділ про розвиток світової культури більш ніж за півстоліття. Складність подібного роду проблематики очевидна — адже доводиться мати справу крім всього з матеріалами довідкового характеру найрізноманітніших галузей знань.

Позитивною рисою рецензованої праці є також і те, що в ній вірно додержані як методологічний, так і методичний принципи у плануванні та розподілі матеріалу, зміщено найновіші фактичні дані, мова відзначається виразністю, лаконічністю та дохідливістю, але необхідно вказати і деякі вади.

Потребує уточнення запропонований у книзі поділ на частини, розділи, параграфи тощо. Так, перша частина охоплює довоєнний період (стор. 11—92), наступна присвячена другій світовій війні (стор. 93—113) і третя — післявоєнним рокам (стор. 114—264). А було б доцільніше і логічніше, щоб періодизація у другій та третій частинах будувалась так, як і у першій, тобто за відповідними етапами загальної кризи капіталізму. Як відомо, в ході другої світової війни і соціалістичних революцій в ряді країн Європи та Азії розгорнувся другий етап загальної кризи капіталізму. З середини 50-х років почався третій етап, причому його особливості у тому, що він не зв'язаний із світовою війною, а виник в умовах все більш зростаючих змін у співвідношенні сил на користь соціалізму.

Потрібно, звичайно, більше сказати про другу світову війну (вона викладена досить конспективно), ширше подати її дипломатичну історію: поза увагою автора залишився, наприклад, увесь латиноамериканський континент, важливі питання відносин Країни Рад із своїми південними сусідами — Туреччиною, Іраном, Афганістаном тощо.

² Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969, стор. 296.

Варто було б також приділити більше уваги характеристиці економічного становища окремих країн, у зв'язку з цим ґрунтовніше подати розділ «Економічний розвиток капіталістичного світу між двома світовими війнами» і ввести подібний розділ у третій частині.

Посібник набагато виграв би, коли б містив історіографічний огляд, корисно також після кожного розділу дати перелік необхідної літератури для вчителя, а в кінці — хронологію найважливіших подій.

Необхідно дати чітке визначення і пояснення таких понять, як «народно-демократична», «демократична», «буржуазно-демократична» революції (стор. 75, 114—116). Дещо спрощено викладено матеріал про виникнення вогнища світової війни на Далекому Сході (стор. 87).

У розділі «Розвиток світової культури», говорячи про досягнення атомної фізики (стор. 268), слід було б неодмінно сказати про успіхи в цій галузі видатних радянських вчених І. В. Курчатова, П. Л. Капіци, С. І. Вавілова, Д. В. Скобельщина, Л. Д. Ландау та інших.

**І. А. ПЕТЕРС.
СССР, ЧЕХОСЛОВАКІЯ
І ЕВРОПЕЙСКАЯ ПОЛІТИКА
НАКАНУНЕ МЮНХЕНА,**

изд-во «Наукова думка», К., 1971, 189 с.

На заході, особливо в США, Англії і ФРН видано велику кількість книг, присвячених історичним подіям, що передували другій світовій війні. Серед цієї літератури значне місце належить публікаціям, що використовуються імпералістичною пропагандою як один з активних засобів ідеологічної боротьби проти СРСР й країн соціалістичної співдружності. Мало прикрито виступає фальсифікація зовнішньої політики Радянського Союзу в згаданий період з тим, щоб зняти відповідальність за виникнення другої світової війни з Англії, Франції, США. Тому слід вітати праці тих авторів, які з правильних позицій висвітлюють питання підготовки й розв'язання другої світової війни. Серед інших тут заслуговує на увагу дослідження І. А. Петерса, присвячене радянсько-чехословацьким відносинам 1934—1938 рр.

Стосунки обох країн автор розглядає на широкому фоні боротьби СРСР за зміцнення європейської безпеки, проти агресивних зазіхань гітлерівської Німеччини та її сателітів, за захист Чехословаччини.

Значне місце в монографії відводиться аналізу зовнішніх і внутрішніх факторів, які поступово спричинилися до нормалізації стосунків Чехословаччини з Радянським Союзом. Знаменною віхою в подіях того періоду, безперечно, був радянсько-чехословацький договір від 16 травня 1935 р., що відкривав широкі перспективи розширення політичного й військового співробіт-

У праці зустрічаються також фактичні неточності. Так, на стор. 46 вказується, що внаслідок укладення 16 березня 1921 р. договору «про дружбу і братерство» між РРФСР і новою Туреччиною, останній надавалась позика в сумі 19 млн. золотих крб. У дійсності ж Туреччина одержала тоді безоплатну фінансову допомогу. Договір про перемир'я, що завершив греко-турецьку війну, було укладено не наприкінці жовтня 1922 р. (стор. 46), а 11 жовтня того ж року. Потсдамська конференція глав урядів СРСР, США та Англії відбулась з 17 липня по 2 серпня 1945 р., а не по 2 вересня (стор. 110) і т. д. У тексті трапляються і друкарські помилки.

Висловлені вище зауваження і побажання ні в якому разі не можуть вплинути на загальну високу і схвальну оцінку рецензованої книги. В ній знайдуть для себе, для своєї практичної роботи багато цінного та корисного і вчителі, і студенти, і викладачі вищих та спеціальних середніх закладів, усі, хто цікавиться міжнародним життям, актуальними проблемами сучасності.

І. Ф. Черніков

ництва обох країн, зміцнював безпеку Чехословаччини. В книзі підкреслюється, що підписання радянсько-чехословацького договору було успіхом зовнішньої політики СРСР, який послідовно боровся за створення колективної безпеки в Європі, за збереження і зміцнення миру в усьому світі. І. А. Петерс правильно зазначає, що в час, коли Радянський Союз з усією серйозністю поставився до своїх обов'язків, які випливали із згаданого пакту, панівні кола Чехословаччини розцінювали зближення з країною соціалізму лише як шпороку можливість для різного роду своїх маневрів. Матеріали монографії свідчать, що внаслідок цього становище Чехословаччини на міжнародній арені дедалі погіршувалося.

Здійснивши цілий ряд агресивних актів, у тому числі загарбання Австрії, гітлерівська Німеччина та її сателіти стали відверто зазіхати на суверенітет і незалежність Чехословаччини. В цих складних умовах правляча верхівка національної буржуазії сліпо продовжувала орієнтуватися на Францію й Англію — країни, які аж ніяк не думали захищати свою союзницю, всіляко саботували пропозиції СРСР, спрямовані на приборкання фашистських агресорів. Не залишає поза увагою автор і політику США, які своїм «нейтралітетом» лише потуралі агресорам. У книжці викрито зрадницьку політику різних націоналістичних партій — генлейнівців, глінківців, хортістів та інших угруповань, що зводили наклепи на Радянський Союз, КПЧ і фактично були «п'ятою колоною» гітлерівської Німеччини; все це призвело до розчленування, а згодом повної ліквідації незалежності Чехословаччини.

Аналізуючи конкретну історичну обстановку того часу, І. А. Петерс підводить читача до правильного висновку про суть благородних мотивів радянської зовнішньої політики як приклад вірності СРСР своїм союзницьким обов'язкам, про послідовність його безкомпромісної боротьби за збереження Чехословацької держави. «Зовнішня політика Радянського Союзу щодо Чехословаччини протягом всього існування буржуазної республіки, особливо в трагічний 1938 рік, залишила глибокий слід у свідомості чехословацького народу. Вона служила створенню міцного фундаменту, на який сьогодні спирається дружба і співробітництво народів СРСР і ЧССР», — такий логічний висновок автора, що випливає з матеріалу рецензованої праці.

Праця І. А. Петерса справляє цілком

позитивне враження, хоча і не позбавлена окремих недоліків. Так, вважаємо, авторові доцільно було б дати стисло характеристику екопомічного становища Чехословаччини другої половини 30-х років, показати вплив монополістичного капіталу на формування та визначення головних напрямків зовнішньої і внутрішньої політики країни. Монографія значно виграла б і від того, якби в ній ширше висвітлювалася боротьба трудящих мас за дружбу та співробітництво з СРСР.

Книга І. А. Петерса є цінним доробком радянської історіографії дружби СРСР з народами братніх соціалістичних країн, рішуче викриває фальсифікації радянсько-чехословацьких відносин.

*О. В. Хланта,
С. Ю. Пруниця*

Хроніка та інформація

ЧЕТВЕРТА ПОДІЛЬСЬКА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ

У м. Кам'янці-Подільському 10—12 травня 1971 р. відбулася четверта Подільська історико-краєзнавча конференція, яка була скликана Кам'янець-Подільським педагогічним інститутом ім. В. П. Затонського, Хмельницьким історико-краєзнавчим товариством, обласними організаціями товариств охорони пам'яток історії та культури УРСР і «Знання» УРСР.

На пленарних і секційних засіданнях конференції було заслухано більше 100 доповідей та повідомлень з історії, археології, фольклору, етнографії та літературознавства Поділля. У засіданнях взяли участь понад 500 чоловік, серед них науковці і краєзнавці з Ленінграда, Києва, Львова, Кам'янця-Подільського, Чернівців, Тернополя, Хмельницького, Вінниці, Кременця та ін.

Секретар Хмельницького обкому КП України Т. В. Главак виступила з доповіддю «XXIV з'їзд КПРС та завдання істориків-краєзнавців Поділля», в якій було намічено перспективи розвитку історичного краєзнавства, вказано найбільш важливі питання історії краю, що потребують пильної уваги, вивчення та популяризації.

Із звітною доповіддю про роботу Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства у 1969—1971 рр. виступив голова правління С. К. Гуменюк (Хмельницький). Питанням розвитку загальноосвітньої школи в Кам'янці-Подільському за роки Радянської влади присвятив свою доповідь І. Ю. Гнатенко (Кам'янець-Подільський).

«Общинне ремесло» — так називався виступ члена-кореспондента АН УРСР С. М. Бібікова (Київ). Він звернув увагу присутніх на проблеми, пов'язані з звиченням ремесел у первісному суспільстві. І. С. Винокур (Кам'янець-Подільський) виступив з промовою «Населення Дністро-Дніпровського межиріччя II—V століть н. е.». Автор зробив спробу намалювати історичну картину розселення племен на землях Південно-Східної Європи в першій половині I тисячоліття н. е., показав, що поряд з іншими племенами велику роль у ту епоху відіграло слов'янське населення Дністро-Дніпровського межиріччя.

Під час роботи конференції працювали

секції: історична, археологічна, літературознавства, фольклору та етнографії. На засіданні історичної секції з доповіддю «Удосконалення діяльності місцевих Рад Поділля в період будівництва комунізму» виступив О. С. Маруняк (Кам'янець-Подільський). Радянському будівництву на Хмельниччині в період 1945—1965 рр. присвятив свій виступ В. А. Радіоненко (Кам'янець-Подільський). Еволюції матеріальних і духовних інтересів трудящих Радянського Поділля була присвячена доповідь І. Й. Козака (Кам'янець-Подільський). А. А. Цвяк (Кам'янець-Подільський) повідомив про діяльність Хмельницької партійної організації в справі інтернаціонального виховання трудящих у період між XX і XXI з'їздами КПРС. Виступ на тему «Діяльність партійних організацій Хмельниччини по наданню шефської допомоги колгоспам у період будівництва комунізму (1959—1965 рр.)» зробив М. Я. Лисовий (Ужгород). «Боротьба партійних організацій шкіл Хмельницької області за підвищення рівня політико-виховної роботи (1961—1965 рр.)» — тема промови М. Ф. Довганя (Кам'янець-Подільський). Про 80-річчя Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника розповів Г. М. Хотюк (Кам'янець-Подільський).

У виступі Г. П. Мазура (с. Соломна Волочиського району Хмельницької області) розповідалося про розвиток економіки та культури в Городоцькому районі Хмельницької області на сучасному етапі. Культурним перетворенням у Кам'янці-Подільському в післявоєнний період (1945—1958 рр.) було присвячено повідомлення С. М. Дзюби (Кам'янець-Подільський). Про організаційне зміцнення сільських партійних організацій Поділля (1945—1952 рр.) йшлося у виступі М. В. Тимчука (Київ). О. Т. Щур (с. Голосків Кам'янець-Подільського району Хмельницької області) прочитав доповідь «Комсомол і молодь Поділля в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни». Й. В. Кисельов (Вінниця) розповів у своєму виступі про В. В. Порика та його земляків-вінничан — активних учасників руху опору у Франції. Діяльності партійних організацій Поділля по інтернаціональному вихованню

трудящих у 1928—1941 рр. присвятив свій виступ Ю. Н. Скринник (Кам'янець-Подільський). Про антипародну діяльність української автокефальної православної церкви на Поділлі у 1921—1930 рр. розповів Б. В. Авузяк (Хмельницький). Доповідь «Перші кроки соціалістичного будівництва на Поділлі (червень—грудень 1920 р.)» прочитав С. К. Гуменюк (Хмельницький).

М. К. Кошельник (с. Вовковинці Деражнянського району Хмельницької області) розповів про подоянина В. В. Вакара — кореспондента ленінської «Искры». Доповідь П. Ф. Щербини (Кам'янець-Подільський) була присвячена Мирозуму суду на Правобережній Україні. «Пансрова промисловість Поділля XVIII—початку XX ст.» — така тема доповіді Э. Я. Мацюка (Львів). Про класову природу православної церкви на Поділлі (кінець XVIII—початок XX ст.) розповів А. К. Лубчинський (Кам'янець-Подільський). Західному Поділлі у польсько-у повстанню 1863—1864 рр. присвятив свій виступ С. М. Трусевиц (Львів). Т. В. Баженов (Кам'янець-Подільський) повідомив про соціальний склад учасників польського повстання 1830—1831 рр. на Поділлі. Доповідь «Декабрист П. Х. Вигодовський» зробив Б. М. Кушнір (Кам'янець-Подільський). «Кривоніс на Поділлі 1648 р.» — з такою темою виступив З. С. Степанков (Кам'янець-Подільський). Доповідь «3 історії книги у Кагіяні-Подільському в першій половині (VII ст.)» прочитав Е. Й. Ружицький (Львів). З виступом «Видавничка книжка на Поділлі XVII—XIX ст.» понайомив слухачів С. В. Швейбиш (Хмельницький). Печаткам кам'янець-подільських цехів присвятив свій виступ З. О. Гавриленко (Львів).

Доповідь «Антифеодална боротьба подільських опришків у XVI—XVII ст.» прочитав В. В. Грабовецький (Львів). Про участь трудящих Старокостянтинівщини у селянсько-козацьких повстаннях наприкінці XVI ст. розповів М. М. Євтушок (с. Левківка Старокостянтинівського району Хмельницької області). Участь міського населення Поділля у селянсько-козацькому повстанні 1594—1596 рр. — тема промови П. В. Михайлини (Чернівці). Литовський князь Федір Коріатович на Поділлі та Закарпатті — з таким повідомленням виступив П. М. Лісовий (Ужгород). Про м. Полонне в давніх історичних документах розповів З. М. Розмаїш (м. Полонне Хмельницької області). А. Г. Паравійчук (Кам'янець-Подільський) присвятив своє повідомлення бібліографії Поділля.

На засіданні археологічної секції виступив О. П. Черниш (Львів), він прочитав доповідь «Багатошарова стоянка Кормань IV — цінне джерело для вивчення історії палеолітичного населення Подністров'я». М. І. Островський (Кременець) присвятив свій виступ палеолітичним

пам'яткам Волино-Подільської височини. А. М. Терлецький (Кам'янець-Подільський) розповів про зв'язки геологічної будови Поділля з розвитком палеолітичної культури. І. І. Заєць (Вінниця) прочитав доповідь «Кліщів — нова пам'ятка доби енеоліту на Південному Побужжі». Б. С. Жураковський (Вінниця) зробив повідомлення «Людина і природа в епоху трипільля на Середньому Побужжі». Про городище доби пізньої бронзи біля с. Бондурівка розповів Б. І. Лобай (Вінниця).

Новим голіградським пам'яткам пізньої бронзи і раннього залізного віку з околиць м. Заліщики Тернопільської області присвятив свій виступ Ю. М. Малеев (Київ). А. Ф. Гуцал (Кам'янець-Подільський) повідомив про пам'ятки скіфських часів у Середньому Подністров'ї. М. Б. Шукін (Ленінград) розповів про хронологічне співвідношення пшеворської та черняхівської культур у Верхньому Подністров'ї. Про ранньослов'янське поселення поблизу с. Бакоти йшлося у доповіді О. М. Приходнюка (Київ). «Поділля — структурна частина Київської Русі» — тема повідомлення М. Ю. Браїчевського (Київ). Про дослідження давньоруського культурного шару на поселенні в околицях літописної Бакоти розповіла С. Е. Нізевич (Кам'янець-Подільський). Давньоруським старожитностям IX—XI ст. Середнього Подністров'я присвятив доповідь Б. О. Тимошук (Чернівці). В. В. Ауліх (Львів) повідомив про нові дослідження, проведені на території давнього Галича. В доповіді В. І. Якубовського (Хмельницький) розповілось про нові матеріали до історії Волохівської землі. С. К. Шкурко (Кам'янець-Подільський) повідомив про геологічну будову ділянки Кам'янець-Подільського замку XIII—XVII ст. В. П. Шевченко (Київ) розповіла про цікаві спостереження, зроблені при дослідженнях фортифікаційних споруд XVI ст. в Кам'янці-Подільському. Повідомлення К. І. Терещука (с. Косків Шепетівського району Хмельницької області) було присвячено давнім торговельним шляхам Поділля. М. П. Ягодзинський (сmt. Меджибіж Летичівського району Хмельницької області) розповів про археологічні розвідки, проведені в околицях і безпосередньо на території давнього міста Меджибожа. М. В. Гавдюк (с. Бережанка Чемеровецького району Хмельницької області) і А. С. Хонтяр (Кам'янець-Подільський) розповіли про значення археологічних матеріалів Поділля для формування пізнавальних здібностей учнів середньої школи.

На засіданнях секції літературознавства, фольклору та етнографії з доповіддю «Твори малої епічної форми про Кармалюка» виступив В. І. Тищенко (Кам'янець-Подільський). «Ім'я Кармалюка на карті Поділля» — тема виступу П. В. Вовкодєва (с. Кармалюкове Жмеринського району Вінницької області). Літературно-мистець-

кій карті Хмельниччини присвятив своє повідомлення А. В. Сваричевський (Хмельницький). Про спільні риси та специфіку у житті українського та польського населення Східного Поділля розповіла К. В. Борисенко (Київ). «Локальні особливості настінного живопису Поділля початку XX ст.» — з такою доповіддю виступила Т. В. Косміна (Київ). Повідомлення «В. Ф. Ганцький — заспівник професійно-музичного навчання у Кам'янці-Подільському» зробив В. Ф. Іванов (Київ). Доповідь «Подільський пейзаж у творах О. І. Купріна» прочитала Г. М. Краєвська (Кам'янець-Подільський). Новим матеріалам про ранній період життя й діяльності М. М. Коцюбинського присвятив свій виступ М. П. Соло-

менко (Жмеринка Вінницької області). Доповідь «Л. І. Глібов на Поділлі» прочитав В. У. Олійник (Кам'янець-Подільський). Про театральне життя на Поділлі у XVIII—XIX ст. розповів у своїй доповіді М. А. Скорський (Кам'янець-Подільський).

Четверта Подільська історико-краєзнавча конференція показала, що інтерес до історії краю постійно зростає. Певною основою вчених і краєзнавців Поділля є оперативна публікація матеріалів з історії краю. У роботі конференції взяли участь широкі кола громадськості. Матеріали конференції, як і трьох попередніх, будуть опубліковані у спеціальному збірнику.

*І. С. Винокур,
Л. А. Коваленко*

80-РІЧЧЯ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Заснований в 1891 р. за ініціативою видатного вченого, професора В. В. Докучаєва Полтавський краєзнавчий музей є одним з найстаріших у республіці. Приміщення, де нині він розташовується, будувалося в 1903—1908 рр. як «губернський земський дім в українському стилі».

За задумом авторів А. І. Ширшова й В. Г. Кричевського споруда мала знаменувати собою початок українського стилю в архітектурі — втілення в камені і бетоні форм та конструкцій стародавніх церков, народних будівель, дещо було й запозичено. Будинок зводився в період революційних подій 1905—1907 рр. Однак, розгул реакції, що наступив пізніше, переслідування діячів української національної культури — все це загальмувало поширення ідей передових митців того часу. Тому музей залишився єдиною унікальною спорудою цього типу.

Будинок вражав своєю незвичною красою: двометровий цоколь, облицьований кубиками тесаного граніту, чотирикутні вежі, фасад із цегли, виготовленої опішнянськими гончарами і прикрашеної майоліковими плитками — зразками українських орнаментів, вмонтовані в стіни керамічні герби 15 повітів, герб Полтави і губернії. Вхідні двері на фасад і в головних залах дубові, різьблені в українському стилі, з бронзовими кільцями замість ручок. Форма вікон і рам запозичена із стародавніх будівель-пам'ятників архітектури середньовічної України. По боках вікон на висоті другого поверху встановлено кручені майолікові колони світло-жовтого кольору із синіми поперечними поясами. Цікаві й кронштейни під самим дахом, піввіконні виступи та центральний вхід, виготовлені з червоного граніту. До війни 1941—1945 рр. дах фасадної частини будинку був покритий глазурованою черепицею (виготовлялася Малобудищанським заводом)

чотирьох кольорів — зеленого, голубого, фіолетового і жовтого, кожен з яких мав ще до чотирнадцяти відтінків. ...Білі мармурові східці ведуть із вестибюлю, що освітлюється через скляний ліхтар даху; його підлога та галереї вистелені мармуровими світло-сірими плитками з фризом із чорного мармуру, панелі викладені зеленими керамічними плитками.

Сама галерея обведена перилами з красивих керамічних блоків. Кольорові керамічні плитки, що прикрашають стовпи, є чудовим розписом української орнаментики. Дубові різьблені двері галереї ведуть до останньої зали. В передній частині зали — балкон з дубовими різьбленими перилами, сферично піднімається стеля, по боках великі ніші. Веселковий орнамент, більшість якого художник С. І. Васильківський взяв із збірок народного художнього ткацтва, вишивки та різьблення, вкриває майже весь вестибюль, всі його стіни. Вже протягом багатьох десятиліть відвідувачі вражаються прекрасною архітектурою і декоративним оформленням музею-красеня.

До 1941 р. музей мав багату експозицію: в його фондах налічувалося 117 900 експонатів. Під час війни частину найцінніших колекцій було евакуйовано, проте значну їх кількість загарбники вивезли до Німеччини, решту ворог спалив разом з приміщенням у вересні 1943 р.

Після перемоги 19028 експонатів пощастило зібрати з-під руїн, 12920 було ревакуйовано та 5242 повернуто з Німеччини. За Постановою Раднаркому УРСР від 12 грудня 1943 р. музей відновив свою роботу в пристосованих приміщеннях, а на 1962 р. спалену будівлю було повністю реставровано в такому вигляді, який вона мала раніше. Реставраційними роботами керував завідувачий кафедрою будівництва й архітектури Київського державного Ін-

ституту професор П. Ф. Костирко, технічну документацію виконував Полтавський проєктний інститут.

В усіх експозиційних кімнатах, де за допомогою відповідних матеріалів відтворюються рельєф, клімат, ґрунти, вода, ліси, рослинний і тваринний світ, історія й культура краю від давнини до сьогодні, висієно елементи оформлення, що пов'язуються з архітектурою приміщення. Наприклад, для зали № 9 написано панно «Полтава в XVII ст.», № 10 — картина «Наш земляк філософ Сковорода серед народу» і велике фотопанно «Полтавська битва»; для зали № 14 — твір «Вітер з України» (Т. Г. Шевченко на Аральському морі), № 15 — панно «Повалення царської влади». В кімнаті, що розповідає про Велику Жовтневу соціалістичну революцію та встановлення Радянської влади на Полтавщині, зроблено відповідний настінний розпис.

Показ громадянської війни на Полтавщині ілюструє великий плакат з портретом В. І. Леніна, на верхньому поясі подано інші мальовничі плакати згаданих часів. Розміщено матеріали, що розповідають про участь полтавців у громадянській війні. У залу, що характеризує період відбудови, індустріалізації та колективізації, також висієно елементи яскравого художнього оформлення, які досить вдало поєднуються з архітектурою і розписом приміщення. Тему «Велика Вітчизняна війна і звільнення нашої Батьківщини від німецько-фашистських гнобителів» розкривають монументальне панно-вітраж, фотопанно та інші твори. В залі радянського періоду — мальовничий вітраж з матеріалами XXIV з'їзду партії, макетна карта, що розповідає про перспективи розвитку народного господарства області.

Значне місце у фондах та експозиціях музею займають предмети народної творчості та етнографії, серед яких заслуговує на увагу колекція килимів дореволюційного і радянського часу. Наприклад, килими, присвячені 125-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, 300-річчю возз'єднання України з Росією, 40-річчю комсомолу та ін.

Найчисленніша група експонатів мистецтва та етнографії складається з національного одягу, рушників, плахт, колекцій вишивок, речей домашнього побуту, знарядь праці XVIII—XX ст. і радянського часу. Предмети народного одягу — жупани українські, пояси, плахти, корсетки, запаски, чумарки, світи — експонуються в залах дореволюційного та радянського відділів. Окремо зроблено інтер'єр внутрішнього ви-

гляду селянської хати XIX ст., де розміщено глиняний та дерев'яний посуд, начиння до печі, зразки рушників, постіль, чоловічий та жіночий одяг тощо.

До 50-річчя Великого Жовтня було створено діючу виставку «Народна творчість та етнографія Полтавщини», яка представляла зразки гончарних виробів, художньої обробки дерева, декоративного ткацтва, вишивки, килимів, одягу з Полтавщини, твори, присвячені декаді української літератури і мистецтва в Москві 1960 р., вишивки майстрів Полтавської фабрики ім. Лесі Українки, що експонувалися й одержали високу оцінку на міжнародних виставках у Марселі, Монреалі, Брюсселі. Багато майстерності і таланту вкладають народні умільці в твори, присвячені В. І. Леніну.

Тепер у музеї понад 91 тис. експонатів, експозиційна його площа становить більше 3 тис. кв. м. Наукові працівники неухильно працюють над поповненням експозиції, створюють нові вузли, цілі розділи.

В ознаменування трудових успіхів тих підприємств й організацій, що досягли найкращих результатів у виконанні соціалістичних зобов'язань на честь 50-річчя Великого Жовтня, бюро Полтавського міського КП України та виконком міської Ради депутатів трудящих присвоїли Полтавському краєзнавчому музею звання культурно-освітньої установи відмінної роботи та нагородили його пам'ятним Червоним прапором міському КП України і міській Раді депутатів трудящих. Як учасник Республіканської виставки передового досвіду в народному господарстві музею нагороджено в 1967 р. грошовою премією та дипломом II ступеня. Колектив музею брав участь у Всесоюзному конкурсі музеїв, де посів одне з перших місць і в зв'язку з тим був нагороджений дипломом III ступеня. З 1 липня 1971 р. музею присвоєно першу категорію.

Виконуючи рішення обкому партії і виконкому обласної Ради депутатів трудящих, колектив Полтавського краєзнавчого музею бере участь у створенні районних і колгоспних громадських музеїв, музейних кімнат, допомагає налагоджувати в них науково-методичну роботу. Сьогодні в області діють 595 музеїв і музейних кімнат, з них 24 відмінної роботи і 25 таких, що носять звання «Народний музей».

Музей відомий не лише на Україні, в СРСР, а й в Європі; менш ніж за сім років його відвідало 1 млн. чоловік.

Р. Ф. Гузій

БІЛОЦЕРКІВСЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ — 50 РОКІВ

В одному з мальовничих куточків центральної частини сучасної Білої Церкви, на скелястій Замковій горі, що є свідком багатьох історичних подій, розташований Бі-

лоцерківський краєзнавчий музей, який відзначає своє п'ятдесятиріччя. Нині — це значне вогнище культури, де зосереджено двадцять одну тисячу експонатів. Лише за

п'ять останніх років їх надійшло п'ять тисяч: перші твори В. І. Леніна, документи Комуністичної партії і місцевих партійних організацій, зняття праці, зброя періоду громадянської та Великої Вітчизняної воєн, матеріали про комуністичні суботники, Героїв Радянського Союзу і Героїв Соціалістичної Праці, соціалістичні зобов'язання міста й села, рапорти про їх виконання тощо. Протягом 1970 р. музеї відвідало сто одинадцять тисяч осіб. Для 70 тис. з них проведено 3170 екскурсій. У музеї відбувалися уроки для учнів шкіл, уроки чисті збори і піонерські лінійки, зустрічі із знатними людьми краю, вручення комсомольських квитків, семінари вчителів та пропагандистів міста, паради з юними краєзнавцями тощо.

Музей відзначено під час всесоюзного огляду музеїв Почесною грамотою Міністерства культури УРСР, ЦК профспілки працівників культури, а також дипломом Міністерства культури СРСР. Працівники

музею разом з членами наукової ради протягом останніх п'яти років прочитали на підприємствах свого району понад 500 лекцій і доповідей.

Докладно вивчений матеріал за такою тематикою:

1. Боротьба трудящих Білоцерківщини за встановлення Радянської влади. 2. Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького. 3. Гайдамацький рух на Білоцерківщині. 4. Повстання декабристів. 5. Біла Церква від ХХІІІ—до ХХІV з'їзду КПРС і КП України. 6. Біла Церква в 9-й п'ятирічці. 7. Історичні місця Білої Церкви. 8. Минуле й сучасне Білої Церкви та ін.

Музей має близько двохсот активістів в школах, на підприємствах та в установах.

Зараз музей готує матеріали й експонати до 50-річчя створення СРСР.

М. І. Ковбаса

МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ У с. ВЕРХІВНЯ

Під'їжджаючи до Верхівні, великий французький письменник Оноре де Бальзак «побачив над долиною деяку подобу Лувра або грецького храму, визолоченого сонячним промінням». Верхівнянський палац, споруджений у стилі ампір у другій половині ХVІІІ ст., був характерним для маєтків польських магнатів на Правобережній Україні. На його фасаді зараз встановлена меморіальна дошка з написом: «В цьому будинку в 1847—1850 рр. жив великий французький письменник Оноре де Бальзак».

Про свій намір відвідати Верхівню Бальзак неодноразово писав Е. Ганській. Так, 1 серпня 1847 р. він, зокрема, зазначав: «У мене немає більше сил чекати. Лише щастя зможе повернути мені життя і здатність творити». Проте здійсненню планів письменника перешкодив царський уряд. Нарешті, у вересні 1847 р. Бальзак вирушив на Україну. Його шлях пролягав через Брюссель, Краків, Броди, Дубно, Новоград-Волинський, Житомир, Бердичів. 13 вересня письменник прибув до Верхівні.

У правому крилі палацу, на другому поверсі, йому було виділено помешкання, про яке він згодом писав: «У мене чудова квартира, що складається з вітальні, кабінету і спальні. Кабінет оформлено рожевим гіпсом. У ньому камін, розкішні килими і зручні меблі, у вікнах дзеркальне скло».

На Україні Бальзака вразили безмежні простори, величезні природні багатства і «разючі контрасти»: з одного боку — царство квітів і зелені, з іншого — голод, страшні епідемії, пожежі. Тут поєднувалися розкіш місцевих магнатів і злидні се-

лян-кріпаків. Вказуючи на велику різницю між становищем селян і родини Ганських, Бальзак писав: «Яке багатство в цих знатних польських будинках. Дивно, як такі цінності тут уживаються з варварством»¹.

3 грудня 1847 р. письменник працював над романом «Мачуха» та повістю «Посвячений». Рукопис «Посвяченого» датовано: «Верхівня, Україна, грудень 1847 р.». Цією ж датою позначена його знаменита «Людська комедія». Наприкінці 1847 — на початку 1848 р. Бальзак почав писати «Листи з Києва» — подорожні нотатки про поїздку на Україну, проте вони, на жаль, залишилися незакінченими. Письменник довів їх до свого прибуття у Верхівню. В цей же час він продовжував працювати над романом «Селяни».

2 лютого 1848 р. Бальзак виїхав з Верхівні, а наприкінці вересня вдруге прибув до Верхівні, де жив до квітня 1850 р.

У довоєнні роки палац зберігався у такому вигляді, яким його залишили Ржевські, що втекли за кордон під час громадянської війни. Залишилися меблі, шовкові штофи шпалери, дерев'яні панелі, що були ще за часів Бальзака. 1922 р. у палаці розмістився сільськогосподарський технікум. У Бердичівському краєзнавчому музеї експонувалися близько 100 особистих речей письменника, 15 тис. книг, що їх він переслав або перевіз у Верхівню. В період тимчасової окупації міста німецько-фашистськими загарбниками гітлерівці знищили музей, більшість книжок зникла. Верхівнянський палац окупанти перетворили на

¹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 210, спр. 342, арк. 1.

комендатуру, багато меблів розкрали, по-вирубували старовинний парк.

У результаті кропіткої роботи працівників Житомирського обласного краєзнавчого музею та місцевого активу 1959 р. у с. Верхівня було відкрито меморіальний музей Бальзака.

У ньому зберігаються реліквії тих часів — каміш, килим, круглий стіл для гри у карти, піаніно «Карл Хаас», виготовлене 1828 р., на якому грала дружина письменника — Е. Ганська, швейцарський годинник, канделябр, при світлі свічок якого писав свої твори видатний майстер слова, ілюстрації до його творів, картини «Апостол» та «Покарання вакханки», пейзажі Верхівні, тогочасного Бердичева із зображенням костюлу, в якому вінчався письменник.

Найсильніше враження справляє бібліотека, якою користувався письменник. Тут твори Расіна, Руссо, Вольтера, Дідро, Дю-

ма, Бомарше, Плутарха, Шекспіра, книги з філософії, історії — всього понад 800 томів. Експонується також стенд із творами Бальзака, виданими в Радянському Союзі російською, українською та іншими мовами, література про письменника, сторінки газети «Юманіте», де вміщені уривки з роману Натана Рибака «Помилка Оноре де Бальзака».

1968 р. почалася реставрація Верхівнянської садиби. Для цього асигновано 50 тис. крб.² Київські майстри науково-реставраційних майстерень М. Макуров та А. Єременко відновили розпис головного залу, ліплення верхніх ярусів, фасад будинка. У парку висаджено понад 70 тис. дерев. Реставрація комплексу майже завершена.

М. А. Дітковський,
О. О. Павлов

² «Правда», 2 червня 1968 р.

НОВІ ВІДКРИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ

Періодична преса Радянського Союзу та зарубіжних країн широко інформувала громадськість про визначні відкриття науковців Інституту археології Академії наук УРСР, внаслідок чого вітчизняна наука збагатилась рядом унікальних знахідок, що доповнюють знання про далеке минуле нашої Батьківщини.

З науковими дослідженнями Інституту археології, зокрема з результатами його експедицій на півдні України, ознайомилися член Політбюро ЦК КПРС, Перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест, член Політбюро ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів Української РСР В. В. Щербицький, члени Політбюро ЦК КП України — Голова Президії Верховної Ради УРСР О. П. Ляшко, секретар ЦК КП України О. А. Титаренко, перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР М. О. Соболев, кандидати в члени Політбюро ЦК КП України — секретарі ЦК КП України М. М. Борисенко, Ф. Д. Овчаренко, Я. П. Погребняк, Голова Укрпрофради В. О. Сологуб, голова партійної комісії при ЦК КП України І. С. Грушецький.

Керівники партії та уряду республіки оглянули історичні знахідки скіфського періоду, виявлені при розкопках кургану «Товста могила», яка знаходиться в районі м. Орджонікідзе на Дніпропетровщині. Працівники Інституту археології АН УРСР розповіли їм про свою роботу та плани наукових досліджень на найближчі роки.

В ході огляду історичних пам'яток керівники КП України та уряду республіки висловили ряд пропозицій і зауважень щодо дальшого розширення археологічних досліджень та збереження пам'яток матеріальної культури України, широкого озна-

йомлення з ними трудящих. З археологічними матеріалами ознайомилися науковці України та інших республік, зокрема вчені з Москви і Ленінграда, а також представники широкого кола громадськості.

Видатні успіхи археологічних експедицій щодо вивчення скіфських курганів та виявлення коштовних пам'яток матеріальної культури на території України були високо оцінені.

Іменими подарунками нагороджено ряд активних учасників експедицій Інституту археології АН УРСР, а також осіб, які сприяли їх успішній роботі, зокрема: начальника Орджонікідзевської археологічної експедиції Б. М. Мозолецького, його заступника Є. В. Черненка, директора Інституту археології Ф. П. Шевченка, перших секретарів Орджонікідзевського міськкому партії Ю. Д. Крушинського і О. П. Лебедько, голову Орджонікідзевського місцевого виконкому О. І. Баранова, директора Орджонікідзевського гірничозбагачувального комбінату Г. Л. Середу. Грашовими преміями відзначено начальника експедиції, яка вивчала «Гайманову могилу» на Запоріжжі, В. І. Бідзілю, начальника археологічної експедиції в Херсонській області М. О. Лескова, його заступника А. І. Куйбишева, учасників Орджонікідзевської експедиції — начальника Б. М. Мозолецького, його заступника Є. В. Черненка, науковців та лаборантів Н. П. Зарайську, Г. А. Дерев'янку, Г. Л. Євдокимова, О. М. Загребельного, В. І. Коптева, С. М. Павлова, В. О. Білого, Л. М. Гогун, гірничого майстра В. І. Степанова, кріпильників Д. Я. Бондаренка, І. Я. Косенка, І. І. Кухтія на Л. П. Пасічника.

Ф. П.

РЕЗЮМЕ

И. Ф. Курас, В. Н. Немытый. Первичные партийные организации республики на современном этапе коммунистического строительства. — Авторы освещают задачи первичных партийных организаций Украины в свете решений XXIV съезда КПСС и XXIV съезда КП Украины.

И. Ф. Евсеев. Использование братскими социалистическими странами опыта СССР в преобразовании сельского хозяйства. — Коммунистические и рабочие партии европейских стран социализма уделяют большое внимание взаимному изучению и использованию опыта социалистического строительства, в частности в сельском хозяйстве. Наиболее полно используется опыт СССР, что, как подчеркивает автор, еще раз подтверждает жизнеспособность основных принципов ленинского кооперативного плана.

М. Г. Корнеева. Тенденция к интеграции научного знания — закономерность развития современной исторической науки. — В современной науке наряду с дифференциацией знаний, их разветвлением, происходит противоположный по характеру процесс интеграции, сближения наук. Автор рассматривает вопрос о проникновении различных наук в историческую.

SUMMARIES

I. F. Kuras, V. N. Nemyaty. Primary Party Organization at a Modern Stage of Communism Building.—The authors elucidate the problems of primary Party organizations of the Ukraine in the light of decisions of the XXIV Congress of C.P.S.U. and of the XXIV Congress of the Communist Party of the Ukraine.

I. F. Evseev. Application of the USSR Experience of Agriculture Transformation by Fraternal Socialist Countries.—Communist and Workers' Parties of the European countries of socialism pay great attention to the mutual studying and use of the experience of socialist building, particularly in agriculture. The experience of the USSR is used most completely which, as it is emphasized by the author, once more confirms the vital power of the main principles of Lenin's cooperative plan.

M. G. Korneeva. Tendency to Integration of Scientific Knowledge — Regularity in Development of Modern Historical Science.—In modern science, parallel with its differentiation of knowledge and branching, an opposite in character process of integration, drawing different fields together takes place. The author considers the problem on penetration of different sciences into historical one.

Передплачуйте видання Книжкової палати УРСР на 1972 рік!

„НОВІ КНИГИ УРСР“

*Виходить три рази
на місяць*

ПЕРЕДПЛАТНА ЦІНА:

на рік . . . . 3 крб.,
на півроку . . . . 1 крб. 50 коп.
на 3 місяці . . . . 75 коп.

Бюлетень оперативно інформує про книги, що виходять з друку на Україні з усіх галузей знання. В ньому виступають автори і редактори книг, друкуються методичні консультації для бібліотек, рекомендується література до знаменних і пам'ятних дат.

Розрахований на працівників бібліотек, книжкових магазинів, громадських розповсюджувачів літератури, книголюбів та ін.

„ЛІТОПИС ГАЗЕТНИХ СТАТЕЙ“

*Виходить два рази
на місяць*

ПЕРЕДПЛАТНА ЦІНА:

на рік . . . . 9 крб.,
на півроку . . . . 4 крб. 50 коп.,
на 3 місяці . . . . 2 крб. 25 коп.

«Літопис газетних статей» — необхідний посібник в інформаційно-бібліографічній і довідковій роботі бібліотек, кабінетів політичної освіти, наукових і культурно-освітніх установ. Може бути використаний пропагандистами та агітаторами.

„ЛІТОПИС ЖУРНАЛЬНИХ СТАТЕЙ“

*Виходить два рази
на місяць*

ПЕРЕДПЛАТНА ЦІНА:

на рік . . . . 9 крб.,
на півроку . . . . 4 крб. 50 коп.,
на 3 місяці . . . . 2 крб. 25 коп.

«Літопис журнальних статей» — потрібний для довідково-бібліографічної роботи універсальних і галузевих бібліотек, наукових закладів, науковців.

„ЛІТОПИС РЕЦЕНЗІЙ“

Виходить раз на місяць

ПЕРЕДПЛАТНА ЦІНА:

на рік . . . . 3 крб.,
на півроку . . . . 1 крб. 50 коп.,
на 3 місяці . . . . 75 коп.

«Літопис рецензій» — необхідне довідкове видання для працівників бібліотек і видавництва, письменників і критиків, пропагандистів і агітаторів, викладачів, науковців.

„ЛІТОПИС КНИГ“

Виходить раз на місяць

ПЕРЕДПЛАТНА ЦІНА:

на рік . . . . 5 крб.,
на півроку . . . . 2 крб. 50 коп.,
на 3 місяці . . . . 1 крб. 25 коп.

Комплект «Літопису книг» є найповнішим зведенням книжкової продукції УРСР і одним з основних джерел для бібліографічних робіт, необхідним кожній бібліотеці, науковим установам, вищим учбовим закладам, видавництвам і книготорговельним організаціям.

**ДРУКОВАНІ
БІБЛІОГРАФІЧНІ КАРТКИ
НА КНИГИ**

*видаються на всю літературу,
яка виходить з друку в УРСР.*